

4201
551

ХОЖА-АХЪМАД БЕРСАНОВ

ДОХКОВАЛАР

**Нохч-ГалгӀайн
книжни издательство
Грозный—1976**

ХОЖА-АХЬМАД БЕРСАНОВ

ДОХКОВАЛАР

ПОВЕСТЬ

✓

Х. Берсанов — берашна леринчу масех книжкин автор ву. ХIара — цуьнан дуьххъара йоккха произведени ю.

Кху повесто лаьмнашкарачу таханалерачу юьртах, а, юьртарчу кьинхьегамхойн балха тIеххий, Iер-дахареххий йолчу юкьаметтигех а лаьцна дуьйцу. Шен турпалхойн дикалла-вуолла, уьш тайп-тайпанчу халачу а, чолхечу а зизрех чекхбахарца луйттуш, къастамалле кхачайо Х. Берсановс.

Б $\frac{0733-046}{M135(03)-76}$ 28-76

© Чечено-Ингушское книжное издательство, 1976

Хьюннан къайлехъ бода беш дукъделла лаъттина гла-
патар, эсаро маждина, дужуш дара. Олхазаро тесна мас
галла, наггахъ бен марха йоцуш, екхначу стиглахъ къил-
бехъа дла шершара глаггулин бло. Генна, хьюнчохъ,
ека хезара акха нлаьна. Зевне декара, дечиг доккхуш дет-
тачу, дагаран тата. Массо а хума самадаьллачу гуьйре-
нан цу хазчу дийнахъ, хуьн хадош юьртехъа наггахъа кол
юьтуш доггучу сирлачу татолан йистехъ керла дан долий-
на ценош хьохуш йоллура, Маржан. Шело хлоттале чу-
ерза кхиаре догдохуш, мацъелчи а шен-шен хенахъ кха-
ча баа са ца туьйш, сихъелла йоллура иза. Цуьнан лу-
лахо Алпату еара, Маржан ша длахлоьттина поппар хьо-
хуш йоллуш гичи, цунна бло дан.

— Ирс долуш болх хуьйла хъан, Маржан!

— Далла йовзийла хьо а, Вашизуда.

— Делахъ, Маржан, наха санна белхи а бина дла ца
хьохуьйтуш, хьоу длахлоьттина къахьоьгуш йоллу-кх хьо.

— Хун дийр ду аса, Вашизуда, нах а бохку-кх сих-
белла шайн-шайн гуллакхаш деш. Суна-м изъхъ ма хета
шешан гуллакхах юкбахбаьхна нах хьийзо а. Цхъана а
клирандийнахъ садаа ца буьту уьш белхешка кхуьйлуш.

— Хьуна бло да луург варах бехке дац, — аьлла,
малхе бакъа ца байта, тле тиша гата а тесна лаьттачу
поппарх йоккха карчолаг схъа а яьккхина, Маржанна
юххе цийнан ога хъаха длахлоьттира Алпату.

— Ватта, елла яла со делаа, сан бляьрг ца кхеташ

бехди-кх ахъа и куьйгаш. Вашизуда, хъайн дела дуьхъа
Іелахъ эцца охъа а кайй, хъайн са а доІуш Іадда.

— ІорІанор ца Іер. Со-м хъаха еъна леррина хъуна гІо
дан. Хабар дуьйцуш хъо юкъах яккхъа ца еъна.

Алпату ша ма баххара цунна гІо дан еънера. Шен
цІахъ а, стага гІуллакх дечу тІекхъаччи а ши куьг кара а
лаьцна Іен синтем болуш яцара иза.

— Хасболат балха вахна хира ву? — коьртахваккхи-
ра цо.

— Тахана балха ца воьдуш цІахъ Іийнера иза, хІокху
цІеношна буха тоха уй лаха деза шен аьлла. Вуьшта,
хІара хан хиллац и хІун деш Іа-м ца хаъа суна, ша Ай-
зангІеран белхелаха вахна ца Іахъ.

— АйзангІеран а бу-кх тахана белхи! Лерина хъий-
заш яра иза ГихтІера хъеший а балийна, шен кхочера
мел верг вовшах а тоьхна.

АйзангІеран белхи дагабеъчи, Хасболат цига вахна
Іай техъа аьлла, шекъяьллачу Маржанна сингаттам хи-
лира. Воьда а, вуьта а доцуш, Хасболат, чуьра араволій.
хан яьллачу хенахъ бен чу ца вогІуш, эвлаюккъехъ кхер-
старна реза яцара Маржан. Цу тІе, Маржанца тІаьхъа-
ра йолчу хенахъ тІе-каре ваьлла къамел доцуш, кхоьлано
вара иза. Иштта цуьнан кхоллаеллачу хероно Маржанан
дог шекдаьккхинера. Цо ойла йора, со са а хаьдда хІок-
кхуза поппарш хьоьхуш йоллушехъ, стенга вахана техъа
иза? ХІун хаъа, суна тІе зуда яло дагахъ, иза лелий а. Цо
тІе зуда а ялийна сайн кІантах яла дезахъ аса хІун дан
деза?

Иштта ойла акхаяьлла, ша тІетоьхна поппар тохха-
рехъ дІашарбинчу, оганна тІехула дайн деса куьг дІай-
схъай шершадора цо.

Маржан цхъана хІуманна шейюлуш, ойланашка яьл-
лийла а хууш, иза оцу ойланех юкъах ца яккхархъама,
цуьнга кхин йист ца хуьлуш поппар хьоьхуш йолчу Алпа-
тун бІаьрг кхийтира цо цхъана метте дІай-схъай шершочу
куьйгах.

— Маржан, стенна а делахь а цхьа сингаттам бо-
луш-м ю хьо. ХIун ойланаш йо ахьа? — аьлла, хьаттира
цо.

Набарх яьлчи санна, цIеххьана гира Маржанна ойла-
нашна бIаьрсин тидамера даьлла шершош долу шен
куьг.

— Ватта, ма гена яьллера сан ойла, Вашизуда, дера
хаац суна-м стенна а делахь а йоккхаш яц-кх со хIокху
бахамах а, айса лелочух а. ТIаьхьа хIун хир-м хаац.

— ХIунда боху ахьа, цхьана хIуманна шекьяьлла-м
яц хьо?

— Вашизуда, хьо бен дагаяла кхин сайн стаг воцу де-
ла боху аса. Кхунах яхар а хилла суо чекьяьр аьлла, ца
хета суна. Шекьяьккхина со оцу кьонахчо. ЦIахь, кер-
тахь дан дезачу гIуллакхна хIумма а синготта вац, соь-
ца хIумма а тIекере а вац. Ойла акха лаьтташ стаг ву.
Суна-м хаац цунна хIун хилла. Со кхуьуш яц цуьнан да-
гахь долчух, — бохуш, шен бала балхабора Маржана.

Аганчуьра кIант самаваьлла велха волавелира. Поп-
пар хьохучуьра юкьах а яьлла, юкхехь лаьтташ долчу ве-
дар чохь куьйгаш а дилина, кIантана тIеяхара Маржан.

КIант коккаршна кIелахь дегI а сеттош, корта дIай-
схьа а керчош дуткьачу озанца гIийла воьлхура.

— Нана яла хьан делаI, хьо хIунда воьлху? — аьлла,
нанас кьинхетам беш ша хьаьстича, хьала а хьаьжна
воьлхучуьра тийра кIант.

— Маржан, оцу кIентан терго елахь, ледара ма вита-
лахь иза. Шен-шен хенахь вуза а ве. вижа а ве. Хьайн
кIентан меха хIума карор дац хьуна. Хасболатан цийна-
ца а, доьзалца а шовкь яц-кх аьлла хетий, хIумма а да-
таза а ма яла, декъаза ойланаш еш хьайн са а ма даа.
Жима стаг ву иза. Ваша а, йиша а доцуш цхьа стаг хи-
ларе терра, чохь Iен синтем боцуш эвлаюккье лела марз-
велла ву. ХIинца зуда ялорах чохь саца хууш вац. ЦIех-
хьана и чохь сецчи-м наха хьийзош а вуьтур вацара иза.
«зудчун куча-юх а лаьцна чохь Iаш ву» бохуш. Хьайн

кхерч ледара ма бита ахьа, цхьа осала хабарш дуьйцуш
иза хьайца эвхьаза а ма ваккха. Ша тлевьорзур ву, —
хьехарш дора Алпатус.

— Аса-м хIумма а ца боху цуьнга, Вашизуда. Гил-
лакхах йохна аса цуьнга дош аьлла дац. Бакьду оцу
арахьара тIекхьхьуш долчу хабарша синтем байина
сан.

— ХIун хабарш кхьхьу хьуна тIе?

— Хьо оьшуш вац иза, мехкаршна тIаьхьаваьлла ле-
ла, хьуна тIе зуда яло воллу. ХIара цIа а ларош хьо хIун
деш Iа? Хьо санна хилчи со цуьнгахь Iийр а яцара, —
бохуш.

— И хабарш ахьа хьайга схьадийцита дезаш дацара.
Хьуна дика болх хилахьара аьлла хеташ, ца дуьйцууьш.
Хьо йохо гIерташ дуьйцу. Цаьрга ла ма дегIалахь. И зур-
ма лекха йолаелларг кхин дIа «кьикь» ца олуьйтуш саца-
елахь. Муьлаш бу уьш? ДIахьаьжча нахана пал туйсуш
лела Бикату боху гIаммий, нехан яа сискал хилчи а тIе-
юха коч хилчи а ца лалуш йолу Тажуй, — уьш хир бу и
хабарш дуьйцуьш?

— Дера бу. Делахь, ма дика бевзаш хилла хьуна
уьш. Вашизуда. Со-м цаьрга ладоьгуш а, я цара дуьй-
цург тергалдеш а ма яцара. Делахь а хIокху кьонахчо
дIахьош болчу некьана со-суо а реза йоцу дела, цара
дуьйцу цхьадерш бакь а хета.

— Хьо хьайн коьртан да хилахь, хьо йохо ницкь кхо-
чур бац цхьана а стеган. Бакьду наха дуьйцучуьнга ахьа
ладегIахь цара йохор а ю. Хьажал хьо и Айзан маре
еьчи, цунна мел там боцу хабарш долийра. ХIетте а и
йохо ницкь ца кхечира и мотт-эладит лелочийн, и шиь
барт цхьаь болуш, шешан кхерчан а, гIуллакхан а дай
хилар бахьана долуш. ХIинца хаза даккхий цIенош а ди-
на, чуберза гIерташ бохку уьш.

Иза ма-дарра хууш йолчу Маржанан дог-ойла ира-жа-
ра хIоьттира Алпатус и захало хьахош Салауддин. Айза-
нан цIе яьккхича. Боккьалла а хила а хилла Айзан хьуь-

нар долуш стаг а, шен коьртан да а, аьлла хийтира цунна.

— ВаллахI дера, Вашизуда, нах а IадIаш ма бац, шайн гIуллакх доцург ца дуьйцуш. Суна-м хаьа, цаьрга ладегIа оьшуш донийла.

— Шен коьртан да воцу стаг наха мара а лаьцна шайна луьучу агIор дIа а схьа а хьийзош лелор ву. Тохара со нускалахь йолуш, уьйтIа схьа а еьана, Бийкатус суна долиьра цхьацца хабарш. Цхьа пхьарс а лаьцна ядийна аса Бикату кел арахьа а тесна, гIуй дIабоьллира, хьуо дийна а йолуш и хабар дахьаш кхин ма йоьллахь со ехачу керта, аьлла. Аса гIиллакх доцуш и дина ца бахара цхьаммо а. Мелхо а юьрто дуьйцуш дара «Алпатус Бикату кех ара во-м ца теснера». бохуш.

Иштта хабарш а дуьйцуш и шиь поппарш хьохуш йолушехь, еьна схьакхечира хIокхара юьйцу Бикату. Генара дуьйна а, цхьаь дийца дог килла, цергаш тIера лакхара балда айделла, жимма елакьежаш яра иза.

— Ирс долуш болх а хуьйла шун, — аьлла, йистхилира иза.

— Далла йовзийла хьо а. Ва марша а йогIийла! Делахь, ма дика болх бин ахьа, Бикату, Маржанна гIо дан еьна! Же хьалакарчадел кучан пхуьйшаш, схьаэцал поппар! — элира Алпатус, цо дийца доло долчунна дуьхьала яла кечлуш.

— Кхунна гIо дан накьост Хасболата лохуш ву. Айзанера белхийлах «цIаккинехь» бIаьрг а телаш, Базийкига дог дохуш хьаха вара иза-м.

— Делахь, Бикату хIинцале а цигашхула го тесна яьлла-кх хьо, шешан цIа кхача а кхочий техьа хьо?

— Кхерста кIордийча, тхешан цIа а кхочу. Сан хIунду дан а, дитан а? Сайна атта дIалела-кх.

— Йолчуьра юуш, йоцчун Iодика еш, — тIетуьйхира Алпатус. Цо аьллачунна дегабаам бина, девне елира Бикату.

— И хIунда боху ахьа? Со хьена кетIа хIуьттущ.

хъаынга хІун доьхуш, хъенан хІун дууш гинера хъуна? Со-м ІорІанор ю, неха доьчу хенахь а даа а, мала а до-луш яьхна стаг.

— Яра хъаха хьо-м. Цу тІе мотт-эладит дика лелош а ма ю. ХІинца Хасболат вийца еьна, леррина АйзангІера белхийлаха яхна и тергалвеш а Іийна? Хъан хІун тІул-лакх ду Хасболат тергал ван а, и кхаь бахьаш кхуза ян а? Маржанна дика болх хилахьара-кх аьлла хеташ хьоу еьнехь ши пхьарс кьала а хьакхий со санна поппар кьа-ха дІахІотта, ца еьанехь хІоккхуза «балтайт» деш а ца лаьтташ, хьайн цІа гІо, — бохура Алпатус.

Дойнаца дуьхьал яьлла къевсича а, Алпатус шена са юьтур йоцийла хууш, йоьхна йисира Бикату. Цигахь юха а йирзина ша дІаяхчи, эшна яхна аьлла хетарна кхоьруш, сецира иза, Хасболатах лаьцна захало хьехош кхин хІума дийца а ца яьхна, хабар кхечу экъантІе даьккхира цо.

— Ва Маржан, буткьа хІунда хьоху ахьа и поппар, оганаш шийла хир дуй техьа?

— Стомма хьаьхчи оганаш тІуьна дисарна кхоьру со.

— Бакъалур бара иза-м. Вайна хІинца а хаза латта декхар ду.

Иштта, цхьацца ца дуьйцуш ца Іалора Бикату.

Кел тІехволуш схьанисвеллачу бригадиро кханенна болх хьебира цаьрга:

— Алпату, Бикату кхана хьаьжкІаш охьа таса Ала-тан ирзе дахка деза шу.

— ДогІур ду-кх хьаьжкІаш охьа таса а, — жоп дели-ра Алпатус.

— Бикату, хьо йист а ма ца хуьлу? Хьо хІун дийр до-луш ю?

— Со могуш яц.

— Сарралц эвлаюккьехула йорт етта а яй хьо мо-гуш, — аьлла, бригадир дІавахара.

...Соьга дашца са яккхийта ца йоллу хІара, аьлча санна, дІаяха тохаелира Бикату.

— Ахьа хІун до, ва Бикату? Нах тІуллакх деш бох-

кучу метта тІе нисъелча, куыг дІа а ца тухуш дІаяхар
гІиллакхехъ ма дац. ДІа а хІоттий поппар хъаха,—элира
дулахочо Гапурас, вогуш лаытгашехъ поппар баккха
дІа а хІуттуш.

— Кхана юха йогІур ю со, — аылла, дІаяхара Бикату.

2

Кенан ялта чу дерзийна а даылла, хъаыжкІаш охъа та-
сайолаялале аылла бинера АйзангІара шешан цІенош
хъоуш белхи.

Дукха хан яцара Айзан Салауддига маре еъна. Айзан
ялийначуи тІаыхъа, шина шарна лаккхарчу партийни шко-
ле деша вахийтира Салаудди. Ткъа Айзан университет
чекхъаыккхинчул тІаыхъа цхъана юурта хъехархочун бал-
ха хъажийра.

Салаудди, дешна ваылла цІа а веъна, балха хІоыттира.
Айзан а, керла дешаран шо долалуш, болх бан меттиг а
яылла, ша ехачу юурта хъехархочун болх бан схъа еара.
ХІинца цхъана а кхетта синтем болтуш чохъ Іен цІенош
дан буылабеллера уыш.

— ТІедогІучу кІирандийнахъ белхи хуылу, — аылла
массаырга а дІа а хъедина, хъалххехъ кечам бинера Ай-
зана. Дуккха адамаш вовшахкхеттера царна.

Белхашна юург яхъаш баыхкинера йиш-вашлахъ бо-
лу, тергарчу нехан зударий. Божарша, доккха ор а док-
кхуш хъала тесна, поппарш бан можа латта кечдинера.

Дуккха а хи а тухуш поппар башийначул тІаыхъа и
кога хъен тІебевлира мехкарий. Хаза, екхаелла яра церан
яхъаш. Вовшийн лерехъ къайлах дош олий бийлалуш, я
хозуытуш забарш еш, шешан ирсечу жималлех баккхий-
бера уыш.

Шен безам болчу кІантах лаыцна лохха къамел деш,
дага йолура цхъаы. Шена веза кІант схъакхачаре сатуы-
сусхъ некъехъа бІаырг кхобура вукхо. КхозлагІниг, шена
тІехъийзачу кІанте догдохуш йоылуш а, хІара дуыне а

шен дуьхьа кхоьллича санна хеташ, чIогIа сакъералуш а яра.

Кегийчу нехан бIаьргаш мехкаршна тIехь сецара.

Маржан шек ма хиллара Хасболат а вара оцу белхилахь. Шена хьалха хьийзаш болчу хазчу мехкаршка бIаьрг кхобуш Iаш волчу цунна и де хIумма а эрна довш санна ца хетара. Хасболата эхь ца хеташ, ийза ца луш хецца эвхьаза дора мехкаршка къамел. ХIара эвхьаза хиларна маршо яьлла жьопаш лора Базийкас.

— Делахь, Хасболат, зуда яло дезаш болу кегий нах-м мехкаршка бIаьрг а тоха, захало а дийца, баьхки-нера, ахьа хIун леладо техьа, хьо хIун гIуллакх дахьаш веьна техьа кхуза?

— Ой, и хIун къамел ду ахьа дийриг. Со-м IорIанор ву зуда ялор йолуш, хьуна хIуьу а моттахь а. Со ши зуда кхабалур йоцуш ву аьлла хета хьуна?

— Дера оцу хьан зудча дуьхьа-м, зуда йоцуш лара мегар ду хьо. Зудча дакъа дайна хилла хьуна-м дуьненчуьра а. Зуда ю иза? ХIара «саллар».

— Делахь хIета, цундела, со зуда ялор йолуш ву-кх. Хьох бIо булуш ма вара со, Базийка, хьо цхьа онда стаг а йолу дела.

Базийкин белша тIе куьг а диллина, поппар тIехула лелаш йолчу Тумишас элира:

— Гихь дечиг кхехьийта-м ца воллу хьо кхуьнга?

— Гихь дечиг-м муххале а кхоьхуьйтур дацара аса цуьнга, Тумиша, и сайга ягIахь мох а, малх а ца кхоьтуьйтуш, йижанчуьра хьала ца гIаттош, балхах куьг ца тухуьйтуш кхобур ю-кх, дуьххьал дIа бIаьргана гучохь, сайн долахь хилчахьана кхачам а хеташ.

— Да яьтIа, Хасболат, ма дуьне гайта ца воллур а хьо цунна. Цхьа доккха зулам дича хуьлуш йолу набахти ю-кх ахьа Базийкина кечийнарг, — бохуш, вьоллур а цунна юххе Iаш болчех цхьаь.

— Мох, малх кхетча а новкъа долуш стаг яц хьуна хIара-м. Хьан зуда гIийла а ю, ах цIенош цо дича, хIокхо

кхочушдан а мегар ду. Гихъ дечиг ца кхехъийтахъ а. ценош хьохуш яцо дика ю хьуна, длайигахъ хIара, — бохура Тумишас.

— Хьаха яц н ценош дина довллалц со йогIур-м. Кхин поппарш хьеха меттиг ца карош-м яц со? Кхуьнга а яхна, и поппарш ца хьехча со хьан ца юьту? Шена со езахъ ценош дина а ваьлла, кичча лаьттачу бахамана тIе йига еза-кх, — элира Базийкас.

Базийка, шиъ бер а долуш йолу бухара зуда а йохош, маре яхна шо кхачале йитна цIаеъна жеро яра. Цундела цо Хасболате, «Бухара зуда дIаяхийтахъ йогIур ю», — бохуш ен забарш, хезаш болчарна башха бегашийна а ца хетара. ХIунда аьлча бухарчу зудчух а, берах а къахетта иза Iийр йоцийла хаъара царна.

Кегийчу нехан атта безам гIур болуш хаза яра Базийка. Царна ша езийла хууш кура а, коча а, шех кхачам бина а, муьлххачо а ша маре юьгур ю моьттуш а яра иза. — «Да висарг-яI, сан долахъ елар-кха хьо» аьлла хеташ, шех хьобгуш хийла да вуйла хаъара цунна. Оцу хьелаша Базийкин корта хьовзийнера. Цундела шена атта, жоп лора цо, ша езаш, безамах лаьцна къамел динчуьнга я бегашийна ду а, я боккьалла ду а хуур доцуш: «...Реза ю со-м. ЙогIур ю ахьа йигахъ маре».

Хасболатца Базийка къуьйсунш, цуьнга дог даха гIерташ вара ЮшаI цIе йолуш жима стаг.

— Хьай мубарик-яI! — Тумиша, оцу хьайна юххе яьлла сеттачу гIургIезе цкъа схьахьажа боху алахъ аса, гирз даларна ца кхерахъ! — аьлла, Базийка йолчухьа агIор бIаьца йира ЮшаIа.

— Иэхъ хеташ ю хIара, — элира Тумишас.

— Иэхъ-м IорIанор ца хетара цунна, суначул башха. Вуьшта тахана-м сом делла хьаьстина йишин бер санна, чIогIа качъелла хIара схьахьажа а ца ешаш.

— Хьаста ахьа хIара, ЮшаI, каралемар ю хьуна.

— Хьаьстича-м акха газа а Iема кара.

— «ХIан, хIун дан воллу хьо, со хьайга дIакъаьжчи?»

аьлча санна, ЮшаIе а хьаьжна, цхьа коча ела а къекаш, бедо санна яьIна тахкийра Базийкас. Ткьа, шен ма-хуьллу иза тергал еш волчу ЮшаIа сихвелла догдехира — «Схьадолахь, сан меь! ДIагIо вайшиь!»...

ЮшаIа балдаш детташ шега бохучух кхеташ. качьелла сатта а сетташ:

— Луур дац хьуна. Хьо мегаш хир вац, — элира Базийкас, лохха, ЮшаIана хезаш.

Базийкас, ЮшаIий вовшашка бIаьцаш еш тосаделла, и ца лалуш коьртахвелира Хасболат.

— «Хьо ЮшаIе сакьоьруш тосаелла суна, шинахьа сакьерар хир дац боху ала аса» — аьлла, тIе хабар дахьийтира цо.

— Сайна чуьучуьнга дIахьажа а, сакьера а сан сайн лаам бу. Шинахьа сакьерар лалуш вацахь, хьо IадIе, цхьанхьа кьоьрур ду аса, — аьлла, дуьхьал жоп дайитира Базийкас.

3

Цо дуьхьал деллачу жоппо юха ца ваьккхира Хасболат. Хасболатна боккьалла а езаелира Базийка. Иза гархьама кест-кеста мехкарий богIучу хийисте вьоьдура иза. Цунна захало дуьйцуш яра, Базийкин лулахо Бикату.

Еса бумаьштитг санна и батт а сеттош, шекар санна, балдаш а цIубдеш, лорре дуьйцура цо Хасболате:

— Делладуьхьа, боккьалла а ма вайна лаьтташ стаг ву-кх хьо ва-м, хIай. Хьох кьахеташ, кхоам хеташ, яла йоллу-кх со. Хьох, муьлхха а зуда йогIур йолуш, сурт санна хаза, хен санна дегI а долуш, жима стаг ву. Зуда ю и хьайниг! ХIара саллар, хIара неIар дуьхьал уллу кинсин бехчалг, хIара хьокхана тIе оьллина коч. Бос а бац цуьнан адамийнчух тера. Эхь дац, иза шен долахь ю алар? Кхин тIаьхье кхиьна цIога дахдалале катохьна зуда яло еза ахьа. И кIента саллар хьоьга йогIу йолчу зудчо а лелор ю хьуна, цо чулла дика-м, Эцца сискал

юург ма хилланехъ, хъаьдди-веддий дIалелар ву. Мацвел-
ча вузийчахъана, цунна кхин хIун Iуналла оьшу моьтту
хъуна? Цу делавазлора Базийка-м ю нисъелла зуда, бод
санна дегI а долуш, Iаж санна богуш бос а болуш, деший
санна цIена, сурт санна хаза. Тергал ца йина ахъа иза?
Шурула кIай, карчийначу бадах дича санна долу цуьнан
кIайн пхъаьрсаш лур дацара дукха мах баларх. Цу тIе
хьо чIогIа везаш а ю-кх хъуна иза.

— Ахъа боккъалла а бохий, Бикату, алахъа везий со
цунна?

— Эш, дIавалахъа дIа, хъайна ца хууш санна, хетта а
хоьттий. Цу дела вазлора веза-кх, шен кийрарчу сил а
дукха-м. И ца хууш вара хьо?

— ТIе кхаьчча забарш ярх, суна стенах хуур ду со
цунна веза я ца веза, хIинца ахъ санна цхъаммо сайга
схъа ца аьлча?

— Цо хIун бохур хъий хъуна?

— ХIун бохура хIокхуо?

— Кура ма ваьллахъ, аса хъайга дIадийича. Яра
маьлха дуьне даар хетар долуш яц ша, бохур-кха, цкъа
хъан дола ца яьллачул тIаьхъа.

— Делахъ хIета, сайга иза ягIахъ, юьгур йолуш-м со
а ву. Цу дала мукъалахъ.

— Ткъа оцу хъайн зуда ю бохучух хIун дан ойла ю
хъан? — аьлла, лап-лаппинехъ бIаьргаш а детташ ладоб-
гIура Бикатус.

Цунна хинболу бохам хууш, иза шега ма хъаххи, бос
баьхъна юьхъ кхоьлира Хасболатан. СоцунгIа а
хилла:

— Иза а дIа Iийра ю-кх. Ши зуда долахъ йолуш маса-
не ву? — элира цо.

— Цу дела вазлор хIета, суна схъахетарехъ, и хъайн
зуда бухара ахъа дIа ца яхийтича, Базийка хьоьга маре-м
йогIур яц...

Иштта къамелаш а дина шаьшшиь дIай-схъай къаьс-
тинчул тIаьхъа, цкъадолчунна иза ша ялийча Маржанна

хинболу бохам хууш, цунна йиш йоьхна ойланаш ян ваьллера Хасболат.

Цунна дагатуьйсуре, шайн лула хьошалгIа еанцохь дуьххьара Маржан шена гуш цуьннан хилла хаза сибат а, эсала амал а, беамак лавцна, дуьххьара ша цуьнга дина кьамел а, цо шена хан йиллича воккхавер а, шен хIетахь хилла ирс а.

Ткьа хIинца, хIетахь хиллачу беамак дуьхьа а, шен доьзалца муьтIахь ваха хьуьнар а, собар а дацара Хасболатехь. Базийке бахначу беамо корта хьовзийнера цуьннан. Цо ойла ца йора, Маржанехь болчу сингаттаман. Цунна ца хаьара, Маржан мича хьолехь ю, цунна хIун оьшу, цуьнгахь хIун хало ю, и воча хIунда яьлла. Цунна моьттура, маре яхча, бер а хилча зуда иштта азьяла декхар ду.

Амма Маржан вочаер яцара, хазчу гIиллакхехь вовшех дагадолуш, дечу гIуллакх тIехь дакьалоцуш, майрачуьнца бертахь, оьзда яхар дIахIоьттинехь. Хенахь чу ца вогIуш а, чу веьчи тIекере воцуш а сингаттам латтабора Хасболата цунна.

И сингаттам а, ерриге а хало а лан реза яра Маржан, ша цийнах, доьзалах ца йохош йитчахьана. Хасболатан керлачу захалонах лоций хабарш хазадора Маржанна, цуьннан дог эшош кьиза а, кьаьхьа а.

...Цхьана сарахь Маржан, хи дахьаш йогIуш дуьхьалкхеттачу церан куьпехь ехачу Рехьанта этира:

— Миска яI! Хьох кьахеташ яла йоллу-кх со. Оцул са а, пха а хаьдда, тасаелла хьо йоллушехь, дош-м ма дац хьуна цо лелориг. Шен кийрахь дог долчо лелор дуй иза? Кхин тешам бац-кх оцу боьршачу нахах, чIогIа ду-кх церан дегнаш, кьиза бу-кх уьш.

— Делахь Рехьант, хIун хезна боху ахьа иза, дийцахь соьга?

— Ватта сан дели, аса ца дийчича хьуна ца хууш ду, Хасболат Базийка яло гIерташ вуйла?

— Ой, цо муха ялайо иза, цѣнош дина а довлале. Логгѣц декхарийлахъ воллушехъ?

— Ша цхъа ойла йина хир яй цо-м, Хасболате хьо дла яхийтахъ, маре а еъна цѣнош кхочушдан тѣлоцу ша,— аьлла боху Базийкас.

— Ватта сан дела, аса мила вийна, сох хӀун доллу те-хъа цуьнан?..

Иштта оцу тайпнана, цкъа ирахъ Іаш вара, тІаккха захало дуьйшург, Бийкатуна коч эцна, Базийкин вешин берашна кара ахча делла бохуш, бес-бесара схъа хезаш долчу хабарша дог иэшош йоблхура Маржан.

Вахина ловза хьалха хӀуманаш а ехкина, аннаш а дилина, чобнаш кечъеш йоллура цхъана дийнахъ Маржан. Стоьла тІехула пенах хьала тоьхначу суьрташка хьожуш а лаьттина, уьш чохъ долчу гура тІе йиллина чан, тӀуьначу горгамца дІайоккхуш и йоллучу хенахъ чобхъавелира Хасболат. Маржан тІекере ца хилира цуьнца.

— Хьо ма тІийла ю, хьуна хӀун хилла? — хаьттира цо.

— Хьо Базийка яло воллу боху-кх наха.

— ХІа... хІара хиллане иза! Аса цхъацца забарш цуьнца йича наха кхоьллина-кх. И бакъ дац, со иза яло дагахъ вац, — элира Хасболата.

Амма Маржанан дог шек дара, хаьара цунна, дуьйцу хабарш лаа дуьйцуш доцийла.

Цу хенахъ Базийка яло сецца яцара Хасболатан ойла.

4

ХасболатгІар цѣнош дина а бевлла чубирзинчул тІаьхъа ах-шо гергга зама яьллера. Апрель беттан хьалхарчу деношкахъ стигал екхна, кьеггина хьобжучу малхо дохдинера латта. МаьІ-маьІехъ керташ цІанъеш гулйинчу нехех а, божлаш чуьра ара тийсинчу кхеллех а наха шІераш тийсина муьста кІарраш дара сийсаш.

Гам тухуш кертара гІодаман чІегІагаш а эгийна, каг-

туханца уыш цхъана атIор а гулйна, хохаш бен хас ах-
ка хIоьттира Маржан. Ваха а вара къеггина хъаьжначу
малхехъ сакъералуш ловзуш. Кертарчу комарийн дитта
кIелахъ шина цигиган кIорнина бен бинера цо, бецаш а
хъардаш а гулйна. Вахас схъа а лоций бена дIахъора
цигиган кIорнеш. Иза цигара меттахъ воллушехъ, юха а
Вахийна тIаьххье йолалора и шиъ. Жимма онда яьлла
ловза лууш, яра уыш. Вахас шен кучан пхуьйшах а куьй-
гах а тийсайолуьйтуш сакъоьрура царца.

Делккъалц хас охкуш а яьллина, цIе хъала къадо ша
кертара лахъийна екъа хъардаш а марахъ. яахIума ян
чужара Маржан. Чехка пешахъ йоккха цIе а латийна.
катоьххана чуьра цхъацца гIуллакх а дина, текхахъ дама
ласа хIоьттира иза.

Хасболат а делкъанна чу веара. Дукха хан йоцуш
колхозан ферме балха эха волавеллера иза. Оьрнаш чохъ
буха йисна силос хъала йоккхуш а, раьгIнаш лаьттачуь-
ра буха йисна йол тIе гулъеш а, цхъацца белхаш бора цо
фермехъ.

Хасболат чохъа ваьлчахъана а цхъаъ шеге ала дагахъ
го туьйсунш вуйла хууш, шекъаьллера Маржан. Корехъа
дIа а вирзина Маржане лохха вистхилира иза:

— Хезий хъуна, схъаерзахъа цкъа. Ца дийцича вер вац
со хъоьга сайн гIуллакх. Хъуна хала а ма хета, хъо йоха
а ма йоха...

Маржанан кийра ов туьйхира. Иза хIун ала воллу хи-
ира цунна. Юург ечуьра юкъах а яьлла, йоьхна нэга а
еш, гIийла хьаттира цо:

— ХIун ду иза? Дийцахъ.

— Йиллина хан тIекхаьчна. Со Базийка яло воллу.

Маржане, ягийча санна мохъ белира. Сирлачу бIаьр-
гаш чу Iаьржа бода хIоьттира, ойла кхехка елира, корта
хъаьвзира. Шийла кхаъ Iаткъарна дог тоха делла, багах
аз доцуш, стоьла тIе бертала тевжира Маржан.

Безамах Iехалуш Маржана схъалаьчна яхаран некъ
хадош, буьрса ка туьйхира цунах кхело. Иза юьйхира

шен кхерчак. Иза кхийтира, ша тешош цо балхийна, къона безам тлаъхало йоцуш хилла хиларх. Хасболата ша Иэхор, шена бина тешнабехк, йина харцо бахъана долуш, оьгIаз яхана цIеххъана хъалаиккхира иза. ТIаккха цо цуьнга элира:

— Со яхарх юьйхи! Вайшиннан цхъаьна дахаран некъаш цести ахъа! ХIинца дуьйна доьзалан диканах воккхаверан метта, айхъа тIелаьцначу балийна корта лобцур бу ахъа. Хьо атта Iеха вели. Дохко ма волийла хьо. Сайца къиза йина кхийл тIеййци аса. Замано гойтур ду-кх хиндерг. Сутара каетташ дукха зезагаш лехьо ваьлларг, цкъа нитто а къовзаво. Зударех ловза ваьлча, нислур ю хьуна а хьоу дакъаза воккху верг. Иштта хьоу дакъаза ваьлла, де эшначу хенахь дагайогIур ю хьуна со. ТIаккха тIаьхъа хир. ду.

Хасболатан гергара нах а, доттагIий а дуьхьалбевлера цуьнга Базийка ца ялаяйта тIерташ.

— Маржанан дог дохош ахъа и Базийка ялаяхь, тхан кхин гергарло хир дац хьовца. Ма валалахь дакъаза иза а ялай, — олура цуьнга гергарчу наха. Амма цара Хасболатана туьйсучу кхерамах гIуллакх ца хилира.

Базийка боккъалла а шена тIе маре ян йоллийла хичча, «яхарх йохарал деза-х даций, Базийкин сох дог кхаьрдарг хилар» аьлла, иза йолчу яхара Маржан.

— «Ва-а Насу», «Ва-а Базийка» — бохуш Маржан мохь бетта хеззашехь чуьра ара ца йолура я Насу а, я Базийка а.

— IадIелахь, мама, дуьхьала йист ма хилалахь, беттийталахь цуьнга мохь. Суна хаьа иза хIунда еана, — Базийкас а бохуш, ехха латтийра цу шиммо Маржан шайн кетIахь.

ТIаьххъара а, Маржан кхойкхуш кIордийча журалла сетта а сетташ, меллаша чуьра араелира Базийка. Лаккха бина месийн кур бара цуьнан коьртахь, юьхь-сибат шера а цIена а дара, Iаж санна богуш бара бос. Дай пудар тоьхнера цо юьхьтIе. Кепа тоьхча санна, дегIа тIе

летта яра цо юьихина йоца коч. «ХIара ю-кх сан мар Иэхийнарг», — аьлла хийтира Маржанна.

— Мила ву кхойкхург? Ватта-а сан-дела, хьо яра иза. Маржан? Хьалла дехьара астагIа Маликат ю моьттуш Iара-кхи со, сайн цуьнга боьчу безамна чуьра ара ца йолуш.

— Кхойкхуш верг милла а хилча, дуьхьал йист ца хилар, чуьра ара ца ялар вон гIиллакх ду, — Маржанна аьлча.

— ХIун дийр ду ткъа, цхьаь гIиллакх долуш хуьлу, важа гIиллакх доцуш хуьлу. Нахехь хилча тоьур ду гIиллакх, суна обизательна а дац. ТIаккха, хьо лаа мукъана делий? Схьа чохьха ялахь-бохуш, — курра сеттара Базийка.

— Чуеьна а Иийр яц со-м, Базийка; бIегIийла-м дацара суна хьо йолчу яр, делахь а хьо дакъаза яла, со йохо а тергахь долчу гIуллакхна орцах яьлла еьна-кх со.

— Дика ду-кх орцах яла хьо йолуш. Схьадийцал ахьа. ХIун гIуллакх ду техьа и?

— Оцу тхан къонахчуьнга маре йогIу боху-кх хьо.

— И тамашина хIума ду. Хьо цунна орцах яьлла еьна?

— Еьна те. Со-м цуьнга яхна дакъаза яьлла яьллера. Хьо мукъане хIунда йогIу техьа цуьнга аьлла.

— Делахь, Маржан, ма хьалхехь йоьхна хьо. Со дIа а яле, суна кетIа хIитта йолаеллачу ахьа, со дIаеьча хIун ден-дай?

— Со йоьхна ца еьна, Базийка, шун кетIа. Со шашь долчу яр кхечу агIор а ца туьдуш, дикка ладогIал ахьа. Мича балхана йогIу хьо суна тIе маре? Хьох муьлххачо а юьгур йолуш, хаза бос-сibat а долуш жима зуда ю. Хьайна ехийла долчу маре гIюхьа, со сайн доьзалах а ца йохош. И воцург маре яха кхин боьрша стаг вац хьуна?

— Дера вац иза бен со маре гIур а йолуш-м. Со мегар яц цуьнга ца яхча. Суна Хасболат веза сайн сил а дукха.

— Хьуна и везарх пайда буй ткъа? Яхаран ойла ца йо ахьа? Добзал а, цIа а, бахам а хила ца беза хьан?

— Суна стенна оьша цIай, бахаммий, добзал? Хасболат хилчахьана кхин бахам оьшуш яц со-м. Добзалах аса хIун до? Со хьан ца юьту и кьотIарчий дуьненчу а яьхна церан маршаш ца яьхча?

— Цундела ма йисна Насу, хьо бен кхин добзалхо а воцуш.

— Со цхьаь лара лур яц аьлла хета хьуна?

— Дера ца хета. Хьо цхьаь-м дера тоьур ю хIара дуьне кьардан а.

— Дуьне кьардарх дерг-м ца хаьа суна, вуьшта со Хасболате маре еьча хьайга ла лур дацахь, «хIайда-пошол» аьлла бухара дIаяхан бен ца деза-кх хьан.

— Со-м, хьо яха, ца Iа цуьнгахь и дагавоьхний, цунах йоккхаешший, кIантах ца яла гIерташ, дIа соьцур-кх. ХIинца хьо санна цуьнан хазчу хабарх, дегIан куьцах Iеха а елла яхара со цуьнга маре. ХIинца санна сайна и вевзаш хиллехь, цуьнга маре ца йоьдуш сайн йоI-стагал-ла шийлачу коша хьур дара аса. Базийка, Хьо дакъаза ма/ялахь. Со-м айса тIелаьцна бала оцу кIентан дуьхьа ца лайча ер яцара. Дага ца догIу хьуна со цуьнга маре йоьдуш муха яра? ХIинца со санна басах телхаш хьо да-къаза яьлча, хьуна тIе а ялорий техьа цо зуда?

— Со-м хьаха яц цуьнга тIе зударий а кхуьйлуйтуш Iан дагахь. Сайна и кIордича, хIумма а къа а ца хеташ, тесна а вуьтур ву. Елла дIаяллалц цуьнца яха дагахь йогIу мовтту хьуна со?

— Цхьа кIеззиг йолчу ханна айхьа цунах оьцу йолчу марзонан дуьхьа цуьнга а еьна со ца йохийча ца мега ахьа? ХIинца хьо санна дукха маре оьхуш лелларг, тIаьххьара а шен цIа а, кхерч а доцуш, къан а елла кIелийсинчу хенахь, дехча хи дала а стаг воцуш нехан кхерчахь юьсуш хуьлу хьуна. TIаккха нахана сов ер ма ю хьо, — бохуш, шен ма хуьллу хьехарш дора Маржана.

— Шек ма яла хьо. Сайна маре эхан кIордийча, кье-

начу алашина тиша гломат санна, цхъана ден кочахъ йиса а хуур дай суна-м, елла даяллалц суо цуынга кхабийта.

— Да нелца воллалда цуынан хьо шен дола яьлча дукха воккха-м ца вен велахъ. Дала гечдойла цунна хьо дола яьллачу дийнахъ, — Маржана аьлча,

— Амин, — элира Базийкас, ела а къекаш.

Ша бохучуынга Базийкас ла да доьгича,

— Хьо-м цхъа а эхъ а, иман а доцуш стаг яра. Насу мукъане ара ялийтахъа, — элира Маржана.

— Насух ахъа хIун до? ХIун ала йоллу хьо цуынга?

— Дера йоллу, хъайга сацалахъ хъайн йоI дIасацае ала.

— Эш, ма къамел дара иза. Хасболат дага а воьхна яла йоллу мама ша а. Со цо ца йигча, делора яра мама ша цуынга маре гIур.

— Делахъ шу-м аттачохъ дац хIета, — аьлла, Хасболатан захалу юкъах дуьсург хиларх дог а диллина, гIийла цIехъа йирзира Маржан.

Цу дийнахъ ехха ойланаш еш а йоьлхуш а Iийна, зударийн Советан председатель Хамсат йолчу яхара Маржан. Сельсоветехъ агитпункт чохъ йолу цIа дара цо зударий тIеоьцуш. Юьрта юккъехъ яра сельсовет чохъ йолу гIишло. Дукха хан йоццуш ремонт йина, хаза а сирла а гIишло яра иза. Цунна гондахъарчу майданахъ моьгIара нисдеш доьгIна синтарш дикка онда девллера. Аьхка самукъане хуьлура цу майданахъ, куз тесчи санна, луьста яьлла сийна буц а йолуш.

Хамсат йолчу чохъа яьлчи, ша тIедаьхъна гIуллакх дийца иэхъ хеташ, гIехъа зама яьккхира Маржана. кхин къамелаш юкъа а дохуш. Делахъ а Хамсат шек яра. иза лаа ца еанийла хууш.

— Маржан, цхъа сингаттам болуш еаний техъа хьо? Дийцахъ айхъа деана гIуллакх, — аьлла, йистхилира Хамсат.

— Дера хаац суна-м, Хамсат, «ма хьалхехъ йоьхна хьийза хIара» аьлла хетарна а кхоьру. Суна тIе зуда яло

воллу-кх и кьонах. Я бухара дла ца яхча, я кьар а елла ладда ца лийча, дан хлума доцуш йисна-кх со...

Маржане шен бала схьа а балхабайтина эсала жоп делира цо:

— Са ма гатде, Маржан, вешан хирг дийр ду вай и захало юкьах дуьтуш...

5

Шолгачу дийнахь Хасболат кхайкхина дла а вигна:

— Хасболат, хьо Маржанна тле зуда яло глерта бохург бакъ дуй? — аьлла, жоп дийхира Хамсата.

— И бакъ дац. Хьан боху иза?

— Иза хьаьа а баьхчи а хьуна башха а дац. Базий-кас хьобга ян хан йиллар суна хууш ду. Аса хьо барт хатта а я дов дан а схьавехна вац. Цкьа хьобца дагаяла лаьа суна. Ма дарра суна схьадийцахь шешан захалонан гуллакх.

— Ахлухлай-я! Кьайлах дуьйцуш долу захало, жен-совете длаханитича, ма генахь дара кхочуш хила. Со Базийкига цхьацца бегаш беш а дера ву. Вуьшта и яло воллу бохург бакъ дац.

— Тяхийзаш ву а, яло воллу а бохуш наха дуьйцу. И бакъ хеташ Маржанна а вас лаьтта. Диталахь и захало кхин ца хьехош. Вуно хаза а жима а зуда ю кьан. Цуьнгара хлун оьшуш, цо хлун юкьах дитина ялайо ахьа зуда? Маржан-х гиллакх долуш а, вуно оьзда а стаг ю. Цу тле дика ценнана а ю. Кхин кладда а ца хилча, и ценош деш цо хьегта кьа тоьур ду. Цо хьайн кхерч бохбича, клант а вича дог кура даьллачух, ойла сонта яьллачух тера ду хьан. Клентан кьа мича даха деза? Клант байлахь вуьсур ма ву хьан. Дестечуьнца дисна бер мел декъаза ду ца хаьа хьуна? Тле зуда а ялай, Маржан ма йохаেলাхь-дохко вера ву хьо, — бохуш дийцира Хамсата.

Ша Базийка яло дагахь хилар дла ца дуьйцуш, шен

дагахъ долчунна даре ца деш, Хамсат йолчуьра цIавеара Хасболат.

Цул тIаьхьа кхайкхина Базийка дIайнгира Хамсата.

— Хьо Хасболате маре йовду бохург бакъ дуй? — аьлла Хамсата шега хьаттича, хIумма а шек а йоцуш жоп делира цо:

— Да те. ХIунда бохура ахьа, хьайгара воккхуш новкъа-м ца хета хьуна?

— Со-м хьаха яцара хьовца и къуьйсус а, я и дагавоьхна Iаш а. Со-м сайн цIийнада а волуш, маре яхна Iаш ю.

— Суна а лаьа-кх ткъа хьуна санна маре яха.

— Бухара доьзал а бохош зудчунна тIе маре ма тIохьа. Доьзал бохо бакъо ма ца ло хьуна Iедало.

— И бакъо хьовга а, цхьанге а йовхур йолуш яц-кх со.

— Делахь. Базийка, ма кхета йоллуш яц хьо. Доьзал-хо а волуш зуда ма ю цуьнан. Хасболате ца яхча кхин маре яха стаг воцуш ю хьо?

— И ма олу аша? Яц дера со-м маре яха стаг воцуш. Цуьнан хIун пайда бу, суна сайн сил а дукха Хасболат везаш хилча.

— Дера ца веза хьуна и веза хьакъ а волуш-м. Бухара шен доьзал а бохош хьо йига гIерташ волу, иза лар-тIехь воцийла ца хаьа хьуна?

— Суна ша ма веззара, цунна со а езахь хIиншца тIе а кхетта со ядорах бехк буьллийла яц-кх цунна. Iалелай орца дала! Суна Хасболат дагавоьхна! — бохуш орца дохучохь ду-кх соьгара хьал...

Базийка ша бохучунна тIе ца йирзича, цо шега ла ца доьгIча дикка чIогIа оьгIаз яхара Хамсат.

— Хьо цуьнга йодахь, доьзал бохийна аьлла суьде а елла, таIийна чу юлуьйтур ю-кх аса хьо.

— Со йигинчу Хасболатана хIун дийр ду ахьа?

— Иза а вуллуьйтур ву-кх чу.

— Тхойшиь цхьана хир дац техьа лаьцча а? Цуьнца суо хилчихьана елча а бен жетар долуш яцара со.

— Ой, хьо яккха дала дакъаза, ма чІогІа дагавовхна хьуна иза.

— Тамаш а бац. Хьуна ШепаІ вовхнерий дага? Йищъелла хьуна айхьа цунна лекхна йиш?

Хьо ду сан кІорни
Дала дита хьо суна.
Хьох яьлча кІара дуьне
Довхна ма ду сан дагна!...

Базийкас цІеххьана йиш йолийчи цец а яьлла, ладовгІуш Іара Хамсат. Базийка тІетгІа кач а луш чуьра яьллера.

Массарел дукха хьо везара суна
Вай со яла хьан делаІ.
Массарел а хаза хьо хетара суна
Нускал дала хьан делаІ
Ва кІорни, хьовха яьлчи
ХІара дуьне сан даций
Вай со яла хьан делаІ...

— Хьуна-м массо а йиш хууш хилла.

— ТІаккха ткъа. Поп санна волчу хьайн майрачуьнца ехаш Іаш йолчу хьуна йиц яларх, суна ца йищъелла и эшарш.

Хасболат хьовха ялча
ХІар дуьне сан даций
Нускал дала хьан делаІ —

бохуш багахь и йиш ловкхуш набаро Ііэхаяллац гІайба мара а буллий, йовлхуш сахуьленга йолу-кх со.

— Базийка, вिताхь и Хасболат кхечунна лакхахь и йиш. Къа ца хета хьуна айхьа йохочу Маржанах, вिताхь и Хасболат цунна.

— Хьаха вуьтур вацар-кх. Товур ду кІант-стаг волуш дІа а яхна хІинцдалц цуьнца Іийча, хІинца соьга кхача а мегар ву Хасболат...

Захалонан, доьзална бакъонаш ларош долу законаш к'езиг доьзахъ а, Маржан Хасболатца регистраци йина ца хилар шен аьтто болуш хетара Базийкина.

— Боккъалла а дийцича иза-м законехъ Хасболатан зуда ларалуш а яц. Регистраци ма ца йина цара.

— Хьовца йийр юй ткъа цо регистраци?

— Маржан эkkхийна бухара д'а а яхийтина, соьца йийр ю регистраци. Хасболат сан ву, вита ахъа хъе а ца веш. Оцу т'ера-чо тоххарехъ йоза яздина шен тепарт'е, дохалур дац иза ша воцчуьнга.

— Аса дуьйцург дош дац хъуна и йоза доха а доьхна, б'аьрга буйнаш а хьийзош хьо ц'а ца яг'ахъ.

— Б'аьрга буйнаш хьийзош-м йог'лур яц, ц'а йог'лучу кхаьчча ела а йовлуш, хелха а сетташ йог'лур ю-кх.

— Ватта сан дела, хьо тайпа нэхъ доцуш стаг гина яц-кх суна. Х'инццалц зудчунна т'е зуда яло г'юьртинарг а, зудчунна т'е маре яха г'юьртина зуда а аса шайга хаза дийцича дикка ла а дуг'луш, хъехар д'а а оьцуш, гал-бевлла боьлхучуьра юха боьрзуш ма хуьлура, хьо ма ч'ю-г'а дуьхьал яьлла. Де аса бохург, Базийка. Ма йохае Маржан. Аса х'уьттареьнах ца бохий хьовга. Хъуна дика болх хилахъара аьлла хеташ боху-кх. И Хасболат санна кхин а везалур ву хъуна.—бохуш хъехарш дора Хамсата.

— Цулла а атта кхин дехъа, сан г'айг'а бан лууш хьо елахъ.

— Х'ун де аса?

— Хьо хъекъал долуш а, гараматин а хиларе терра, хъуна атта кхин карор вара, и хъайн Шепал суна лохъа, Хасболате ца яха а цуьнга г'лур яр-кх со маре, — аьлла Хамсата мел дийцинарг а дайира Базийкас.

Хамсата хъехарш дарх, хъестарх, кхерам тийсарх кхин барт ца хуьлуш, чуьра ара а яьлла д'аяхара Базийка.

Хасболата Базийка ялийра.

Хасболата Базийка ялийча, марзоша, «...д'а ма г'ахъара хьо», — аьлла дехар дича, шен цхъаъ бен воцчу к'ан-тах ца яла гадда йийра Маржан.

Де делкъе даллалц йижинчуъра хъала ца глоттура Базийка. Маржан иза глатталий юург йой а, чу нуй хъокхий а, керт-кехъ глутлакх дой а йолура.

Мичча хена а хъала глъттина Базийка Маржана динчу глутлакхех ца ешаш балдаш а сеттош цхъаццан-хъаша куыйгаш литта йолалора. Девзиг хъаькхна Маржана цланйинчу уйтлахула, охъа доьжна сирхат хъала оьций юьстах доккхуш а, кара беьна тлулг длакхуссуш а, аьшкал, нуй буйна а буллий нахана гергахь глутлакх дийриг хъуьлуш, йолалора.

Маржана йилина длахлиттийна пхьеглаш цо длахиттинчохь ца йитархъама, юха длай-схъай нис-йора цо:

— Хіара шекарчудухкурт хіоккхуза хіунда хіоттийна? Бошхепаш тле-к'ел хіунда дехкина? Наха пхьеглаш лелош ца гина хьуна? Хьан хьайн-м хіорш хилла а хир яцара, — литтарш йора Базийкас.

— Дера ца хилла, Базийка. Таро йоцуш, кьнэ даьхкина нах ма ду тхо. Я пхьегла а ца хилла, я неха йолу сал-пал а ца хилла.

— Мамас дуьйцу хезна суна, члогла кьнэ вара бохура шун да. Цуьнан хечи тле техкинчу йомнаша, дуьххьара хеча йина к'лади кьайла яьккхина бохура.

— Дуккха а хіумнаш хууш хилла оцу хьан нанна-м, Базийка.

— Сан нана ловзарна юккье яьлча, б'аьргашна дуьхьал куыйгаш луьйцуш хилла к'енташа цуьнан п'елтех, пхьаьрсех доккучу дашо х'азаршний, тийсинчу дашо туьдаргашний т'ехь лепачу серлонна.

— Схьахетарехь, Насуга боьчу безамна иза б'аьрга ца га ловьцуш хилла хир ду хьуна цара и куыйгаш. Цу дешех а и'эхавелла ваьлла хилла-кх, Насу а ятийна, хьан да дакьаза. Етшури т'е биллина цу а баош, гихь дечиган моьрнаш а кхоьхуьйтуш вацийра бохура иза Насус, — са ца юьтура Маржана.

Иштта вовшашца кьуьйсура шина эмтаро.

Нах болчохъ а, боцчохъ а Маржан сийдоцчу яккха глерташ маьттаза юьйцура Базийкас:

— Нускалца чувовьрзуш ца хуьлу боьрша стаг. Со цуьнца чуханчу буьйсанна и ца лалуш цо лелийнарг: неларх, корах леташ, йовлхуш, мохъ хьовкхуш, ша шен кюзарш ийзош. Вай елла яла содела, суна дуьйцу хезна а дацара и санна дерг. Аса-м гIад а дайна, — «хьадахъ дIагохьа и йолчу», — бехира. Аса хIуьа а аьлчи а, важа аравала туьгий? — бохуш дуьйцура Базийкас, оцу бахьанаш тIехъ Маржан гучуьалла а йощушехъ. «Цхьа йист ериг хир ю-кх кхунах» бохуш, шен ма хуьллу собардеш, садеттара Маржана.

ТIаьххьара а, лелочу харцонаший, этиочу дагний собар кхачийна, кхин ца Iаш дIаяхара Маржан шен ден ва-ша Iусман волчу.

6

Хасболата Базийка ма яллинехъ, суьде деллера и шиь юьртан Совето. Маржан ийгIина яхна дукха хан ялале, суьде дIакхайкхира цаьрга. Шайта суьде кхойкхуш повесткаш еьча, гIеххьа юьхьаьржа хIовьттинера Хасболат. Ткьа Базийка шек а яцара.

— Хьо ма чога вовхна. ХIун дарна кхоьру хьо оцу суьдо? Законни цхьа зуда хилчахьана шортта езаргаш а, безаргаш а болуш Iаш бу нах-м. Законехъ со бен кхин зуда ма яц хьан. Маржанна тIе зуда хIунда ялийра ахьа. аьлла, хьайта хаттахъ, цунна тIе ца ялийна аса. Сан зуда хилла а яц. Иза ма яллинехъ сайна евзича, цуьнца вахар хирдоцийла а хььна регистраци ца еш IадIийра эр ду ахьа. Ткьа хIинца иза дIа а яхийтина сайна кхин зуда ялийна-кх аса «пажалиста» регистраци а йина, бусалбан Iедалехъ мах а бина. ХIинца сайн законни жена а йолуш вехаш Iаш ву-кх. ХIун де боху аша соьга? — Иштта ала ахьа, — хьехарш дора Базийкас.

Цу-дийнахъ дуккха а адам гулделлера суьдан залчу.

Хасболатан, Базийкин гуллакхах хун хуьлу хьовсуш, суьдехь ладогла баьхкинера уш.

Итт сахьт даьлча суд йолалург хилар хууш, и хан тле кхачаре хьобжуш, кест-кестта сохьташ тле хьуйсура бо-жарий. Клубан сцени тлехь длахиттийна стоьлаш яра. Суьдхочунна а, суьдан заседательшна а ехха цхьа стол хлоттийнера зала чу, нийсса дуьхьал ерзош. Лаха зала чохь аьтто аглор цхьаь, аьрру аглор цхьаь ши стол хлоттийнера прокурорний, адвокатний. Циэчу бархатан кир-хьа цхьана аглор йисте длаьзнера. Сцени тлехьа чуьра ширмаш а, пен кьайла боккхуш, охьа хецна йитнера.

Суьдхочунна а, суьдан заседательшна а кечийнчу стоь-ла тле тесна циэ бархат дара. Цу стоьла тлехь лаьттара хих юьззина графин а, цунна юххе хлоттийна сенаш долу деса стака а. Цу стоьла юххе залачу схьайирзина тара суьдан секретарь — жима йол-стаг. Таьржачу месийн ехха ши члаба букь тлехула охьа а хецна, цхьа эссала тийна тара иза. Юххехьара сцени тле волу неI йиллича ша те-чуьра хьала а глаьттина.

— Суд чуйоглу. Хьалагловтта, — элира йол-стага. Нах хьалаглевттира.

Зала чохь болчаьрга маршалла хоттуш корта а таий-на охьахира суьдхо. Цунна дехий, сехий охьахира шиь халкъан заседатель. Прокурор а адвокат а шен-шен метта охьа хира. Суьде тлеххайкхинарш: верг, воцург билгалваьккхинчул тлаьхьа.

— Бехкевеш волу Темирбулатов Хасболат хьалаглат-тал, — элира суьдхочо.

Хасболат хьалаглаьттира.

— Схьайийцал хьайн цле а, ден цле а, фамили а.

— Темирбулатов Хасболат Темирбулатович.

— Вина шо?

— Эзар иссбей ткьей борхалатла.

— Хинцачул хьалха суд йина вуй хьо?

— Вац.

— Балхahь мичахь ву?

— Колхозехъ.
— Хиун болх беш ву?
— Тайп-тайпана болх беш ву.
— Хиун говзалла йолуш ву хьо?
— Хиара ю аьлла цхьа а говзалла йолуш вац.
— Тахана хьоу суьдо бехке веш долчу гуллакхана хьоу бехке лорий ахьа?

— Ца лору.
— Суьде хьайн дов хаттийта реза вуй хьо?
— Реза ву.
— Охьа хаа хьета.
— Бехке еш йолу Баснакаева Базийка хьалагIаттал.

Базийка хьалагIаьттира. Шен казаллех массо а хьего санна коча сахьт оьллина, пIелгех мухIарш доьхкина, сов лерина кечьелла еанера иза суьде. — Кхоам-яI, оцу хьан сибатан, ма суьде кхийла там болуш стаг яцара хьо, — аьлла хеташ хьожура цуьнга нах. Жимма собар а дина, дукха сих а ца луш эссала шен хеттарш дIадолийра суьдхочо.

— Схьаййцал хьайн цIе а, ден цIе а, фамили а.
— Баснакаева Базийка Баснакаевич.
— Баснакаевна — нисйира иза суьдхочо.
— Йина хан?
— Эзар иссбIе ткье шуьйтталгIачу шарахь йина.
— Хинцачул хьалха суд йина юй хьо?
— Дера яц. Аса хиун дина аьлла йийр яра суна суд?
— Балхahь мичахь ю?
— Цхьанхьа а яц.
— Балха эха мукъа яц иза-м, — элира чуьрчех цхьам-мо. — Маре эха ца деза цуьнан?
— Болх дера бу цо бийриг-м.
— Къамелаш ма дел, — аьлла, суьдхочо чохь наха ен гIовгIанаш совцийра.
— Тахана суьдо хьоу бехке еш долчу гуллакхна хьоу бехке лорий ахьа?
— Ца лору.

— Хъайн дов хоттуш болчех хьовца мостагIалла долуш а, хIуьттаре лелор йолуш а стагга а вуй?

— Вац.

— Суьде хъайн дов хаттийта реза юй хьо?

— Дера яц.

— Ирах а охьа а муьлххачу а суьдехь хатта дезаш хилча тхьогга хаттийта реза юй хьо?

— Реза ю.

— Охьа хаа.

Базийка ша хьалагIоттуш санна сетташ охьалагIъелира.

— Бехке веш волу Темирбулатов хьалагIаттал.

• Хасболат хьалагIаьттира.

— Дийцал Темирбулатов, довзалхо а волуш йолу бухара зуда а йохош, зудчунна тIе зуда хIунда ялийна ахьа?

— Сайна езаш ялийна-кх.

— Зудчунна тIе зуда яло бакьо йоцийла хабарий хьуна?

— Зудчунна тIе ца ялийна аса. Бухара зуда дIа а яхийтина ялийна.

— Ахьа тIе зуда ялочу хенахь, бухахь яцара иза?

— Яра.

— Регистраци йина варий хьо цуьнца?

— Вацара.

— ХIунда ца йинера ахьа цуьнца регистраци?

— Сайна ца лууш.

— Регистраци ян хIунда ца лаьара хьуна?

— Вовшашца барт иэгIахь а аьлла хеташ.

— Барт ийгIина шун вовшашца?

— Ца ийгIина.

— Маржан ялийна дохко ваьлла хьо ткъа?

— Дохко а ца ваьлла.

— Цунна тIе зуда хIунда ялийра ахьа, Маржан ялийна дохковаьлла а ца хилча, вовшашна юккьера барт ийгIина а ца хилча?

— Аса длааьлча а сох кхаьрдар ду-кх шу.
 — Кхарда хьакъ долчух кхаьрдар ду. Бакъдерриг охьа дийца ахьа.
 — Бакъдерг дийцича, езаш ялийна-кх аса иза. Безам-на дан собар а, тоха са а ца хилла.
 — Ши зуда яло бакъо йоцийла хаварий хьуна?
 — Хаьара.
 — Хууш хилча, яла хIунда йира ахьа?
 — Иза ялийча сайн ден долу таIзар тIеэца реза ва-ра со.
 — Ткъа Маржанан къа стенга даха деза? Къа ца хе-тара хьуна цунах? Цунна тIе зуда ялон безам болуш хил-ча, иза ценош дина яллалц а Iадда хIунда Iийра хьо?
 — Базийкас жоп ца луш Iийра.
 — Иштта къиза стаг ву хьо? Хьайн лаам кхочуш хил-чахьана Маржанна цатам хиларх, цIентIера иза йохарх бен а ца хеташ ялийна-кх ахьа цунна тIе зуда. Цуьнца йиний ахьа регистраци?
 — Йина.
 — Маца?
 — Ялийначу диннахьехь.
 — Маржан ялийначу диннахьехь цуьнца хIунда ца йира ахьа регистраци? Базийка ялийча хIунда сиквеллера хьо цу диннахьехь регистраци ян?
 — Сайга аша хIарра дуьйцур дуйла хууш.
 — КIант хьаьнца ву?
 — Соьца ву.
 — Охьа хаа.
 Ша суьдах кIелхьара ваьлча санна хеташ, доккха са а даьккхина, охьа хиира Хасболат.
 — Бехке еш йолу Баснакаева хьалагIаттал.
 Базийка хьала гIаьттира.
 — Дийцал бухара доьзал а бохош хьо хIунда яхара Хасболате маре?
 — Сайна и везаш.

— Ой, бухахь зуда а кIант а доллушехь уьш а бохош цуьнга ца яхча. маре яха меттиг боцуш яра хьо?

— Суна Хасболат везара...

Базийка охьа хиира.

Товшаллина леян хьалагIаттийра Маржан. Кхин мел дерш хиттина ша ваьллачул тIаьхьа суьдхочо Маржане хаьттира:

— Маржан, хьайна тIеялийна Базийка эькхийна юха дла а йохуьйтуш, юкъаметтиг къаьстича, Хасболате юха яха, цуьнца яха а, Iан а реза юй хьо?

— Дера яц. Шен дешан да воцчу, кийрахь дог доцчу стагца гергарло оьшуш яц со.

— КIант мел хан йолуш ву?

— ПхьалгIа шо долуш ву.

— КIант деца вита лаьа хьуна, я хьайца дIавига лаьа?

— КIантах ца яла сайн сих яла реза яра со. Делахь а цкъачунна деца ца витча ер яц.

— ХIунда?

— Со цхьа стаг ю. ТIелааста ваша а, йиша а, да-нана а дац сан. ХIинца йитинчул тIаьхьа денवेशина тIе яхна, цуьнца Iаш ю со. Цуьнан шен а чоь юьззина доьзал бу. Со-м дегаза а ца хеташ тIелаьцнера цо. Нехан доьзалхо тIелаца луур дац. КIант цундела аса деца къуьйсур вац. Сох къехка ца веш кест-кестта ган аьтто битчахьана.

— Бахам бертахь шаьш бекъний аша? Дуй хьан цу цIийнах дакъа?

— Цу цIийнах дакъа ду сан. Делахь а аса схьадех-ний, схьаэцний цу цIентера хIумма а хьур дац. Юккъе доьзалхо вацахьара-м сайн дакъа схьаоьцург хир дара аса. ХIинца даго и дан юьтур яц со. Айса цу цIентера дIахьош ерг сайн кIентан долара, цуьнан багара яьккхи-на хьош санна хетар дара суна. Сан суьде цхьа дехар ду.

— ХIун дехар ду иза?

— Цу стагей, зудчуьнгей кхин хIума ца олуш уьш Iадда битар. Суьдо цу шинне таIзар дарх суна хила пай-да бац. Со цу цIентIе юха йоьрзур йолуш яц. Сан, цуьнан

некъаш бен-бен ду. Бехк сан сайн бу и вовза кхиале, цуьнан амалш йовзале цуьнга яханчу. Со гIалатъявлла хилла. Я со йигна иза гIалатваьлла хир ву.

Цул тIаьхьа къамел дира прокуроро. Цуьнан юьхь тIехь, къаьсташ дара цу доьзалан бала кхаьчна шена болчу сингаттаман сурт. Хьаьжа юккье шед хIуттуш. ваьшта дахнера цуьнан дуькьа ши цкъоцкъам, ши бIаьрг гIайгIане кхоьлинера. Лазарна ов детташ санна бесне а нйзош бетталора лерга юххера пха. Зуда ялорах, маре яхарх, доьзал гIалашбарх лаьчна долу Советски законаш дийинчул тIаьхьа, и законаш талхош болчарна талзар деш хилар а дийцира цо.

— ...Маржана доьзалхо хиллалц а, цIенош дина ялалц а ийна хьо кхин зуда ца ялош? Шина шарахь хьуо цуьнца вехаш йовза цакхира хьо цуьнан амал. Ойла хIунда ца йира ахьа хьайн хилла захало тIаьхьало йолуш ду я дац хьожуш? Къаьстарг хиларан шеко дагчу тесча, дага хIунда ца велира хьо Маржанах? — бехкаш дохура прокуроро Хасболатах, — Маржан яхь йолуш хилар хаьа тхуна цо аьллачу дашах. Ша къахьепна, бахам ца кхуйсу цо хьовца шен кIентан дуьхьа. Оццул чIогIа кьинхетам бу цуьнан шен доьзалхочуьнга. Цуьнан дог доьлху. И аьтто боцуш йисна. ХIетте а и йовхна яц. Хьо вовхна. Стенга бахна хьан хьайн доьзале болу кьинхетам? Хьайн кIант ненах ваьккхина байлахь хIунда вити ахьа? Сарахь чу доьрзучу хенахь ненан марзоне сатуьйсуш иза гIийла гIелвелча, цунах къахетар дац хьуна?

Жимма соцунгIа а хилла, меллаша шен хьалхарчу киснара схьадаьккхина кIайчу бекистан йовлакх хьаж тIе а, юьхь тIе а хьокхуш, хьацар дIа а даьккхина, цкъа Базийкигхьа дIа а хьаьжна, тIаккха нахана тIе а вирзина, кхин а дIадолийра прокуроро шен къамел;

— Дукха ийр яц Базийка Хасболатехь. Атта бахна безам атта бовр бу. Безам хIун ю? Безам аьнгалин пхьегIа ю-кх. Охьа йовжча пхьегIа а юха, даг тIера вовжча

безам а бов. Амма стаг шен доьзалан да хила веза, уьш кхето а, кхио а доккха собар а долуш. Советски закон доьзалан гIуллакхаш, цуьнан бакьонаш ларьеш гIароллехь лаьтташ ду. И бакьонаш талхош болчарна дан догIуш доллу талзар а дийр ду...

Прокуроро къамел динчул тIаьхьа, адвоката дош дийхира. Иза вара лохочу дегIахь, хьаьрса жорта а болуш, гIеметта хIовьтина стаг.

— Суьдхой, — дIадолийра цо шен къамел. — Адамийн амалаш цхьаь яц. Адамийн хьекьалаш, доьналмаш цхьатерра дац. Цхьана доьзалехь бераш а хуьлу шен-шен амалш йолуш. Массо а адам цхьа амал йолуш, цхьана дагтара хилча дикан, вон къаста а лур дацара. Диканна дуьхьал кечделла вон лаьтта, я вонна дуьхьал дика лаьтта. Цу шиннех толам баьлларг стеган коча догIу. Де а, буйса а санна бу заманан хийцамаш. Хьоладайн багара, кьизчу Iазапера халкь паргIат доккхуш кхоьллина ю вайн Советийн пачхьалкх. Къаьмнашна юккье доттагIалла кхуллуш а, цхьатерра бакьо луш а ду Советски закон. Цуьнга терра, боьршачу нахана санна, царга нисса бакьо елла зударшна а. Советски закон адамийн паргIато ирс, бакьо, дахаран хьал лардеш илманан, машаран тур хилла гIароллехь лаьтта. Юкьараллин дахарехь адамашна зулам деш, законаш талхош болчу ямартчу нахана хьакь доллу талзар до. И нийса ду. Тахана суьдо бехке деш ду и Iаш долу шиь Темирбулатов Хасболаттий, Баснакаева Базийкий. Доьзал бохийна цу шиммо, и бакь ду. Цу шинне талзар дарх паргIат ера юй техьа Маржан? Ер яц. Мелхо а шега деанчу вонан сингаттам сов бер бу цунна. Хезарий шуна, «Базика эккхийна юха дIа а йохуйтуш, цу шиннен юкьаметтиг къаьстича, Хасболате юха яха реза юй хьо?» аьлла шега хьаьттича, — реза яц, и суна вевзина ваьлла, сан цуьнца гергарло дац, Маржана олуш? Маржан цу стагах дог диллина яьлла и стаг шена вевзина дела, цуьнан шен амалш цхьана йогIуш йоцу дела. Цу шиннан юкьа-меттиг дIахаьдда... Безамо Iнэхьий-

на-кх иза. Оыйшй техъа цунна таizar да? Ца оышу. Сан суьде дехар ду и шиъ паргал дитар...

Маржанан лаам тIехъ суд чекхъелира. Хасболат, Базийкий суьдан таizarах клелхъара делира. Амма нехан негалтах ца делира и шиъ клелхъара. Хийла дас олура цу шинне, аша Маржанан дина догдика дойла шун цу дала!

7

Ваха пхи шо кхаьчна вара, ненах къаьсттина, десте-чуьнца висначу хенахъ. Ненах къасторо дог изшийна гийла вара Ваха. Сагийга сатуьйсучу бо-бери санна, корта нехъа тIе а оллабой, латта бIаьра а хьоьжуш, латташ хуьлура иза. Ненан марзонах Iизхалуш, хьаьд-дий, веддий ловзуш, сакъералуш лела хан йолуш волу Ваха, ирс дайна байлахъ висира. Орам хьадда бецан хелиг санна, де-дийне мел дели маргал вьдуш, гIеллуш, латтара иза. Шига деьна во довзал вацахъ а, цхба долу хIуманаш хууш, цхьаммо шен нана хьахош цIе яьккхича, велхъа дог догий, бIаьргаш чу хи дуьсура цунна.

Кхачийна а, ловзаршна а юхаваьлла, тийна вара Ваха.

Хасболата, ша эвла юкъера чу веьча тергал вора Ваха. Дукха гийла иза хиларна, шекволий, меца хир ву-кх хIара аьлла хеташ, шеца хIума яан хаавора. Ткъа Базийкас иза ца ловр. Цо цуьнга олура:

— Аса меца витна хир ву бохуш, сох ца тешаш хийшаво-кх ахъа иза хъайца текхъа тIе. Аса меца вуьтур вац хъуна иза. Цунна эрна са ма гатде ахъа.

— Ахъа меца витна бохург дац, и гийла вайча къахеташ хийшаво аса иза сайца.

Ненаца доцу бер декъаза ду. Меран берана десте-чуьнца а дац атта. Ненаца шеца хилча а хала ду берана Iуналла дан. ХIиньца цIена хIума тIе а юьйхина, кога мача а юьйхина арадалийтича а бер, оцу сохъта тIера

бедарш а бехйой, когара мачаш охъа а кхуьссий, лелаш хуьлу. Нанна хьалха бер хилча ненах бехк ца боккху. Ткъа дестечунна хьалха долу бер наха оцу сохьта коьртах доккху. Модаш дуьзна гича а, «когаш берзина гичи а, «шен нанас лоблуйтур дацара иза иштта», олий хета.

Базийкас ша вича санна лерина лелавора Ваха. Делахъ а цхъа жимма а куьйган Іуналла дІа тилла висча тІера коч бехйой, я хеча бехйой хуьлура Ваха а. Муьлхха а бер шениг а, неханиг а вон лелча човхош ма хиллара, Ваха човхош меттиг а хуьлура. Ткъа иза лулахоша коьртах доккхий Хасболатах дІатухура.

— Ахъа и кІант чехаво бохуш ма дуьйцу лулахоша, — Хасболата шега аьлча.

— ХІун дийр ду ткъа, бер вон лелаш а вон лелча човхош а ма хуьлу. ХІуьттаренний, гамонний, я и ца везашший-м ца човхаво хьуна аса иза. Цунах къахеташ, мелхо а хьобстуш олу аса, айса цуьнга олуш дерг. Шена хуьшехъ цо динчунна обгІаз йобдуш меттиг а хуьлу-кх, — бехказа йолура Базийка.

Нана йолчу дІаихча, кІант шех херваларна кхобруш, цига ма вахийта аьлла Базийка къевлинера Хасболата.

Ваха ган а, иза шеца виган а Маржан, еьча, ца вуьтуьтура цуьнга Базийкас.

— Да цІахъ воцуш ма вигахъ иза, Маржан, восе долу-кх и, — олий. Ткъа, Хасболат цІахъ волуш, Маржанна ян бехке хетара.

Иштта дІахІоьттинера Хасболатан доьзалехъ дахаран хьал. Вахин ворхІ шо кхечира дестечуьнца бералла то-кхуш. Ваха гІийла хуьлура. Шена бевзаш а боцчу коьрачу сингаттамо легаш Іуьйдуш гІелдинера цуьнан жима дог.

Цкъа цхъана дийнахъ чкъург санна хаьрчина, шен голаш тІе тевжина, корта охъа а бахийтина Іачу Вахех бІаьрг кхетча, цунах къахеташ шекъяьлла тІеяхара лулахо Алпату.

— Ваха, хуна хІун хилла? Хьо ма гІийла Іа? — хьаттира цо.

— Пхьарс лозу сан.

— ХІун дина хьан пхьаьрсана? Схьагайтал соьга.

Вист а ца хуьлуш, меллаша шен кучан пхьош хьала-озийра Вахас. Датон сом тІедиллал гондхьара Іарж а елла, хилла ІаьржабІаьрг яра Вахин пхьаьрсах яьлла.

— Ватта, елла яла со делаІ. Хила а хилла лаьтта-кх хьан хІара. ДІа хеца еза хІара Ваха. Сатохалур дуй хьобга?

— Тохалур ду.

Уьрсаца сирникан гІаж а ирїина, мажъелла лаьттачу юьххьигах и дІа а тесна хІума схьахийшира Алпатус. Цїий а, соьла а вовшах а йина долу и боьха «дІовш» дІа а даьккхина цІанїира цо Вахин хІума хецаеллачуьра чов.

— Базийка чохь юй? — хьаттира цо.

— Яц.

— Стенга яхана?

— Суна-м ца хаьа. Цо ша стенга йобду ала а ца олу.

— Валол хІета соьца. Аса дІабобхкур бу хьан и пхьарс. Цу тІера чов-м воккхачуьнга а цалаяллал ю, — аьлла, шайга дІавигира Алпатус иза.

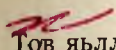
Шайн чохь бераш хиларе терра чов цІанъеш а, йобхкуш а цхьацца тайпа молханаш латтайора Алпатус. ХІинца Вахин гІуллакхана а ийшира уьш. Марганцовкица чов дика йила а йилина, стрептомицинови мазь а хьаькхна дІайихкира Алпатус. Оцу сохьта лозучуьра чов тийча, наб озийна охьавахара Ваха. Цунах кьахеташ Алпатун бІаьргех хи делира...

— Собардел, Ваха, наб ма кхетийтал цкьа хІума ца юуш, — аьлла, чехкка шурий, бепиг хьалха а хІоттийна охьахайра Алпатус иза.

Іэхь хеташ, кьийла луш, халла хІума йишира Вахас. Бакьду, Алпатус шена вижа мотт а кечбина охьавижа аьлча, церан чохь вижа ца туьгура иза. Базийкех кхоб-

руш хиларна делахь а, Алпатух эхь хеташ делахь а йо-
гучу набарна клел ца соцуш, араваьлла длавахара
Ваха.

8

Тов яьллачу бацо хазийна баьццара аренаш малхо
серла яьхнера. Йобкханечу стиглахь клайчу бамбий тай
санна, гезган машош кьесташ цена дара хаваь. Гуьйре-
нан бос оьцуш хьаьначу хи йистехь, маьхьарий детташ
тлемашца гьуйттурса глезийн ардангаш. Хил дехьа хьан-
нашкахь эсаро маждина глан патар, дужуш дара. Циэн.
сийнан, баьццаран, аллан, можан бос эцна, дарийн кес-
каш санна хаза лепара цу хьаннийн каплаш. Массо а
адам меттах даьлла, арахь кхехкара цу хазчу гуьйренан
белхаш. Куьйга хьаьжклаш охьатосуш вовшашца йохье
евллера белхалойн звенош. Оцу звенойх цхьаь яра Мар-
жана куьйгалла деш. Делкьанна садогущ шина кхуран
индагашка гулбеллера массо а звеношкара белхалой.
Делахь а дай-схьай кхойкхуш цхьацца забарш а еш вов-
шашгна юххехь бара уьш.

Хьаргланан тлам санна лаьржа латта тле-клел тухуш.
гтура клел охана деш йобдучу тракторна тлаьхьа ваьлла
воьдучу кхаа стагах лаьрг кхетча, вовшашка а хьаьв-
сина, кьамелаш доладелира церан.

— Уьш муьлш бу?

— И цхьаь-м вайна керла ваийтина агроном ву. Важа
парткоман секретарь лабдулла ву. И кхозлагиниг мила ву
хаац суна.

— Иза арахьара тлевейна стаг волчух тера ма ду.

— Хгун ю цуьнан хаьн тлехь кхозург?

— Уьтгазза йолу тапча хир ю-кх.

— Иза-м хаьн тлехь кхозуш ма яц, коча оьल्लीна
ю-кх.

— Кочахь кхозуш автомат ю-кх.

— Хгубу а дина а кху машарен заманчохь тлемалован
герт-кх хьо цунах. Тлемалочун хгун ггуллакх ду, трак-

торна тІаьхъара кыйгаш а лелхош, охана дустуш
лела?

— ДІадовлийша, аша хІун дуьйцу! Суьрташ доху ап-
парат ю цуьнан кочахь кхозург.

— Делахъа хІета фото-корреспондент хила веза-кх
иза. Ва-а, Мокха, хъайн сурт даккхийта кечлолахь! —
аьлла забарш йолийра цхьаммо.

Иштта белхалойн къамелаш доладеллачу хенахь гер-
га кхечира партийни организацин секретарь волу Іабдул-
лий, колхозан агроном Рамзанний, гІалара веана газета
редакцин корреспонденттий.

Езчу кІадийн Іаьржа костюм а, цу чухула кІайчу да-
рин коч а юьйхина кечвелла вара Рамзан. Цу дийнахь
балха баьхкинчу цхьаболчу мехкаршна дуьххъара гуш
вара иза. Вовшашка лохха къамелаш дора цара:

— И сайниг ву!

— Заказ вина-м вацара хъан и?

— Хьох вешар вац. Иза-м хъаха ву институт чекх а
яьккхина грамотни стаг.

— Хилча хІун ду грамотни? Грамотни хилча йол ма
еза аьлла-х даций?

— Цунна ша санна грамотни ерг езар ю.

— Зуда ялоза мукъана вуй техъа иза?

— Зуда ялоза ву боху. Бакъду Ленинградерчу оьр-
сийн йолера кехаташ-м ду боху хІинцале я схъаобхуш.

— Иза-м кІадда а хъаха бацара. Бехк а дер бац и
санна хаза кІант везаваларх.

— И шена юххе ваьлла веана хъаша мукъане вита-
хъара цо суна, ша сох ца вашахь а.

— Хъешан мара-м бу тхьоз санна кІегар а хийна
Іаш.

— Товш хъаха бара иза-м, — бохуш, хъешах лаьцна
долийра цара.

— Ассалам Іалайкум, де дика хуьлда шун! Болх ирс
долуш а хуьлда! — аьлла, вистхилира Іабдулла.

— ВаІалайкум, салам, диканца дехийла шу а. Хъаша

хьо марша а воГийла! — куйгаш лийца буыйлабелира божарий.

— Муха ду тIуллакх? Белхаш балой шуьга? — бо-хуш хойттура Iабдуллас.

— Iуллакхаш вон дац. Белхаш а бало. Амма тхуна кху арахь оышуш долчунна хьожуш стаг-м вац.

— ХIун оышу шуна?

— Малан хи а оышу, цу тIе тхо долчу дохка схьада-хьаш туькнанан товар а, кхаллар а хила дезара. Тхо бал-хара тIахьо бен цIа ца доьрзу, ткьа цу хенахь туька кьевлина хуьлу.

— Дохка товар а, кхаллар а дахьар ду шуна. Хи-а хуьлуйтур ду. Тахача дуьйна бочкийца шуна хи кхехьа хIоттийна стаг ву, — аьлла, юьртехьа дIахьаьжначу Iаб-дуल्लीна ши говр йоьжначу фургонна тIе бочка а хIоттий-на, шовданан хи дахьаш воГIу стаг гира, — Хьовсал, да-хьаш ду хи, — элира цо.

Реза хиллачу нехан тIовгIа елира.

— ЭхI, ма дика ду-кх и дахьаш.

— Баркалла хуьйла хьуна Iабдулла, ахьа тхан тIай-гIа барна. — бохуш казахетаран тизькамаш бора цара.

— ХIара вайн республикански газетан редакция кор-респондент ву. СарIела ю хIокхуьнан цIе. Шун белхан хьунарех лавцна аса шег дийшича, шу ган лууш схьавеь-на хIара.

— Бакъахь веьна. Тхуна казахета тхешан терго йича.

— Боккха кхаь хуьлу тхуна а аша кхиамаш баьхча.

Уггара а хьалха, болх дика бо аьлла Iабдуллас бил-талбаьхначех цхьаь Маржан яра. Цо жуьйгалла деш йол-чу звенон кхиамаш алсам карийра корреспондентана.

— Иза ша кхузахь юй? — аьлла, хайттира цо.

— Я те. Ган лавий хьуна иза?

— Ган лаьа.

Iабдуллас схьа а ехна Маржан схьа тIееара. ЭхIь-аьлла цуьнан екхаелла хиларо а, болх дика беш ю аьлла юьйцуш хиларо а, тидам тIеберзийра цуьнан.

Изъ хеташ цийеллера Маржан.

— Марша а догйила шу хъеший!

— Маршалла хуыла хуона а. Бех ма биллалахъ. Маржан, кхайкхина хуо схъаялорна. Царна юккъехъ хъовца къамел дар бегйила ца жеташ, кхайкхийтира оха хъовга.

— Бехке дац хлумма а. Аша бохучуынга ладугуш ю-кх со.

— Тхуна цхъа кiezиг хъо йнст хуылийла лаъара хъайн звенохъ болчу белхалойх лаъцна дуыйцуш, — аьлла, вист-хилира Саргела.

— Газет тле баха воллий хъо уыш?

— Воллу те.

— Сан звено дика болх беш ю. Шен хеннахъ балха ара а бовла, мало еш а бац. Индагашкахъ бийшина а ца Юхкуш хаза тлетаыина белхаш а бо. Норманаш бей шовзткъа а, бей шовзткъей итт а процентана кхо-чуш йо. Цул сов звенора зударий, мехкарий гиллакх до-луш а, оьзда а, яхъ йолуш а бу...

Маржана шен звенох лаъцна коьрт-коьрта дош аьлла-чул тлаъхъа.

— Хинца хъо реза елахъ хъан сурт доккхур дара-кх аса, — элира Саргелас.

— Сан сурт даккха оьшуш а дац хуона, сан звенохъ дика белхаш беш зударий, мехкарий дуккха а бу. Дудае-ва Асет а Абубакарова Рукъият а, Хасуева Кийса а, ши йиша Ковраева Маржан, Нуржан а. Діадаханчу шераш-кахъ балха тлехъ кхиамаш бахарна Сийлаллин грамота а луш билгалъяьлла Исраилова Малика а. Церан дохуый-ла лаъа суна ахъа суьрташ.

— Делахъ хлета хъан динна звено дла а хлоттийна. сурт доккхур ду аса. Схъагулбел уыш, — аьлла, шен ко-чара фотоаппарат схъа а яьккхина, кечам бан волавели-ра Саргела.

Маржан йистхуьлуш, цуынга ладугуш вара Рамзан. Сов хабар доцуш, хецца йистхила а адмашца гиллакх

дело хууш, кхетам болуш стаг хийтира цунна иза. Хинц-цалца иза гина а, евзина а вацара Рамзан, марехъ йол-чуьра тле зуда а ялийна цла яйитина бохуш, юйцу хазар бен. Шен белхалошна тле а яхна, уыш меттах бехира Маржана:

— Же, чехка лелал, суьрташ дахийта деза вай, — аьл-ла. Шен звено а ялош, юха еара Маржан. Дукха йоблуш качьелла ловзаяьлларг човха а еш, чехка уыш дла а хлит-тийна, сурт даккхийтира цо.

Веана корреспондент а, Іабдулла а юьрта дла вахара. Рамзан белхалошца къамел деш а, белхан гуллакхаш-ка, хъашт-дезаршка хъожуш буха сецира. Суьйренгахъа лестича масо а белхан меттигашкахула чехк а ваьлла, юха а охана деш йолчу тракторна тле вахара иза. Кисна-ра схъаяьккинчу метраца, оханан кІоргалла мел ю хъо-жуш, харш а дуьстина, дечу оханина ша реза хилар хо-уыйтуш, трактористе бляьрга бляьца еш вела а къежна, юха белхалошна тле веара иза.

Маржанан звенохъ берш суьрташ даха длахитточу хе-нахъ, царна юккъера цхъа йол ша тергалвеш билгал ели-ра Рамзанна. Бляьрга-дуьхьал бляьрг хлуттуш Рамзанна ша гича, изхъ хетта охъакарчийра цо шен ши бляьрг.

Хаза, цхъа тийна, эсала йол яра иза. Мехкарша Асет аьлла цуынан цле йоккхуш хезча, тохара Маржана болх дика бо аьлла билгалъяьккхина Дудаева Асет хира ю-кх иза, — аьлла хийтира Рамзанна. Ша кхийна яьлла йол елахъ а, беран санна жима яра цуынан бат. Беснеш Іаж санна йогура. Хаза дара дегІан куц. Йовхоно кхокхийна хъацар тоьхнера цуынан юьхъ тле. Букъ тлехула охъа хец-нера цо шен Іаьржачу месийн хаза ши члаба.

Дагахъ а доцуш цлехъхъана цуынга безам бахначу Рамзана доккха са даьккхира.

Хъовца кхолладеллий техъа сан йоза? — бохург дага деана, юха а цуынга длахъаьжира Рамзан. Тохара санна дуьхъ-дуьхьал нисделира бляьргаш. ЙобІан бос цийбели-ра. Цунах жимма воьхна хилира Рамзан а.

Маржан юккъехъ а йолуш цуьнан звенон сурт а даьк-
кхина, корреспондент д'аваханчул т'аьхъа, Аьрсмака за-
барш еш хьийзабора божарий.

— Хъаха ца дехи шун суьрташ-м. И зударий толтийта
аша шайл.

— Зударий хьуьнар долуш адамаш ду.

— Хьуьнарх дерг-м ца хаьа суна хала адамаш-м
ду, — бохура Элмарзас.

— Элмарза, хама хнанчух тера ду хьуна. И хьайни
«тур» долуш стаг ю.

— Элмарза каравахна ваьлла цунна. Дечиг доккхий
чу оьцу, етт д'а лалашбо, божлаш ц'андо, керт-кехъ мел
долу г'уллакх Элмарзас ша до. Иза баьрчче а яьккхи-
на юстош воллу.

— Доцца аьлча цийнан мукъ цуьнгахъ бу, дукъ Эл-
марзигахъ ду.

— Ца хаьа оцу зудчун вон йойла-м дац. Х'ара сани
вацархо а волуш.

— Сан да ваханчу эхартор ду. Х'ара Элмарза б'аьрга
гуш инэх дезий цуьнан.

— Х'ара-м к'езиг гора цунна. Б'аьсте йоллушехъ Ка-
захстанехула шабашке д'авоьду. Иза, т'е ког а боккхий
х'окхо даьккхинарг дууш ла.

— Элмарза, хьол г'олехъ Айдамар ву.

— Иза х'унда ву сол г'олехъ?

— Зуда а, иза а — ший а балхахъ ду. Ший а ко-
маьрша ши стаг ду. Цара хаза т'е а юху, мерза яа
йой. Хьайн сутаралла ахьа са доу. Хьажал хьайн бас-
а, Айдамаран баса а.

— Хьо хьажал сан бахаме а, цуьнан бахаме а.

— Хьан бахам хьанна го? Шу чу вьодуш стаг а вац.
Хьо хьуо ц'ахъ лаш а вац. Б'аьста дитташна г'ла далац.
Казахстане шабашке вьоду хьо, вортан т'е ло диллеч.
Юха ц'а vorly. Х'окху ялхийтта шарахъ б'аьста стоьм
заз доккхуш ца гина хьуна. Дуйне ду ахьа дуург?

— Цундела сан шортта ахча ду-кх.

— Хьан ахча а пайдenna дац. Ахча эшна б'аьрза
хьаьвзинчунна юхалург а ахьа иза ца ло, дохка даго а
хьо ца вуьту. Хьо лийр ву, ахча хайраза довр ду. Хьажал
хьо х'уманаш ца лабаро, ц'арматалло хьайна х'ун-
дина?

— Х'ун дина суна?

— Расух, хьох ханна воккха муьлхарг ву?

— Расу ву-кх.

— Д'ахьажал делахъ Расун баса. Расу лаж санна бо-
гуш бос а болуш хьол дуккха а кьона хета, муьлхха а
зуда а йог'лур йолуш. Хьо маймалах тарвелла, багара
ц'ергаш д'аевлла, мочхалаш чу кхетта... И хьайна х'унда
хилла хьайн хьуна?

— Х'унда хилла?

— Доккхучу ахчанаш ца лебаш. Гуттар а Казахстане
д'а а оьхуш доцуш лелча. дуйне маца даа дохку шу?
Довзалех гергарчех марзо а аша ца оьцу, цийнах, баха-
мах пайда а аша ца оьцу.

— Цундела кхин ца вьодуш сецца-кх со.

— Хьо сецца г'ел а велла к'ела висча. Дешарх
юкьах а ваьккхина ши к'ант х'унда хьажийна ахьа цига
д'а?

— Хазделлера-кх царна шайна цига д'абаха.

— Хьо да ма ву. Ахьа бахийта безаш ца хиллера.
Хьажалахъ ахьа царна деш лаьтта зулам. Уьш санна
берш институт чекх а яьккхина, говзалла к'ера а ерзийна,
инженераш, льораш, хьехархой хир бу, ткьа и хьайнаш
бел—баьхий карара д'а хеца йиш йоцуш вайшиь санна
куьйгаш беч а доьлла боккур бу.

— Х'ара болх а ма бу цхьан дас бан безаш.

— Шек а ма вала хьо, х'ара болх бан а шортта нах
хир бу. Амма говзалла шен корматалле хьаьжжина бен
яккхалуш яц. И хьан ши к'ант дика доьшуш ма вара.
Вон доьшуш хиллехъ вахийта мегар дара хьуна и шиь
мичча балха а. «Шуна хьакъ болу болх х'ара бу» аьлла.
Эх'ей, Элмарза, кхета а ца воллу хьо х'инца а.

— Суна ма чlogla тевирзина хьо. Со воцурт кхин а бац цига обхуш?

— Ба-м хьо ваха бара, хьашт доцуш обху-кх уш а. Валлах!и ца обху хьуна уш кху цлахь бан болх боцуш-ший, моцалла г!аддайни-м.

— Болх бича охьа луш х!ума дац.

— Юр!анор ду ахьа бахь-м. Цигахь сахуьлу седа а пихь хьала а гловтий балха д!ах!уьтту шу. Кхузахь дел-кьа хан хуьлуш бен балха схьа ца дог!у. Хьо тахана ми-ча хенахь веара?

— Нах бог!учу хенахь веара-кх.

— Шен хеннахь ван веза балха.

— Цигахь шортта ахча доккху, цундела хьалхе г!атта карах долу.

— Цигахь ахьа доккхуш долчу б!е туьманал, кху ц!ахь доккху сом г!олехь ду.

Элмарза к!ел витира Ибрах!има.

Х!оккха шиммо дуйьцучуьнга ла доьг!уш герга те!ара. цхьа мур схьа лаьцна хьаьжк!аш охьа тосуш бог!у нах.

Боккха хьаьжк!ан кан схьа а баьккхина, луьдиг охьатилина кхаа декъе а ерзийна ч!аба йира Ибрах!има.

— Хьовсал х!окху кене. Ялхитта мог!а бу кху т!ехь. Пхийттий, кхойттий нисса шина декъе бекъалуш бен хила йиш яц. Iаламо иштта кхоьллина х!ара. Буьртиг шурех кьовлучу хенахь еггича а, кхежкича а мерза даар ду х!ара. Беркате ялта ду. — Иштта х!акхарех куьрсаш йой. дуйьчу х!уна хьала ухкура тохара наха, — аьлла обли т!е кхоьссира Ибрах!има шегара хьаьжк!ан кан.

Г!одмийн пхьаьркеш т!ера охьа ихна х!ур бижнера цуьнан хьацар даьллачу юьхь т!е а, белшана т!е а. Ма шин хечех а, пазатех а суг!а леттера. Даьллачу хьацаро дег! ийжадахь а, оцу балхах воьллачу цунна х!ума а хало ца хуьлур а.

Маржан ц!ент!ехь а, ара балхахь а дика накъост, дика белхало яра. Х!инца а, ша йоьхна, зама текхна яьл-лачул т!аьхьа, балхахь бен синтем бацара цунна.

Маржан ц!а яхна, ц!ахь Iаш яра. Хасболате цунах дог диллийтархьама, иза юьтийла лаьара Базийкина.

— И зуда я ц!а ялон езара ахьа, я йитина долара д!а яккха езара. Хьан ц!е а т!ехь балха эхан г!уллакх дац цуьнан, — бохуш, дуйьцура Хасболате гергарчу наха.

Оцу хабарша ира-кара х!интош волчу Хасболата, т!ахьара а Маржан, шен шичана зуда ялийначу син-кьерамехь хилла аьлла, ц!е тосуш йитира.

Маржан оцу синкьерамехь мехкарийн мог!ара охьа-хьна а, я оцу синкьерамехь дакъалоцуш а яцара. Бех-каза ялан дош ца олуш, кьера хилла т!елецира цо Хасбо-лата шен ц!е тосуш йина кхел.

Цул т!аьхьа кест-кеста шен к!антах б!аьрг тоха Хас-болатан лулахошка йог!ура иза, Вахийна кара кховдо цхьацца х!ума а яхьаш.

Цкъа цхьана сарахь Вахийна ша дина коч-хечи а да-хьаш, наштаран яйчохь кхерзина котам а яхьаш, Хасбо-латан лулахошка, Алпатуг!аьрга, еара Маржан.

— Ватта-а, Маржан яц иза! Дела лела хьо марша дела! — аьлла, мара иккхире цунна Алпату.

— Маршалла хуьйла хьуна а. Кхечу эвлара еача сан-на маршалла ма хойтту ахьа соьга, ва Вашизуда.

— Дера хета суна, хьо сайна дукха гена яьлча сан-на. Ма хаза, даьхкинера вай. Ма йицлур яцара суна вай цхьаьна яйккхина мерза хан. Цу дала эшайро хьо йохий-на ца лалуш, цуьнга боцучу безамна йист ца хилла со, и лула еачахьана.

— Цунах-м х!ун нислур дара. Вашизуда. Йист а хила, д!а а, схьа а г!о. Лулахой бертахь ца хилча, хаза дац. Цуьнан беж бац. Ша ялийча еана-кх иза а.

— Цуьнан бехк-м Юрланор бара и, бухара довзал а бохош Хасболате ца еача, кхин маре яха меттиг боцуш яра иза? Хьаха яц хьуна иза дукха йоккхаш-м лелар. Вуышта Ваха дагахь воллу-кх, Вахех кьахета-кх, — бохура Алпатус, байлахь висначу клантах, ненах дог лозуш блаьргех хиш а легаш.

— Вашизуда, дийцахьа суна цуьнгара хьал.

— Дестечунна хьалха дисначу меран берехь хуьлуш доллу хьал ду-кх цуьнгахь а. Ваха ган лууш еанера хьо? Кхайкхий схьавалаве аса иза? — аьлла. Вахига кхайкха яхара Алпату.

Базийкигара пурба доцуш валон йиш яцара Ваха. Яхана Алпату длакхачча, Хасболат чохь вацара. Алпатуна, чохь ма хилахьара аьлла хеташ йолу Базийка яра чохь. Шен кофтина лакхашка гипюр тосуш йоллура иза. товш юьйла хьажа, некха тле хьала а луййцуш. Алпату шена реза йоций хууш, цунна гучуяла а йист хила а аьрха хеташ ларлуш яра, Базийка. Ткьа хинца цхьа гьул-лакх дахьаш иза йогийла хира цунна.

— Ваха чохь вуй? — хаьттира Алпатус.

— Ва дера-кх. Хун дора ахьа цунах?

— Цуьнан нана ю со йолчу еана. Цунна Ваха ган луу дела, и вига еана со.

— Хьаха вац аса вуьгуйтур-м.

— Иза-м цигга даьлча хьобга хьоттур дацара аса. Хьан хун бакьо ю нанна клант ца гайта? Кхин лавьна тутмакх-м вац иза?

— Шена клант везаш хилча, Iан езаш хиллера, цлога а хьовзийна дла а ца йобдуш.

— Юрланор Iийр яра, хьо цлога а хьовзийна шена тле ца еанехь-м, айхьа ма баххара цуьнан букь а бош.

— Сьбга дов хьеда-м ца еана хьо?

— Дов хьедан а еана, ца хуьлчу далахь хьох лата а еана!

— Делахь дIалетар ю-кх вайшиь хIета. Аса цунна

клант ца гайтича леташ елахь, — аьлла, шегара кофта юьстах а кхоьссина хьалаиккхира Базийка.

Базийка тергал а ца еш, хьаьккхина чу а яхна, пхьарс а лавьна Ваха юххе а ваьккхина арайолуш йоллура Алпату.

— Кхин изьх а ца хеташ сан бертаза вига йоллура-кх хьо хIара, — аьлла, шина а куьйга дIатеттина Алпату гал а йоккхуш, цхьа вон ка туьйхира Базийкас Вахех. ЦIеххьана тIекхеттачу Алпатус цхьа пхьарс а лавьна шена гондахьа а хьийзош мийр бетта боллийра Базийкина.

— Ой, хьо дие дала хIаллак, берца иораш доьхкуш Iийначу Кунази зуд! — аьлла, цIеххьана Iлатохаелла карара а аьлла, пеша хьалха Iуьллучу морзахна тIе кхийтира Базийка. Иза охьа таIашехь, тIехьаша тIе мийра а тухуш, ши а ха а лавьна дIатеттина тIийна пеша чу йоблийра Алпатус. Шен дерриг а дегI тIедаздеш бертала цунна тIе а йижна, чу-кIелхьаша куьйташ дох-куьйтуш кьевлина мара а йобллина, шен ницкь ма-ббу Базийка пеша чу тейайора цо. Ткьа, Базийка шен ма хуьлу етталора.

— Ва-а орца дала! Орца дала! — бохуш цо бетта мохь, пешан туьнталтехула ара урамехь хезара. Хьобкху маьхьарий хезча и шиь леташ юйла хууш кхераелла, ша нахана ца гайта, АлпатуIлеран чухьа кьайлаелира Маржан.

Маьхьарий хьобкху хезна лулара зударий а, нах а, схьагулбелира. Толам Алпатугахь мел бу хаза хеташ и шиь вовшах кьастон цхьа а аьттехьа а ца гIуртура.

Базийкин корта пеша а боьллина, иза тIехьара тIе туьтгуш, цуьнан чож Iуьйдуш, шен хирг деш, йоллучу Алпатух блаьрг кхетча — хьай, маладец яI-кх! Дела баа ахьа дума! — бохура орцах баьхкинчех цхьаммо.

— ХIит, шен дависарг яI-кх, пешахь йогуш йоккха цIе муха хир яцара-кх, моьлкьанан корта марцийта!

— Бакь лов! ХIинца-м шен хьакь дла ло, мела аьлла!

— Ваха мичахъ ву техъа? Гю дейша цунна цхъаммо! Хуъа а дича а ши белш чохъа ер яцара техъа. Ва-а Ва-ха! Схъавола гю де! Хъайл а хъалха хлара дlаеялахъ, ша леш клелхъара вала мега хъо! — бохуш, буылтура лула-хой.

— Зуьдех даьлла зуд! Хlинца-м кара деара хъо суна. Мотт хъакха пеша чу! — бохуш, Базийкина кест-кеста чохъе муьшка а тухуш, шен цу зохрталчу депlаца иза хъаьшна клела сацийнера Алпатус. Тlаьххъара а, Базийка шен ма хуьлу тохаелла, пешара корта схъа а боккхуш, бертала юьйжира. Юьхъ ерриге а клурзаша юьзна, ши бlаьрг лампанаш санна лепара цуьнан, цергаш жагlа санна кьизгара. Коьртара йовлакх дlа а даьлла клюзарш охъаяхнера, кучан чет даьтlа накхош гуш дара. Кхин багах долуш аз а доцуш, ехъаш Алпатуна цергаш йохка гlерташ яьна дlай-схъай а кхуйисуш, моьлткъа санна сетара иза.

— Хlинца Хасболатна оцу денца ган езара и, — бохура воьлуш лавттаху Расус.

Тlаьххъара а, Алпатун настар тlе ка кхаьчна, шен догтах цергаш йохкхира Базикас, «вай, устаз», аьлла цуьнга мохъ а боккхуш. Шен кара яьхкина клюзарш дlа ца хохцуш, гlарчl аьлла юккъе тlе а хиъна, Базийкин бат лавтташ гlорттийра Алпатус.

— Лавттахара хьостам баккха-м ца гlерта хъо. Базийка? — элира юха а, схъагулбеллачех цхъаммо.

Тlаьххъара а, Алпатун карара елира Базийка. Цигтахъа юкъаййначу зударша дlай-схъай къастийра и шиъ.

— Хъайн ворхl веллачу хуьйзуьйла хъо! Тохпо морцийла хъо! — бохуш сардамаш доьхура Базийкас.

— Тохпо-м ца хаьа суна, цу пешахъ, цlе хиллехъар хъан корта цlаро-м морцуур бара! — бохуш буылтура бо жарий.

— Тохпо а морцийла хъо! Да нелца а воллийла хъан Ва кхяхъпа! — бохуш, цунна са ца юьтуш дуьхъал яьлла Алпату а.

Шавш дlай-схъай къастинчул тlаьхъа а, Базийка луьйчуьра сацаза яра.

— Ахъа соьга хlун де боху, ва дала хlаллак ярг? Хъан майрачуьнга-м ца еьна со?

— Сан майрачуьнга еанехъ-м, lорlанор яра аса хъо легаш а lаьвдина юьйр. Шен далакхолламашца елар хlетте а хъо суна тlе еана. Аса lорlанор дара хъуна хlара дуьне тlерал гатдийра!..

Ваха Алпатус, девна юккъера ша схъа ма елли, куьг а лавтна шеца дlавигира.

Дов стенна тlехула даьлла хиъна, массо а лулахо шена дуьхъал ваьлча, дан хlума а ца хилла lадlийра Базийка.

— Кlант бахъана долуш дийнна юрт орцах яьккхи-кх аса, — бохуш, бехкала яхнера Маржан.

— Оцул бахъана даьлча-м яра со цунах клалд-даьтти ца даан а летар, — бохура Алпатус, елан а йохлуш.

— Маржа Ваха яl-кх, ма коьртах дели-кх вайшиъ бохуш, — гlийла лавттаху Вахига хьохжура Маржан.

Цу шинна паргlато йитархъама, шен цхъа гlуллакх долчуха къайлаелира Алпату.

Кlант, шена юххе озийна, мара а воьल्लीна, цуьнан азьелла меженаш хаалуш, цунах къахеташ коьрта тlе куьг а хьокхуш, гlийла йохлхура нана.

— Ваха, кест-кеста со йолчу хlунда ца вогlу хъо? Аса тlера хlуманаш юьттур ма яра хъан. Хlорш ма чlогlа модаша юьзна.

— Базийкас ца воуьйту со. Дадас а дов до.

— Ма декъаза ши стат хилла-кх вайшиъ. Бакъду дукха-м ххийзавойтур вац аса хъо царга. Хъо а кестта онда вер ву. Тlаккха вайшиннан лаам бохо цхъаннен а ницкъ кхочур бац. Вайшиъ цхъана дехар ду, ваьшшинна цlа а дина.

— Цlа мичхъагахъ дийр ду вайша? — бохуш хохтутура Вахас.

— Делахъ Ваха, сан санна ма клезиг деган йовхо ю-кх

хъан ден декъа тIехъ. Сан ден вашас кертара меттиг ца лахъ, эвла иистера ваышшине цхъа маыIиг йоьхур ю-кх сельсовете.

— Буыйсанна Iан даьхъар дуй вайшиь цигахъ?

— Дера даьхъар ду. Хьо воккха хилча барзах а, чаных а кхера декхар ма дац.

— Со-м хIинца а ца кхоьру барзах.

— Базийкех кхоьрий хьо?

— Цунах-м кхоьру. Цо дов до суна.

— Кестлаха хIумма а аьллий хьоьга?

— Дов-м дира.

— ХIунда? ХIун бохуш?

— Буын чуьра хIоаш лачкыййна бохуш.

— Лачкыйнери ахъа?

— Лачкъа-м ца динера ши хIоа схъа эцца кхехка а дина диира-кх.

— Цуьнга а аьлла хIунда ца диира ахъа уьш. Цо дехча ца даларна кхоьрура хьо?

— Деха иэхъ хетара суна.

— Хъайна езарт ехарх хIумма а иэхъ дац. Лачкыйча ду иэхъ. ТIаккхахула ма делахъ и санна дерг.

— Дийра дац аса.

— Хъайна довдича, хъайн дега дIа хIунда ца дийцира ахъа?

— ТIаккха цо Базийкина а дийр дара-кх дов.

— ЭхI. Везан дела, хъуна хастам бу-кх, — аьлла, доккха са а даьккхина, — Ваха, меца вуьй хьо? ХIума юьна ахъа? Аса кхерзина котам еана хъуна. Цена жоч-хечи деана, — аьлла, юург хъалха хIоттийра Маржана.

Вахас дукха сутара аьлла, йокх-йоккха кхоллуб йоура хIума. Маржанан бIаьргех хи легара.

— Ваха, иштта меца вара хьо? Тахана хIума ца йиьнера ахъа?

— Ца йиьнера.

— Хьюо маьвелча юург схъа хIунда ца йоьху ахъ. Ехча а ца ло хъуна?

— Ло.

— ХIунда ца йоьху ахьа ткъа?

Ваха вист а ца хуьлура. Гуш дара дестечунний, Вахиний юккъехь херо хилар.

— Ваха, хIумма а кхин хьоьга ца хеттар гIолехь ду. Ечу набархий, синтем хуьлчуьрий-м яьллера со, хьо бахьана долуш. Иштта хIара балий, сингаттам лан дезаш ю-кх со. ТIаьххьара а дог иккхина со яларна кхоьру-кх. ТIаккха кхин а байлахь вуьсу-кх хьо, — бохуш ойла йора Маржана. Бакъду Вахина хезаш ца бохура цо иштта. Жимчу цуьнан дагна вас хиларна кхоьруш, лачкъо гIертара иза шен дагахь болу бала. Амма, шен гIийлачу кIантах дог лозуш, бIаьргех дуьйлу хиш совцон ницкъ ца кхочура цуьнан.

Ваха, Алпату йолчохь лийчош цIан а вина, цунна цIена коч-хечи тIе а дуьйхина, «ловза гIо хьайна», аьлла, паргIат витира Маржана. Вахина ненах дIакъаста ца лаьара. Делахь а цIена коч-хечи тIе дуьйхича, цунах цхьа жимма Iнэхавелла, лIулахойн берашна юкъа вахара иза.

Ехха Iйира Маржан Алпатух дага юьйлуш, шен кIентан бала цуьнга балхош.

— Хьуна сингаттам ца баккха гIерташ лечкъадора аса хIинцалц. Бакъду хIинца лечкъийча а гIуллакх хир дац. Цара кIантана дола ца до. ХIокху берашца тхешан чу нисвелча хIума-м яайора аса цунна. Кху чу а наггахь бен ца нисло иза. КIант хьоьца хила везара. Царех хIумма а изьх дац хьуна. Хьайн кIант дIавига ахьа.

— Дера вуьгур вара, Вашизуда, сайн нанна хьалха со елахьара-м. Денвашас ю-м тIелаьцнера. КIант аса сайца дIавигча, тхавшшиь царна новкъа хиларна а кхоьрий со-м. Тхешан денвешех изьх хета суна, цо ша схьа ца аьлча, и дIавига. Аса и дIавигча, «кхх хIунда ватийна нехан доьзалхо»? — аьлла хетарна кхоьра со цунна. Балхара сайна еана шай-кай тIе-кIел юьллуш ю со, тхавшшинне чохь Iен цхьа цIийнан бахьана ян дагахь.

Тпаккха цхъана Ийр ду тхойшиъ. Хинца цкъачунна кхузахъ ца витча вера вац. Хъайн хуълучух бIаьрган Iуналла мукъане делахъ цунна, — бохура Маржана. Ва-ха Алпатуга а кхийлина дIаяхара иза.

Иштта вовшех хьобгуш, байдахъ зама токхуш дара кIантгий, наний.

10

Алпатун, Базийкин довдаьллачу шолгIачу дийнахъ, — хIей, чохъ дуй шу? — аьлла, АлпатугIера чувеара Расу.

— Дера ду тхо-м чохъ. Схъавола хьо. Лулахо кест-кеста вогIуш тов.

— Хинца хьуна хIара совгIат дахъаш веана-кх со, — аьлла, газета юккье хьарчийна, сийначу экъантIехъ роза зезагаш а долуш кьорзачу сатийнан йиъ метар кIади Алпатуна хьалха охьайиллира цо.

— ХIара хIун совгIат ду? ХIара хъа яийтина?

— Цхьаммо а ца яийтина, аса еана, — Расус аьлча Алпатул а чIогIа цецваьллера цуьнан мар ИбрахIим, цо еьнарг хIун кIади ю, и стенна еана ца хууш.

— Оьрсаша вина де даздеш луш хуьлура и совгIат. Вуьшта ахъа деанарг хIун совгIат ду со хууш вац. ХIюкхунна ша йина де хьовха, ша муьлхачу шарахъ йина а ца хаьа, чан еьначу шарахъ йина ша бахар доцург. Цу тIе вайн кхузахъ мосуьйттуза яьлла и чан а. Хьалха чан яьлча йина, я шозлагIа чан яьлча йина хууш дац. ХIюкхо ша-м тIаьххьара чан еьча йина боху, цхъа жимма а кьона хила лууш. ХIюкхунна кьона хила лаарх пайда буй. гиччош кьежделла догIуш хилча? — бохуш, забарш еш воьллура ИбрахIим.

— Гиччош кьежделла дагIахъ а, хьол жима-х ма ю со.

— Тамаш а дера бац, сайл а жима ца хилча аса ялор а ярий хьо?

— Хьан маса шо хира ду, Алпату? — хьаттира, тIе-

хъажарехъ Алпату къона хеташ волчу Расус, цуьнан хан мел ю техъа аьлла хеташ дагадеъна.

— Асаран хенахъ ткъей итт шо кхочу-кх.

— Ой, — цецвелира ИбрахІим — ткъей итт шо-м аса хьо ялийна а ду. Соьга маре еанчул тІаьхъа йина хилла хьо-м, — бохуш воьлура ИбрахІим.

Иштта забарш еш гІеххъа мур баьккхинчул тІаьхъа, Расус ша совгІат мича бахъанина деана дийцира:

— Селхана Алпатус оцу вайн несан батт лаьттах гІерторна еана-кх аса ХІара коч, эмкал яла а дукха а хетар дацара.

— Цо хІун дуьйцу?! Хъаха яц аса схъа-м оьцур. Со-м мелхо а селхана цунах летта а, и гІовгІа йина а суо нахала яларна чІогІа изъхъ хеташ, дохко яьлла ю. Суо цунах хІунда летира хууш яц. Дуьххъала дІа оцу Вахех сайна чІогІа къа а хетарна, цо цунна бен ницкъ ца лалуш и Іеткъаш. догъиэтІаш Іаччу метте, шен нанна гучувала цо и цавайитича собар кхачийра-кх сан. И муха дара а ца хаьа суна. Цо и кІант, кхоьссина со дІа а йохуьйтуш карара а ваьккхича, цхьаммо схъа а лаьцна цунна тІетовхча санна тІекхийтира-кх со, и ерах Іебар йоцуш. оьгІазъяхна.

— Маликаш орцах кхиъна. Коч дІа-м муххале а оьцур яра ахъа. ХІара хІунда елла нахана хиъча хъайна изъхъ хетахъ, Базийкин батт лаьттах дика гІорторна елла эр ду ахъа.

— ХІа-хІа, Вашера кІант, аса схъа оьцур яц, хала а ма хета, суна бехк а ма билла, ца еза суна иштта лун коч. Це кхобуш, «Вашера кІант», — олура Алпатус Расус.

— ХІара ахъа дІа ца изцахъ, вайна тІедаьндолчу лаьттора, цІерга а кхоьссина ятор ма ю аса. Нехан хІун гІуллакх ду аса хъуна деш долчу совгІатца? Сайна луьучуна совгІат дан йиш йолуш вац со? Селхана, оьрсаша ма аллара, хъан «день рождени» дара-кх: селхана бен хьо йина, хьо дуьненчу яьлла де ца хиъна суна. ИбрахІим.

хъайн театар тле д'аязделахъ и де, Алпату йина де ду али. Х'юра шарахъ оцу дийнахъ совг'ат дан деза х'юкхун-на, — бохуш вольура Расу.

Базийка Вахица вон ю аьлла хеташ, шеко кхоллаел-тера Расун, цхъана йай шена гина долчух. Йай шийлачу дийнахъ Хасболат чохъ а воцуш, шен нана йолчу яхане-ра Базийка. Глаз санна цхъана кога тле а х'юьттина, ли-лула сен а велла, милла эгош, Ваха вольхуш лавташ т'екхечира Расу. Ваха шайга д'авигна вох а волуьйтуш. Хасболат, Базийкий ц'а далац шайгахъ йавира цо. И ший ц'адог'лу а лардина, Вахин кога шешан берийн мачех ма-чаш а юьйхина, тле тужурка а кхоьллина и ц'а эцна ва-хара иза.

— Х'яра х'ун ду аша х'юкху к'антана деш лавттарг? Гуш лавтташехъ вуьйш докху-кх шу х'яра, х'овсал цуь-нан баса! — дов дан волавелира Расу.

— Х'ун хилла х'инца? — элира, иза цхъаъ дийца вол-лийла хууш Хасболата.

— Х'ун хир дара цунна, вала ца туьгуш лела-кх, са ч'ог'ла хиларна. Х'ьо а чохъ вац, иза а чохъ яц, арахьар-чу не'арна тоьхна пунт хиллал дог'ла ду. х'ялла оцу вайн колхоза ис'каладана тухуш дерг санна. Ши ког а берзана, сен а велла, милла изгош, вольхуш лавташ х'яра к'ант ву. Цигга со тле ца кхаьччехъ лийр ма ва-ра и. Шайна иштта сов а ваьлলেখъ оьшуш а вацахъ, дет-доме д'алойша х'яра, х'юкхуьнан к'а а ца латош, х'яра иштта к'иза а ца вуьйш...

— Осто-о-пирла! — аьлла, ши куьг вовшах туьйхира Базийкас. — Аса шег а оццул ч'ог'ла аларх, ши мача тле-юха ма ца тигира иза вай т'юндолчу эхартора, Вашера к'ант. Оццул со х'ястаяларх, пальто тле юха ма ца тиги-ра иза. Соьца вола аса аьлча, ван ма ца тигира иза. Де-лахъ х'ета, со х'инца схъайог'лу, со чу ялац чохъ йелахъ нанинаг, х'ьо дика а вай, аьлла, аса ша х'ястарх чохъ йан ма ца тигира иза. «Суна чохъ йан ца

лаа. сан сагатмо, со Алпату'г'аьрта г'лур ву» — аьлла, со х'ума тлеюьйхина ялате, ч'ларх аьлла, чуьра араиккхина ведда вахара. Эцна не'арт'ехъа йохкуш яра и.мачаш цо дукха йиш йохийна цо уьш тлеюьйхира а, ца юьйхира ца х'ири суна. Суна-м ца хаьа айса цунна х'ун дийр ду. Яа яц? Мала яц? Тле юха яц? Ша ерриг а йо-луш ю. Со цуьнца вон ю бохуш наха со батайоьллина. Иштта со нахе йийцийта, нахана горгахъ со бехке ян, со вониг хилийта нанас нисса б'юстанехъа хила бохуш хье-харш до цу к'антана. «Нахана х'ьо вольхуш гайталахъ, т'ехъ боьха лелалахъ, дестечо дола ца до бохур ду х'уна, х'яйга х'аьттинчуьнга дестечо етта алалахъ, т'лаккха х'юх к'а а хетта, наха дехаре а баьхкина со ц'а ялор ю х'уна, т'лаккха цхъана хир ду вайшиь, — бохуш», Су-на-м ца хаьа айса х'ун дийр ду. Вашера к'ант, х'инца х'уна а со бехке хета... — ах'ин аьлла, йилхира Ба-зийка.

Ваха, и иштта дара я дацара аьлла, вист а ца хуь-луш, бехкала вахна жорта охъа а олийна д'лах'юьттича, Вахига ца хоттуш араваьлла д'авахара Расу.

Цу диннахъехъ Хасболат ша волчохъ дикка ч'ог'ла к'а-мел дира Расус зударийн х'илланех, мекарлонех лавцна.

— ...Хъажал х'ьо, мацах цк'а цхъа зудий, мар хилла дехаш йаш. Дехаш йаш аьлча а, цу хенахъ нехан боллу бахам хилла хир бу-кх цу шиннан а. Мар к'ечу эвла х'юшалг'ла вахана, цхъа г'уллакх хилла ц'ера ваьлла меттит нисъелча, чулесташ везарг хилла цу зудчун. Лу-тахоша дийцина делахъ а, цхъана аг'ор шекваьлла, «зу-да, со Теркайисте сайн доттаг'лий болчу вольду, шина-х'аа дийнахъ ц'а а вог'лур вац, чохъ ледара ма йелахъ», — аьлла, кеч а велла, говрахъ юьртахъ ваьлла ц'ийнда. Зуйьсанахъ хан яллалц нахана ша ца гун волчохъ, юьрта-на гена х'уьн чохъ говр яжош а йийна, меллаша ша во-г'лу ца вог'лу ца хоуьйтуш ц'а веана. Керг-хехъ а, чохъ стагта а ца карийна. — Х'ьо юха х'унда веана ши-кхо

де доккхур ду ца бохура ахьа? — аьлла, зудчо шегашаьттича:

— ДоттагИий цIера бевлачу а нивелла, зударша «Iаллай-ваддай» дIа ма гIо боххушехь, боьрша нах цIахь ца хилча, со хIун деш Ийр ву зударшна юккье а хиьна, — аьлла, юха вирзар-кх, — бохуш, бахьана а кховьллина, тIера хIума дIа а яьккхина, паргIатваьлла цIийнда. Ткьа, нах дIателлац Iаш хилла, везарг циггахь коре сыхаIоьттина, цIийнда цIа веьана я ца веана а ца хууш. КIез-кIезиг кьовзош, мIараш а кьовзийна аганара шен кIант сама а ваьккхина, ага техко хиьна зуда:

«Корера борз дIаяла
Берийн да цIа веьна...»

бохуш.

Коре всана везарг кхетта цу «бер дижочу» эшарх Ткьа, дехьа чохь агIорваьллачу циндас и йиш кхеч агIор туьдуш хилла. Берийн да цIахь ву, хIинца кхера бац, дIаяла борз, — бохучу тIехь. Иштта дукха хьа хьуна зударшна. Хьан зуда нахаца лела бохург дац саь иза. Оцу кIантана цо лелориг хIун ду хьажа хьо. Милла вала арахь а витна хIунда лела шу? — аьлла аса дов дича, мел говза бехказа елира иза. КIант мачаш тIеюх а, я шеца ван а ца тигира — бохург бакъ дац. Я нана иза бюстанехьа ваккхар а бакъ дац. КIант хаза хьостуш эсала хаттал ахьа ма дарра бакъдерг дийца алий.

Духе кхиа гIоьртича берриг а бехк Базийкин а карийра Хасболатана. Дестенчуьнца дисанчу беран а кь ду. Меран бер кхио дезачу дестенчунна тIехь дерг доккх дукъ ду, — аьлла хийтира цунна.

11

Суьйранна бархI сахьт даьлча йолалуш яра правдин заседани. Правленин членаш а, чу бехна нах а сыхь гулбеллера, Цаьрца бара: юьртда Леча, бригадир Закр

пензионер Идрис, хьеран хьархо Исмайл, парторганиза-цин секретарь Iабдулла, ферман заведующи Аюб, зоотех-ник Мохьмад, Зубайра, Рамзан, Расу иштта кхин берш а.

Заседани схьа а йиллина, даьхни Iалашдан Iаьнна кечам барх а, кхин долчу рогIерчу гIуллакхех а лавьнна дийца дош делира Зубайрас Мохьмадна.

Дуккха а гIуллакхаш дара колхозехь дан дезаш. Докъарш кечдина бохуш сведенеш хиллехь а, Iай дохна-на даьал докъар дацара дIаIалашдина. Хьаькхначух нийсса ах йол шен хеннахь хьала а эцна раьгIнаш ца еш, кесарахь якъаелла а, якъаелла а йинера. Юттуш сикха тIе-кIел а кховьссина семса йитаре терра, йочана моссаз хуьлу догIа чекх а дувилуш, истанг санна етта лавьтта охьа яханера элан раьгIнаш. Ор шен хеннахь дIа ца кьовлуш, якхийнера цхьа эзар пхи бIей тонн силос. ХьаьжкIаш охьа тесначул тIаьхьа гIад, хьаькхна, докъа-рийна дIа ца Iалашдеш, бажа тIе а хецна дайинера. ГIаддайча дао а, дохнана кIел дода а, раьгIнаш а йина дIа ца хIоттош, гуьйренан оханаш дечу хенахь цIераш а туьйсус дагийнера ча. Шиь база йина ялаза яра. Iаьнна даьхни чудерзо меттигаш тоьуш яцара.

И кхачамбацарш а, дан деза гIуллакхаш а билгалдо-хуш кьамел дира Мохьмада.

— ...Жижигана дIаяла мегар йолуш цхьа а бежана яц. Кху шарахь дина кегий эсий, узус долу хьелий бен ца дуьтуш, массо а кьона бежана жижигана дIаелла. И дан дезаш ца хиллера, — бохура Мохьмада.

— ХIу дан дезаш хиллера ткьа? — оьгIазвахара Зу-байра.

— Бежана пхи шо кхаччалц йозалла тIе кхеташ кхуьу. Шинарш кхаа шаре даьлча эсий а деш узус дол-чу хьелех дIатуху. Жижигана дIа а ца луш, узус долчу хьелех тоха дезаш хиллера уш. СтаргIанаш яIан а йо-гIуш жижигана дIаяла кхио езаш хиллера, дуьззина догIамаш даххалц.

— Докъар мичара дао воллура хьо царна?

— Б!аьста а, аьхка а, турахь а буьззина исс баттахь даьхни арахь дежа. Ламанца дежийланаш шорта ю пай-даэца хуучунна, цхьа а харж ян а ца дезаш. Ткьа, лаьнан оцу кхаа баттана дао докъярш лалашдан а вайн таронаш ю. Лалаш дан туучуьнга докъяр лалаш лур ду вайн лаламан хьелашкахь. Ойла ел аша, шо бен кхачаза йолу старггий-к!урамашший, эсий жижигана д!аелча хуьлуш долчуьнан. Дуккха а бежанаш д!а ло, жижиг к!еззиг узу. Кхиана яьлачу цхьана бежанан меттана кьона йиь бежана д!аюьду, бежана аьлча а, вай д!аделларш санна долу эсий. Цундела даьхни кхиоран структура йохьна.

— Х!у дан ойла ю хьан ткьа жижиг д!адаларна?

— Х!инца дуьйна д!а х!окху кхаа шарахь цхьа а корта бежана жижигана д!а лур яц, кегийчу эсашний, узуш долчу хьелашний юккьера даьхни хьала кхиьалц.

— Кхаа шарахь жижиг д!а ца луш хьо хьан йойтур ву? Х!ун дуьйцуш воллу хьо? — ирахлелхара Зубайра.

— Т!угин к!отар лаьттанчу тогийчу хи а хецна бедаш кхиор ю. Итт эзар беда к!орни шина батте яллалц кхиййча ткьа эзар кхийла жижиг хир ду.

— Йина т!иш!о а ца хилча, мичахь кхаба воллу хьо уьш?

— Циггахь эрз а бу, басошца хьокхий серий а ду. Арахьара т!ишлонна т!е ян оьшуш х!умма а яц. Цхьана к!ирнах ялур ю и кхалор-м. Котамаш кхио фабрика ирах а охьа а ца йича ер яц.

— Бакь лъь иза, — бохура Рамзана.

— Ткьа х!инца дан дезарш. Ма кхуьзу чехка, ерриг а юрт орцах яьккхина докъярш д!алалш дан деза. Дагоза дисначу чах раьг!наш ян еза. Массо а йол хьокху машин на ара а яьккхина тов яьлла буц а, хасстоьмаш кхиййначу ардаш т!ера суг!а а кхин йолу соьналлаш а хьаьккхина базашка т!е а узуш, т!е-к!ел йотта еза. Х!инцца т!аьхьа кхиййна сийна г!ад, т!е бажа хецна х!аллак а цадеш, сьха а хьаьккхина силос ян еза. Мангалхой вовшах а тоьхна куьйга йол хьакха ламчу бахийта беда...

— Ша дерриг а «дан деза» «дан деза» ма дукха ду уьш дан дезарш, — бохура Зубайрас. Иштта сьха дог!у-ра цуьнан куьйгалла. Дийцинарг кхочуш ца дар яра цуьнан куьйгаллехь коьртачех йолу ледарло.

— Дан дезарг даро бен кхачор дац, — элира Мохьмада. — Уггаре а хьалха белхан низам тодан деза куьйгалхошкара долийна, мо!арчу колхозхочунна т!е кхаччалц. Фермехь йиь хьелиозархо тоьуш яц. Бутт кхачча боллу цига уьш бахкийта Закрига аса бохуш лаьтта х!инца а бахкийтана бац.

— Уьш цига бахка-м ца туьгу. Аса х!ун дан деза царна?

— Х!унда ца бо!у уьш?

— Атто малаш йоттарна кхоьру шаьш боху-кх.

— Ой, шешан ц!ахь етт озаза бу уьш?

— Тера ма ду. Х!инца т!е кхуьуш долу чкьор башха оцу бежанца шовкь йолуш а ма дац. Мусостан нус етт оза ца туьгуш ц!ийндас цхьана маь!паргонехь юьтуш хиллера, со цкьа а аттана герга яхана а яц, цо сунна малаш йуттур ю, — бохуш дуьхьал а яьлла.

— Г!алахь кхийна хир ю иза.

— Хьаха ца кхийна, юьртахь кхийна-кх. Ярташкахь бац моьтту хьуна иштаниш? Бежана ца лелош а дукха бу. Х!инца захало дуьйцуш «хьенехкан» етт, говр ду ца олу, «Волга» машин ю олу. Чехка а йоллушехь «Волга» харцарна ца кхоьру, меллаша боллушехь атто малаш йоттарна кхоьру. Аттах ча а, борз а тарьелла йог!у...

— Иза-м дайн, нанойн бехк бара. Кегийра болуш дуьйна же а, беже а лоблуйтуш, чохь, кертахь т!уллакх а дойтуш шешан доьзалаш ца ламочу.

— Идриса шенаш-м х!иттабо керта асар дан норма а лой, аьхка каникулехь колхозе балха а ма оьхуйту.

— Бакь оьхуйту. Цундела ц!енна дика йуй бу. Балхана мало еш а бац. Эскаре вахана к!ант х!инцале а газет т!е тоьхна, хуььнаре т!емало а, вайн Даймехкан бакь во!у патриот а б!аьхаллин а, политически а кечаман от-

личник а ву аьлла. Иза иштта кхиорна денй, нанний баркалла олуш кехат а дайитана и гуллакх деш волчу эскаран декъан командованис, — бохура Абдуллас. — Цяхъ болх бан Йеминарш, цигахъ а мало йоцуш ма хуьлу.

Царах дуккхамо а къамелаш динчул тIаьхъа, вистхи-хилира Зубайра.

— ХIара колхозан болх сан дуьхъа шаьш беш санна хета цхьаболчу нахана. Цу тIе, шаьш реза доцуш хIума хилахъ, суна беза а бе. Шешан керташ а лелош, колхозан махка тIехъ даьхна и дажош, луларчу совхозе балха оьху цхьаберш. Ткъа, цхьаберш, шешан доьзалаш кхуза юьртахъ а битина, гIала балха оьхуш бу. Цхьаберш Казахстане, Урале, Омске, Томске, сан ден букъе, жIалех ур олучахула шабашке дIаихна. Колхозан белхаш юкъах бисина лаьтта...

— Зубайра, иза коьртачу декъана вайн вешан бехк бу, — элира Расус.

— Вайн бехк хIунда бу иза?

— Нахе болх байта ца хаьа хьуна.

— Ца хаахъ, ахъа дIа байта.

— Собарде, сих ма ло Зубайра со дийцина валлалц. Луларчу совхозе уьш хIунда оьху хаьий хьуна?

— Ца хаьа, дера, хьуна хуу хир ду-кх.

— Уьш дера оьху, шаьш цигахъ бинчу балхана шортта ахча ло дела. Ахьий, Жуьнидий болх бича догIуш дернахе дIа ца кхочуьйту. Озабезамаш лелабо...

— Аса, хIун аьлла, хьаьнга бина озабезам?

— Иза хьуна хьайна дика хаьа. Кхузахъ дийца оьхуш дац, аса юкьарчу собранехъ дуьйцур ду. Колхозан куьйгалла дан ца хаьа хьуна Зубайра. Тхо правлений членашна шен-шенна учаскаш тIе а чIагIйна, тхобгIю а ца дойту ахъа, айхъа куьйгалла а ца до. Куьйгал-хочунна шен колхозехъ са доллу меттиг хууш хила еза, нах бевзаш цаьрга болх байта хууш хила веза. БIаьр-сирла хила беза, лерг сема хила деза. Наха бохучуьнга

ладугIуш, ойла еш хила веза. Хьуна хьайга аьлларг нийса бюстанехъа хета. Хьайна ца хууш дерг тхобга хатта дола хета. Ца хууш дерг хаттар, хьекбал лерина. Айхъа хоттуш ца хилча, бохучуьнга жимма ла мукъане догIа. Дуккху а бу вайн колхозехъ дика белхаш беш нах, а зударий а. Ур-атталла цкъа совгIат делла а, баркалла аьлла а, ахъа царна хIун там бина? Иедало мелхо а оцу нехан сий де, хама бе, терго йе ма боху. Царна совгIаташ дIала бакъо ма елла. Зубайра нах бац бехке, хьо ву. Дикачу куьйгалхо чо нах бехке бийр бац. Наха шешан керташ ерах, бежана делорах юкъах дисина хIумма а дац. Цунах кхачо а йина, балха ца вьодуш Iачунна, хьайна ма луьу тIазар де, эрна уьш тIех ма етта.

Къамелаш дечара билгалдаьхначу кхачамбацаршна бехказло йойла дацара Зубайрин.

Дехха дийцира белхан гуллакхаш. Сихха дан дезаш долу гуллакхаш билгал а дехира, правлений членаш жоьпалла беш цу гуллакхашна тIе а чIагI-бира.

Цул тIаьхъа дийца юкьадехира, Мохьмада хIиттийна акташ.

Мохьмад, дукха хан йоцуш БуьритIехъ, юьртбахаман институт чехк а яьккхина, зоотехник болх бан волавелла вара. Юьртбахаман министерствос хьажийнера иза оцу колхозе. Зуда а ялоза нехан хIусамехъ Iаш жима стаг вара иза. Дохнаца болчу белхашкахъ дуккха а кхачамбацарш карийнера цунна а. Ткъа, хIинца правлений заседанехъ дийцаре дан цо юкьа даьхна акташ пачхьалкхийна шуреш дIаоьцучу заводехъ, колхозо дIалучу шурийн хьоналла лаха а йоккхуш лелийначу ямартлонашна хIиттийна дара.

Мохьмадан долахъ шурийн талламийн лаборатори яра. ХIоразза заводе дIаяла йохуьйтучу шурийн анализ а оьций, цуьнца йолу хьоналла билгалйоккхура цо. И талламаш беш шурийн хьоналла 4,0—4,2% йолчу метте, заводехъ 3,2—3,5% хIоттийна карайора. Цуьнан юкььера

хьесап дича, хЮра дийнахь колхозо дIа лучу шурех ворхI бархI кийла дайтта эшадора заводу.

Мохьмада лабораторни талламашца хьесап дича тIаьххара болчу ялх баттахь заводе дIа еллачу цхьа бIей шовзтктей итт эзар литр шурех исс бIе кийла дайтта эшийна хилар билгалдаьккхинера акташ тIехь а, ша правлени чуделлачу докладной записки тIехь а. И исс бIе кийла дайтта заводах дIахьарчош, цкьа хьалха талла теллина и акташ суьде дала сацам бира правленис.

Хиттийна акташ, депутаташа а, шуреш дIалуш волчу а, ревизионни комиссин членаша а тIе куййгаши язедеш чIагIдина дара. ДIа луш йолчу шурешна тIехь колхозаша хьерамо лелайтарна бехке бира Мохьмада фермин заведующи Аюб а, учетчик а, шуреш дIа кхоьхьуш волу Мохьдан а, царна тIехь таллам ца латторна ревизионни комиссин председатель а, шел хьалха хилла зоотехник а.

Акташ дийцаре деш леван юкьа ваьккхира Аюб.

— Кьонах, и шуреш Азаматан хьераш хьийзо чу хецна татол ду-м ца моьттура хьуна? Хьоналла хIун ю ца хьожуш, чу хIунда елла ахьа и шуреш цу заводе? — аьлла, кIоршаме хаьттира Зубайрас.

— Аса Мохьдан эхийтина шура дIаяла. Иза вара хьоналла нийсса дIахIоттаяйта декхарийлахь верг.

— Иза хьаха ду шицигах тешна тIо битар санна хIума. Дера ву со, Мохьдана новкьахь шуреш шена охьа а юьттуш, НуьттагIан хи тIе диттина моьттуш. Наггахь пхьид а, чIеран кIорни а нислорий хьуна цу чу?

— Аса-м ца диттина шурех хи.

— Хьо ваха диттина Мохьмад талламаш бан волу валлалч-м.

— Цул тIаьхьа дерг ду вай дийца юкьадаьккхинарг.

— Да те. Ахьа тIе хи детташ хилла йоллу хьоналла ю-кх цул тIаьхьа цара хиттийнарг а.

— Шурин хьоналла цIеххьана лакха яьлча цец бевлла, тешна хир бац оцу шайн кIал-кIовсарех. Цкьа ца хилларг ду-кх хIара, бохуш.

— Дехха кьийса дийзира сан царца. — бохура Мохьмада. — Шайн ма-хуьллу со тIаьхьа ца кхийта а, галваккха а гIерташ, цхьацца бозбунчаллаш тело гIиртира уьш. Цунах гIуллакх ца хилира. Айса билгалъяьккхинчу хенахь, аьлча а хIокху ялх баттахь фермехь хьешакарна шура йоккхуш а, заводе дIа луш а тIехь таллам латтийна аса заводан бехк буьззина гучубаккха. Цул хьалха Аюбий, Мохьданий шурешна лелинар юкьах диттина. Шаьш-шиь вахча Аюба а, учетчик а, шуреш дIалуш волчу Мохьдана а шурин хьоналла билгалъяккхарна дина хIумма а дац. Цара дIахIоттийнар магийтина.

— Аса хIун дийр дара? Цара лело «центарлуги». «ментарлуги» бохуш йолу и кIал-кIовсарш со евзаш а вац. Аса хIун кьуйьсур дара царца, шурех хьоналла билгал муха йоккху сайна хууш ца хилча? — элира Мохьдана.

— Хьаха хуур дара, хаа гIерташ хьо хиллехь-м. Ца хууш дерг Iамо деза. Царца суьде чу озор ву хьо хIинца. Озийча а кIадда а бац. Чу воллахьара хIетте а, оцу йолзар тIера а лавцна...

Акташ дийцаре динчул тIаьхьа правленис сацам бира, и гIуллакх следственин органашка дIа дала. ТIе йолчу ханна шуреш дIа яларна тIехь таллам латто декхарийлахь вира фермин заведующи Аюб. Цхьацца йолчу ханна цIеххьана таллам бан тIелетар волуш зоотехник ша а вара.

Заседани чекхъяьллачул тIаьхьа, кхана бан безачу белхан нарядаш а елла, цIехьа бирзира колхозан куйьталхой.

Цхьана дийнахь цIеххьана кхоларш евлла, стигал кьевкьина, догIа деана лам а билхина, хиш дистинера. ХасболатгIарна юххехула охьа догIу татол а дара диттина.

Гуттар а оцу татол чохъ луйчуш хилла воу Ваха, чувала бЮ а ца булуш, бердан йистошкаула дІай-схьай уьдуш ловзуш лелара. ТІаьххъара а оцу татолан йистехъ доллчу даьржина лохачу толлан га сетто велира иза. И га дара хи тІехула дІа а дахана доллуш. Таьнгали санна сетташ долчу цу гаьн тІехъ Ваха лаьттачу заманчохъ и гуш адам а дацара. Хасболат эвлаюккье ваханера. Ткьа Базийка шен нана йолчохъ яра. Иза, шен нанас хьалха хІотгийн чІепалгаш дууш Іачу хенахъ, чу еара цуьнан ден বেশи зуда. Кхин долу кьамелаш дІахаьддачул тІаьхъа цо Базийкига хьаттира:

— КІант хьаьнца витина ахъа?

— Аса хьаьнца вуьтур вара иза, цхьаьнцце а дера ца витина.

— Ой, муха яьхъна хьо иза ша а витина кхуза ян. юххехула охьадогІуш хи доллушехъ? ХІинца-х хиш вундо даккхий ду. Цу юххе гІертар вуй техъа иза?

— Дера хаац суна-м. Баькдерг дийчича суна и дага-деьна а дацара. Чехкка цІа ца йодахъ ера яц со, — аьлла, хІума юуш Іачуьра юкьах а яьлла, чехкка цІа хьаьддира Базийка.

Ехъа а ехъаш едда цІа кхьаччи Ваха чохъ ца карийра цунна. Урамехъ а, куьпахъ а лехира цо иза. Ваха гуьзацара. Лулахошка хьаттира, цаьргахъ а вацара. Ловзуш хиллачу берашка хьаттира, царна а ца гинера. ТІаккха тІе кхьач-кхьачначуьнга хьоттуш иза лаха араелира Базийка. Маржан йолчохъ а, гергарчу нахехъ а ца карийра цунна иза. Юьртахъ иза лохуш массо а орца велира. Ваха ца карош маьркІажа хан а хилира, буйса а юьйлира.

ЦІакхечира Хасболат. Ваха карош вац аьлча, дагІа ца дезаделира цунна.

Хих шеквелира Хасболат. Юьртачохъ и карориг хІи ларх дот диллира.

КІант карош вац аьлла, ирча кхьа дІа хезча, шийлачу маьхьарца, юьртара месаш а ийзош, дегІе буй

бетташ, ирчачу кхао бІаьрзе хьовзийна. араелира Маржан. Ваха хиь ваьхъна хир ву бохуш, хи чу экиха гІертачуьра наха сецайора иза. Хичу мІерий, хьовкхуш, а, чу бевлла чалхаш юккье а бердан йистошка а хьуьйсус, хи буха когаш хьовкхуш, лохуш цхьаь-шиь де дІаделира. Маржан ша-шех ка егташ холчохъ яра. Цунна гондахъа дуккха а зударий гулбеллера, цунна жимма а синтем бан гІерташ.

— Собар де, са тоха. карор вай иза-м дала мукъа-лахъ. Эцца, цхьанний тІаьхъа хІоьттина. кхечу эвла вахана хир ву, схьакхетар ву, — бохуш. Амма цунах Маржанна синтем ца хуьлур. Буйса кІаргъелча йоьлхучуьра жимма дІатийра иза.

Сингаттамо гІелдинчу дегІана наб тІегІертара. Амма дагчохъ Іеткьачу баланой, коьртехъ кхехкачу ойланаший, наб тІе ца юьтура. ІаьгІийча санна гІийла тийжаш, легашкахъ шед хІуьттуш, хорам хилла даккхий синош дохуш, са уьйзуш Іара иза. Цунна духьвал туйсура шен гІийла кІант. Озачу, декъазчу цуьнан сурт ма дІарра духьвал тесча, мохъ болура цуьнга.

Буйсанан кІоргалла цхьана йощачу ханна набаран тар озийра цунна. Амма цуьнан юьхъ тІехъ сингаттаман лар гуш яра. Йоьлхуш охьаихначу бІаьрхин томмагІа-наш дара беснеш тІехъ кьаьсташ.

Набаран тар тесначу хенахъ, Маржанна гІан гира: ша самах лехна кІант карийра цунна. И шиь вовшийн мар-мара хьаьрчира.

— «Мама, мама, — бохура кІанта, — ма елха. Хьо хІунда йоьлху? Со-м хІинца цІахъ вай. Со хІинца мац а лур вац, шел а лур вац, суна хІинца егтар а яц. Хьажал хьо сан бедаршка...»

Кхераелла мохъ а болуш самаелира Маржан. Цуьнта баьллачу маьхьаро сама яьккхира цуьнан ден বেশи зуда а.

Схъа кьиздачу маьлхан цІен зІаьнарш корак чу кхеттера. Лулахой а, юьртара нах а схьагулбелира. Мар-

жанан дог хьостуш бистхиллачул тлаьхьа, клант лаха бахара уьш.

Юха а иза лохуш хица охьа боьлхучу царна, юьртана геннахь, хиэ йисте тесна гуьллуш карийра Вахийн дакья.

Орцах бевллачийн кортош охьа дахара. Оцу сохьта цлера кисин шаршу а еьна, цу юьккье а хьарчийна, цла даьхьира цуьнан дакья. Маржан йоьлхуш маьхьарца цунна тле етталора.

— Ва нана яла хьан! Ва нана яла хьан! Хун хили хьуна? Со муха йита ахьа? Аса хун де хинца?!—бохуш.

Эрчадаьлла хиларна, Маржанна ца гойтура, цуьнан дакья. Маржан йилхина йиш хьалла гелъелла, азъелла, бос баьхьна яра.

Вахийн дакья дладерзийра. Шен деган серло длаяйна, байлахь йисира Маржан.

Сингаттамо далаьцна, Хасболат дог эшна гелвелла вара. Ткья Базийка шен бехках йогуш, ийзалуш, кхин глара ца юьйлуш, бетах йовлакх доьллина, тапъаьлла длатийнера. Юьртахь дуьйцура, цо терго ца яр бахьана долуш хлаллакьхилла и клант, бохуш. Хасболатан датчохь а и хьу яра, Базийка йистхуьлуш, хезча а ца лалуш дегабам бинера цо.

13

Длаоьхура денош. Замано кюрге хьош клант велла сингаттам байбалан боьллера Хасболатана. Амма вахара хьал толуш дацара. Дан дезачу гуьллакхан а, чохь центлехь оьшуш долчунна а бала кхочуш яцара Базийка а. Цу цийнах а, бахамах а, Хасболатых шех а дог юха иккханера цуьнан. Йоцу таро а, чохь-кертахь оьшуш дерг а, Хасболатана тлехдеттара цо. Шега Хасболат аьлларг тергал а ца дора, цунах яша а ца ешара, цуьн ца атта дов доккхура, хаттаза, алаза шена луьург дора чохь клезиг лара, шайн цла йобдий буьйсанах йохура.

«Хьо стенга яханера, ахьа хун леладо, чуьра чалх дла а ца йоккхуш?» — аьлла, Хасболате шега довдича:

— «Сайна луьучу яханера-кх. Барт хатта-м ца воллу хьо соьга?» — олий, жоп лора Базийкас. Нах болчохь а боцчохь а Хасболатых ша ца яшаран сурт хиттадора цо. «Иза-м ца хиллера цхьа а чот а...» — бохуш. Ткья, и хабарш Хасболатана схьахазадора.

Шавьшиь дисинчу хенахь Хасболат вистхилира цуьнга.

— Со нахе хунда вуьйцу ахьа? Сох ца еша и хабарш а дуьйцуш, хьайх а, сох а нах хунда кхардабо ахьа?

— Со хьайха ешаш ла моьттура хьуна?... Базийкин багах доллушехь иза маьнги тле дла а харцош дикка ластийна тлара туьйхира Хасболате. Базийка хьала а иккхина дуьхьал тасаелира Хасболатана юьхь тле ка-млараш етташ.

Хаьхкина ялийна говраш санна ший а дехьа а дехьаш, вовшашна етташ «гап-гип-гап» лоьлхуьйтура цу шиммо.

Тлаьхьхьара а Хасболатан карара а яьлла, катохьна, схьаьцна шозза деса ведар туьйхира Базийкас цуьнан коьртах. Кхозлагла цо ластийна ведар Хасболат цхьана агюр а тавна корах кхетта куьзганан блаьргаш чудилхира.

«Гап-гип-гап, тлох-тих-тих» бохуш вовшашна етташ-ший, маьхьарий хьовкхуш довдаьлла бохку уьш, къасто орцах стагга а ца воьлтура, ур-атталла лулахой а.

И дов шайна кеззашехь лергаш тапийна ла а доьгуш, ладда лара массо а.

— Хьажахь, къонах, хьо мукъане а, уьш хун деш бу, — бохура Алпатус шен цийндега.

— Летахь бу-кх, дала мукъалахь. Хьуна ца хеза цара етта хумнаш?

— Там бара цо Базийка ен.

— Дла ейта. Вахина дуьхьала чирна гуьра ю.

— Базийкас Хасболат вехь?

— Вехъара хлетте а. Маржанна дувхъал чирна гурвар-кх.

— Ма и шиъ къасто ца воллур хьо.

— Эхлей, шен делан кхолламашца аса вовших ца къастийча-м вовшийн карах лахъара ший а. Церан дов доладелчахъана вовших хъекхийна, сан мIараш цIе летча санна йогуш ю. «КъачIа-къачIа», «къачIа» — бохуш вела а къежаш мIараш вовших хъекхош Iара ИбрахIим.

— ИбрахIим мукъане хIун деш Iа техъа уыш къасто орцах ца вобдуш? — аьлла, ИбрахIимгIеран уытIа вахара Расу.

— ИбрахIим, хезаш вуй хьо и тIом? Берлин йоккхуш-м бац иза? ХIун деш Iа хьо уыш къасто орцах ца вобдуш?

— Цулла а хьо хIунда ца вахара уыш къасто царна орцах, кхуза схъа а ца вогIуш?

— Со-м и шиъ вовшийн карах даларе дог дохуш, Iаш ву, — бохура Расус.

Хасболатий, Базийкассий Маржан йохор а, кIант хIаллаквар а бахъана долуш, и шиъ дерах дог Iебар доцуш, гамояра цу шинца массо а лулахочуьнан.

Кхин стаг орцах ца волуш, Базийка эшна кIела йиссалц вовших а летта, дIай-схъай къабсттира и шиъ.

Шен Iаржбеллачу юьхь-бIаргашна дувхъал йовлакхан тIам а лубйцуш: «неIармачех когаш чекх а бийлла, чIахана бежехъ лаьттина волу хъайн да ваханчу гIойла хьо хIа а гIойла» — бохуш Хасболатана сардамах а доьхуш йоблхуш шен нана йолчу ийгIина яхара Базийка.

* * *

ИйгIина яхана дикка хан яьллачул тIаьхъа, ша йита аьлла Хасболате хабар дахьийтира Базийкас.

Хасболат, цунах бохам хилла церан лула дIа а вахана, кхайкхина Базийка чу а ялайитина, — йита ма ала хъара ахъа, цIа ягIахъара хьо, — элира.

— Сан кхин хьовца дан къамел дац, суна и хабар а ца дахдеш, цIетасий валал хьо, — доцIа хадийра цо Хасболатан къамел.

— Дуйне дозуш мел ду аса юьтур яц хьо, дIа-хаалахъ, — аьлла, Хасболат шена кхерам таса воблча:

— Иза а хъан гIуллакх ду. Со синкьермашкахъ а ловзаршкахъ а мехкарийн моглара охъа хийша яьлча, хъайга лалур дацахъ йита, лалур делахъ йита оьшуш а дац. Бакъду, со юха яре сатуьйсусхъ хьо велахъ, цунах дог диллан бе ца деза хъан.

Хасболата догдилтира Базийкех. Йита а йитира, шен цIара гIера дIа а яьккхира.

Хасболат къора вара шегара даьллачу гIалатана. хъекъал, ца кхочуш ша гIалат бинчу некъана. Иза дожко ваьллера Маржан йитарна. Базийка бахъана долуш ша Маржан йохор, цунах тешна витина, ша хIаллаквина кIант дагахъ воллуш, ша-шена тоххал гатвелла, са карзахдаьлла хорам хиллера цунна. Ша доьзалах вохарна цхъа а бехке ца хетар Хасболатна ша воцург.

Амма Маржан маьттаза а йохуш, Базийка хестош ше-на захало дийцина, и ялор марздина берш, мостагIий хетар цунна.

Маржан юха ялон безам болуш вара Хасболат. ТIаьхь-тIаьхъа дан собар, тоха са доцуш юха езаеллера цунна иза. Ларамаза, тIеIоттавелча, Маржане вистхилан иьхъ хеташ тIехволура Хасболат. Юха и ган аьтто лобхуш, цуьнга сатуьйсура.

Цхъана дийнахъ Маржан хъаьжкIашна асара яханчуьра белхалошца цIа йогIуш, шен накъостаца тIаьхъа сец-ца иза карийча, вистхилан аьтто баьлла тIевахара Хасболат. Маржанца йолчу накъосте цо элира:

— Хьо дIа а йолаелла, хIара ша ахъа йитахъара, хIо-хуьнга вистхир вара со. Цкъа собар дехъа цхъана мино-тана, — Маржан сацийра цо.

Вовшашка жимма къамел хилачул тIаьхъа:

— Хаъа суна хьо дохко вавлмийла. Хинца тIаьхъа ду. Шуьшинъ бахъана долуш хIаллакьхилла кIант вицлур вац суна. Дицлур дац цуьнан гIийла лелар. — Маржанан бIаьргех хи делира. — Ца лаъа суна, уьш карладаха. Сох дог а диллий, хъайна кхин амал бе, — аьлта, меллаша йолаелла дIаяхара Маржан.

14

Элан раьгIнаш яста а йостуш, екъа йол тIе-кIел юьллуш дIа а нисъеш, тIеданиг якъо юьстах а кхуьйсусш, юха йора наха раьгIнаш.

Семса йисинчухула лаьтта охъа кхаччали догIа чекхдаьлла карадора дукхах йолчу раьгIнашна. Цу аьхка йочанаш дукха хилла даккхий зенаш динера докъаршна а, хъаькхина кесарехъ охъа диллинчу кена ялтийна а.

Къинхъегаман низам а, белхаш вовшахтохаралтин гIуллакх а ледара хилар бахъана долуш ялташа докъарш а шен хеннахъ чу а ца дерзийна динера йочано и зенаш.

Партийни организацес а, юьртан совето а орцах даьккхинера цу дийнахъ юьртара адам. Iабдулла а, Рамзан, а Мохъмад а вара массо а метте бIаьрг кхобуш, йол якъош, раьгIнаш юха ярна ледарло ца яйта хьожуш. РаьгIнаш еш болчаьрца дIахIуьттий, шаьш гIо а дора цара. Цу дийнахъ дуккха а адам балха арадаьлла баккхий бер а уьш. Бакъду йол хьокхучу хенахъ, буьззина таллам ца латтош, шайгара яьлладу ледарлонна дагахъ-балам хил лера царна. Къаьсттина Iабдулла вара и дагахъ-балам болуш. Ткъа, Мохъмад хIетта балха схъавеьна и гIуллакхаш зедалаза вара.

— Шалхонца къинхъегам! Шалхонца къинхъегам! Хъекъал ца кхочуш дина хIума, бала боцуш доьрзур дац, — бохура Iабдуллас.

РаьгIнаш тоеш болчуьра ИбрахIим, Расу, Аьрсмак,

Хасболат схъа тле а баьхкина, делкъана садаIа охъахев-шира уьш.

— Сал цхъа сизаьрка — аьлла, Рамзане куьг а кхий-дош тIевеара Вадуд а.

— Схъалол цхъа шигаьрка ала. Нохчийн мотт ца хаьа хьуна? «Сал сизаьрка» бохург хIун ду? Элан рогаIах цIе ма яккхалахь, — аьлла, доьллуш долчу гIутахъчуьра ци-гаьрка дIаелира Рамзана.

— ЦIе дера яьлла рогаIах хьовха, хIокху колхозах а, а, Зубайра пирсдатель вахчахъана дуьйна.

— «Пирсдатель» ма ала «председатель» ала.

— Мухха аьлча а Зубайра ву-кх иза. «Ва-а орца дала Жадин цийнах цIе яьлла» аьлла орца даьккхича, цуьнан цийнах цIе яьлла-м дукха хан хъаха яра, кIур хIинцца хъала баьлла жир бу-кх. — элира бохура Товтирас.

— Шен амал йолуш стаг ву-кх Зубайра а.

— Ву хъаха дукха вон амал йолуш-м иза. Iалелов, ма яйта хIара раьгIнаш иштта бохуш, аса орца дохху-шехь йи-кх цо хIара йол хIаллак, — бохура ИбрахIима. — Хьовсал аса йинчу раьгIнашка. ДогаIа тIадам чекх а ца баьлла, кеп а ца телхина.

— Иштта хIунда ца яйтара ахъа вукхаьрга а?

— Аса бохург уьш дан ца туьгуш вовшашна вас дера йира оха. «Хьан хIун бала бу оха раьгIнаш мухха йича а? Хьо тхуна хьан ваз вина ваийтина?» — элир-кха тIаьх-хъара а соьга. Аса дика дIа а нисъеш, гIарчI аьлла, охъа а таIош, ехк хъаькча санна шардеш дукъ а доккхуш йора рагI. Цундела, дийнахь сарраIц тасавелла воллушехь, шиь бен рагI ян ца кхуьура со. Ткъа, вукхара йол сикха тIе-кIел а кхуссуш йиь-йиь а, пхиппа а рагI йора. Зубайрина а, Закрина а тергахь уьш дика болх бийриш а бара, царна ахча алсам а яздора, шозза норма яккхар-на. Закрис нахана гергахь мелхо а со бехке вора, шен балабоцург дуьйцу бохуш. И дара-кх суна хилла бар-калла.

— ХІан. Те баркалла хила а ма дезара хуна, цара деш лавттарг хайна хуушехь ІадІийначу, — элира иза ховзо дага деъчачу Аьрсмака. — Йол яхкорна уш а, хьо а суьде дІадала деза шу.

— Со хІунда ло суьде?

— И хуушехь ІадІарна.

— Іад ца Іийна аса хІун дийр дара. Сайн ма хуьллу орца-м дехира аса Зубайрыга а, Закрыга а.

— Уш орцах ца бевлча пурклоре рапорт язда дезаш хиллера.

— Со хьо санна гараматни вац.

— Хьаха хир вара, хьайн ненан куча юх лавцна вижа ца Іуьллуш, аса санна ахьа дешнехь-м.

— Цига даьлча ахьа хІун дешна? Ахьа хІун чекхъ-ьяьккхина?

— Ликбез яьккхина.

Юххернаш бийлабелира.

Аьрсмак, элпаш вовшах а тосуш жимма йозанах шакхета волавелчахьана дуьйна, даима газете язлуш а, и газет чекхдаллалц, нах болчохь а, боцчохь а хозуьйтуш довшуш а, цуьнан маьІна дан хууш а схьавогІуш вара. Реза хуьллий дуьйцура цо газета тІехь керла дерш. Пачхьалкхин чохьара а, арахьара а долчу гІуллакхийн политиках шеначулла кхетара иза. Махкахь баьхначу Іилманан, говзаллин кхиамех воккхавеш дозалла дора цо. Юьртахь партийни организаци кхуллуш дуьхьара парти ваьлла а, колхоз юьллуш жигара дакъа лавцна а, юьртан активист а вара Аьрсмак. Заявлени яз деш а, пенсия гІайгІа беш а нехан гІуллакх дора цо. Цифрашца хІума лара а, чот тоха а хаьара цунна. Нахана гергахь дикка грамотни стат вара Аьрсмак. Ликбез чекхъ-ьяьккхина ву. Красни профессура чекхъ-ьяьккхича санна, дозалла хеташ олура цо.

— Ликбез чекх а яьккхина хьо санна грамотни хилча, со тоххарехь цхьанхьа инженер, я лаккхарчу гІуллакхеввахана хира вара, — бохура ИбрахІима.

— Собар де ахъа Ибрахѣм, Іедална гІара валаза ву со хІинца а. Со ма варра вевзина ваьлча цхъанхъа гІуллакхе дІа ца озош вуьтур вац хъуна.

— ГІара маца вала воллу хъо? ХІинца-м хъан пенси воьду хан а хилла.

— Пенси воьду хан хиларх гІеххъа долчу гІуллакхаш-ка ларалур волуш ву со...

Цхъацца забарш а еш, гІеххъа аса а даьІна, шешан балха юха дІахІиттира уьш.

Дикка гІуллакх дан каяьллера цу дийнахъ арабевллачу колхозхойн. Таьхъо хъаькхна, раьгІнаш йина йол яшийнехъ а яхкаялаза яра. Матарйовлла пайдenna йоцуш къастийна йол юьстах а кхуйсуш, дуккха а раьгІнаш юха йора цара, догІа ца лета долчу агІор дика дІа а нисъеш, кагтуханца шардеш дукъ а доккхуш.

ТІеда йол яржош якъош а, екъаниг тІе тулъеш а дуккха а зударий бара. Цаьрца Маржан а яра.

Цхъа говр йоьжначу гІудалкхакъ веьна схъа кхечира бригадир волу Закри. Цуьнца цуьнан пхи шо кхаьчна кІант вара, хуьтан кепка а тиллина, розови коч а ,ботинкаш, Іаьржачу сатийна хеча а юьйхина, кечвелла веана. Цунах бІаьрг кхетча, Ваха дагавеьна бІаьргех хи доладе-тира Маржанна. Шен бІаьргех оьху хиш ца гайта гІерташ юьстах яьллера иза. И кІант гичхъана дубьІна, Маржанна шен кІант карла вер вуйла хууш и тергал еш волу Рамзан цуьнан догхъаста тІевахара.

— Маржан, ахъа ладугІур делахъ хъоьга къамел дан лууш ву, со — элира Рамзана.

— Аса ладугІур ду. Дийцал хъайн дагахъ дерг.

— Хъо Хасболате юха яха еза-кх.

Дагахъ а доцуш, цІеххъана цо шеге и аьлча, цецъаьллера Маржан. Йоьхна, ладугІуш а ойла еш а лаьттина.

— ХІун дага деьна, хІунда боху ахъа соьга и? — хайттира цо.

— Сайначулла чІогІа халахеташ ву со, биц а ца ло шуь-шинне хилла сингаттам, хъо цу цІентІера йохар.

Лаа ма дацара хьо йоьлхуш суна тосаялар, аса хьан тер-го яр... Хьо жима а, хаза а ю. Наха лоруш, хама беш а ю. Кхечанхьа маре яха дезча, жимчу стага жеро юьгуш ледал дац. Жеро боху декъаза цле ю хьуна тлехь. Зуда а елла берашца висначу стаге, язуда дла яхана висначу стага бен жеро ца юьгу. Ойла ел ахьа мел хала хира ду цигахь а, вукхазхьа а маре яхча тарьяла. Хьошалгла яхча санна хетар ду хьуна. Цу хлусамах дог летар дац... Нагахь санна Хасболатал иза цхьа жимма а оьшуш каравахь гиллакхна а, амална а, хьан цуьнца а клезиг шовкь хир ю.

— Гиллакх хета хьуна ахьа цле яьккхинчо соьца хЮттийнарг?

— Иза гиллакхца дозуш дац, ма-дарра аьлча цуьнгара даьлла галат ду. Цунах дагахьбаллам хилла, цле летча санна хетар ду Хасболат. Иза хьуна а хууш ду. Хасболат доховаьлла ша динчунна. Цунна хьо юха еза. Хьо цуьнга юха яха мегар ду.

— Стенах хаьа хьуна со цуьнга юха яха мегар ду я дац?

— Суна дера хаьа айса цу гуллакхан ойла йина дела. Клант валарх болу бала цунна шенна бу, хьуна хьайина бу. Хьуна дагахьбаллам хилла, и дестечунах тешна витарна. Цунна дагахьбаллам хилла хьо клантах ша яккхарна. И хьу дагтлера длаер яц я хьуна а, я цунна а шуьшиь цхьанакхетта охьа хаьалц. Шуьшиннен кхин доьзалхо хилча цунах лиэхалуш, длабер бу и сингаттам, Хасболате юха яхча, хьайн хенарчу стаге йобду хьо. Цхьана декъехь хьо тоьлуш ду и. Хьайна массарея а тлех везаш хиллачу стаге йобду хьо. Шолгачу декъехь а хьо тоьлуш ду и. Хиницалц шегара яьллачу ледарло-нашна доховаьлла хир ву иза. Тохарчул а члогла хиница хьовца кьинхетаме хир ву.

— Йитана ма ю со. Юха магош ца хилахь, сан ден вашас со цуьнга юха йохуьйтур ма яц.

— Иза бен кхин новкъа хлума дуй хьуна?

— Дац. Со цуьнга юха яха реза ю. Ахьа бохучух теша со. Аса а йинера цу тлехь хийла ойланащ...

— Цуьнга юха яха хьо реза хилчахьана важа дерг аса айса кхочуш дийр ду. Ибрахлим, Расу, Аьрсемак, Абдулла, Леча уьш массо а хьан гуллакхана орцах бевр болуш бу...

Иштта къамел деш дехха лаьттира и шиь.

Рамзан Маржанца лаьтта гуш болчу нахана ца хаьара цо дуйьцург хлун захало ду. Цундела «ма гиллакх дац хиница тлеххуьш болчу кегийрчу нахехь. Маржан йигна Хасболат кхузахь воллушехь, цуьнца латта изьх а ца хетий», — аьлла хетара царна.

Ларамаз а цу шинних бляьргкхетта, тергал деш волчу Хасболатана новкъа хетара и шиь цхьана лаьтташ гича.

— Жерочуьнца ма члогла къамел тасаделла хьан. Хьо хьанна захало дуйьцуш ву кера незегаш а туьйлуш? — элира Мохьмада, шена юххе лаьтташ волчу Хасболатехь иза хилла хилар дагахь а доцуш.

— Хасболатана дуйьцуш ву-кх, — жол делира Рамзана.

Цо бохучух ца кхеташ, шеца забарш йо а моьттуш, и забарш яр ша дегбааме даьккхича муха хир ду а ца хууш, воьхнера Хасболат.

— Аса йитина, соьгахьара парглат ю иза. Захало хьайна ма луьу дийца, амма со хьехо а, иза соьга хьехо а оьшуш дац, — элира цо.

— Хасболат, да дера иза-м хьо хьехо а, хьобга хьехо а оьшуш гуллакх. Со цуьнан бала а кхаьчна, орцах ваьлла ву.

— Хьанах дагаваьлла хьехад а хьа иза?

— Маржан йитина хьо доховаьллийла, иза юха езаш хьо вуйла суна а, нахана а хууш ду. Цунах цхьа сингаттам боцуш Маржан а яц.

— Юха езарх лаьцна со шег вистхилча, аьттехьа а ца дитина-кх цо.

— Хьох тешам байна.

— Байна хила там бу.

— Хиокхунах тешам бан бахъана кхин цхъаъ ду, — элира, кху шиммо дуьйцург, хезаш, герга гIоьртинчу ИбрахIима.

— И хIун бахъана ду?

— Ахъа мала долийна къаьркъа.

— Сагатлуш а догъиэтIаш а мийла ваьлла со иза.

— Къаркъа доцург кхин дарба ца карийна хъуна и сингаттам байа?

— ТIетаIий колхозехъ болх бе. Пайдехъ долу гIуллакх йоьхъара лаьцча сагатлур дац хъан.

— Балхара ваьлча хIу дан деза?

— Балхара ваьлча, нах санна хъайн чу а вогIуш. Маржан тоха а ялаяй охъа хаа...

Хасболат тохара наггахъ бен молуш вацар. Ткъа хIинца молуш болчех дIа а кхетта хаддаза молура цо. Бечу балхана а, шен дегIана дола дарна а ледара ваьллера. Верриг а хотташа а вуьзна, вехна ша хIун ю ца хуург а хилла цIехъа гIерташ мосуьйттуза ИбрахIимна а гинера иза.

— Къаьркъа дита деза ахъа. Цо хъайна деш лаьттарт ца го хъуна? Басах, куьцах талхош лаьтта хьо цо юучу сискалах ваьккхина, гIиллакхах, гIуллакхах вохийна. ХIинцалц ахъа къаьркъа мийлина, хIинца и дита довналла а, собар а хьоьгахъ ца хилахъ, къаьркъано хьо дIа кхоллур ву саьрмако санна, «хап» аьлла. Иэхъ дац иза. гуш лаьтташехъ ша, цуьнга хIаллак вайтар? Вехна стац ца гина хъуна? Суна мел гинчу бехначу нахал дастама вара-кх хьо хъастагIа суна гича...

— ТIаьхъа а ваьлла и молуш а ма вацара со. Молуш болчара ца вуьту.

— Хъаха вуьтур ву, хьо царех дIа ца ветталахъ-м. Нуьцкъала-м ца маладо хъуна цара? Ахъа ма мала!

— Шу кхоъ теш а волуш аса дити-кх и къаьркъа.

— Вино?

— Вино а, вахош мел долу малар а.

— Мелла хан кхаччалц?

— Цкъа а кхин мер доцуш.

— И дош къонахчун дош хила деза. Хинцачул тIаь-хъа ахъа мелла тосалахъ, хьо къонах хетар вац суна... — бохуш, иза чIагIвора ИбрахIима.

Хасболат а и санна доьзалехъ гIуллакх талдаьлла, балхах, дешарах хера бевлла вон лелаш берш а бил-галбаьхна, цаьрца шец-шеца къамел деш а уьш кхето гIерташ а вара Iабдуллий, Рамзанний.

Рамзана хьалхенгахъ а къамел динера Хасболате, церан чу а вахна, хьал-дахар муха ду а, иза хIун дагахъ ву хьожуш. Зударш кхийларх гал-морзах даьллачу гIуллакхана тIеххъа дагаваьлла кхеттера иза. Цхъана ханна балха боьлхучу нахаца воьдучуьра иза цIахъ сацо а, колхозе балха нисва а ницкъ кхечира Рамзанан. Шен бала а кхаьчна, шен гIайгIа беш Рамзан карийча цо бохучух тешаш а, цуьнга ладугIуш а вара Хасболат. Ткъа хIинца Маржан юхаялорна иза орцах ваьллийла хиьча, цунах, дегайовхо йолуш чIогIа воккхавера иза. Цо шена тIедиллина муьлхха а гIуллакх кхочуш дийр долуш, муьтIахъ винера цу дашо Хасболат.

Маржан юхаялор хьахийча, и санна кхин долу захалонаш дага деьна адамийн вон, дикан амалаш а гIиллакхаш а хьехош, къамеле велира ИбрахIим.

— Чака йоI — стаг йолчу хенахъ, захало хьахо, хи дахьаш йогIучу цунна дуьхьал ваьлла хиллера Аьрсмак. — «Хьо хи дахьаш йогIу Чака?» — аьлла. «ЙогIу дер-кх. Со кхин дечкера йогIу-м ца моьтту хьуна?» — жоп деллера Чакас. «ХIа, хьо суна мегар ю», — аьлла, тIехьаьвзинера Аьрсмак. Юьртана а гIара даьллера цу шиннан, захало. Чака хи тIе йодахъ а, эса лаьллина йодахъ а Аьрсмак шен захало дийца юххе а хIуттий, боккха тIом хуьлур а цу шиннен, нах а бийлош, Чакас Аьрсмак юххера дIачехош, иза дIа ца волуш. ХьаьжкIаш тилочу белхийлахъ шег дIа догдаьхча ластийна хьаьжкIан кан тоьхнера Чакас цунна. Аьрсмак бен цуьнга вистхила а, захало хьахо а

бЮ булуш стагга а вацара. Дас, нанас а олуш хиллера цунна «Аьрсмак бе хьо йига ваьхьар волуш стаг вац».

ТІаьххьара а Аьрсмак веза а велла маре яхара Чака цуьнга. Иза цуьнга яханчул тІаьхьа хилла дерш-м дий-цина вер а вац. Юьхьанца «гап-гип-гап» бохуш, вовшаш-на етташ леташ хиллера и шиь. Лулахой орцах бевалта чу лилхача, ше а дела а доьлуш леташ карош хиллера. — «лазош ма тохалахь, дала эшайрг», — Аьрсмака а бохуш. Дов а ловзаре доккхуш хиллера Аьрсмака. — «Хьайн ден ишттан-вуйштана хуьлла хьуна!» — бохуш, шена Чакас дена аьлча. — «Амин. Суна дика болх хуьлийла лууш бен бохий ахьа иза», аьлла, велавеллера Аьрсмак. ТІад а дайна Чака ша а елаеллера.

Хьостуш а, хестош а, забаршца Іехош а шена муьтІахь зуда йира Аьрсмака цунах. ХІинца хьовсал иза муха зуда ю. Керт-ков цІена латтадо, балхана, дечу тІуллакхана тІахьаьлла ю. И сонта амалаш йиц а йина, дика зуда хила-кх цунах, Аьрсмака иза иштта Іама а йи. Вайн цхьа болчу кьонахашна зудчуьнга хьаза вистхила а дола хета. Тоха а, лата а кийчча хуьлу. Зударий тІийла хІуманаш ма ю, — бохуш дуйцура ИбрахІима.

— Аьрсмак дашна говза стаг ву. Цундела хьйна тар-вала, — элира Хасболата.

— Дешан говзалла ца тоахь, дов кІалд-даьтти доцний-ла хаьал хьекьал хила деза.

— Дов а ма ца хуьлура тхан-м, — элира Хасболата. ИбрахІима иза шена дуйций техьа аьлла хеташ.

— И гуттар а дика ду-кх. Дов дохош, маслаІат дешу дуккха а хІуманаш ду. Хазачу дашо лам башийна, аьлча ду. Хазачу дашо обІаз вахначу стеган дог досту. «ХІей, схьа йовл кхуза! аьлла боху цхьаммо тІехволуш воллучу кьонахчуьнга. Баттара шаьлта а яьккхина чухаьда. Гоьртина кьонах. «Аса-м борз бохий», — аьлча. — «И шаьлта», — аьлла, шаьлта юха батта а йовллина дІавахана кьонах. Шаьлта а яьккхина, лата чугІерташ, ворхІаммо сецош хилла цхьаь. «Схьавайтиша и стаг сецош цуина

а шайна а ницкь а ца беш, чІогІа холчоьхь ву-кх иза хІа-ра сан кетар шеста гІерташ! Цо хІара хадийчи а башха дала тохар а дац, цІа вахча зудчуьнга маха баккхийтича йолу». — аьлча, ша телориг дош доцийла а хьйна, юха велира бохура стаг. Дов пайдenna ма дац. Дов зулам ду. Девно дагна а чов йо, дегІана а чов йо. Нахана сингат-там а боккху, шен карах нехан стаг валарал, нехан сте-ган карах ша валар гІюлехь ду олу наха. Стаг вер толам бац, нэшам бу. Стаг вийна стаг хІаллакхуьлу. Дала а, наха а неІалт олу цунна. Дуккхаммо а аьлла неІалт хуь-луш ду. Чов дІа йича машар хиллалц нахана бала а, шена сингаттам а бу иза. Машар хиллачул тІаьхьа цар-на несалла лело деза. Дов шайтІанан лаам бу. Кьовса-маш а баьлла дозалла деш цхьаммо шен коьртара куй-дла а баьккхина даккхийра моьнаш гайтира бохура. «Хьовсал сан коьртара моьнаш! Со девнаш дина стаг ву», — аьлла. Хьо кьонах хиллехь хьан корта огар баца-ра», — элира бохура кхечо. Хьажал хІара сан корта-м ца аьгна наха. Дикчу кьонахчо девнаш, зуламаш телор дац. Іедална а, нахана а зуламе воцург, халкьана пайдехь верг лерина вайн дайша дика кьонах. Дикчу кьонахчо мел харц луйиш, шех лата гІертачунна а сатухуш собар-деш хилла. Виттane а ша ца витча, леташ а хилла, амма тІаккха кхера а велла юха вала бакьо йолуш а ца хил-ла. Жима а доккха а, туьрца а тоьпаца а, дашца а мат-таца а дов дика лерина дац вайн баккхийчу наха. И хІум-наш хаа дезаш ду. Ткьа зударшца хІу кьуййсур ду? Дов зударшца дийриг? Зудчух латар, зудчунна тохар нэхь ду-кх, — бохуш, дехха дийцира хьехарш дан а, хабар лийца а гІера волчу ИбрахІима.

— Кьола дар, кхаьнаш ийдар муха хета хьуна Иб-рахІим? Цунна хІун эр дара ахьа? — хаьттира, Мохь-мада.

— Кхаь эцар, цу кхоах ша вохкар ду-кх. Цо туьма махь, туьма мах бу цуьнан, бІе туьма эцахь бІе неІалт цунна. Кхаььнаш оьцуш волу стаг нах схьа а гулбина

нахана а тойтуш вен везаш вара-кх оцу деган Iайгашчу топ а тоьхна.

— Кьола дар?

— Кьола дийриг мукдахка бу-кх. Мукдехко хьаьжжк юьйш, асар деш тиний хьуна? Муждахка цхьана дас кьа а хьегна чудерзинчу ялтех лета-кх. Мукдехко нехан буьн чуьра котаман хюьаш а доу, цийнан го а охку... ТIаьх хьара а гуру лоцу иза. Гуру ца лоцуш бисанчуьнан кьан а лой цIога туьлу. Изза хуьлу кьола деш волчунна а.

Иштта цхьацца кьамелаш деш, я забарш еш йоккхура цара шешан садоIу хан.

Цу дийнахь адам балхара чудирзира. Шена хIун ду да хууш, цхьа тамашена, самаяьлла гIаьттинера Маржанан ойла. ХIинццалц сингаттамо лаг лаьцча ойла акх йолий, бIаьрса оцу ойланца дIадоьдий, кьаьхьа а кьиз а хилла дерш дуьхьала туьйсуш, корта охьа бахна ш лелачу хенахь туш ца хилла Iаламан исбаьхьа куьцаш го ра цунна. ХIинццалц шена хезаш ца хилла Iаламан аьз наш, олхазарийн эшарш хезара цунна. Цу сарахь цI йогIучу Маржанна кьаьсттина хаза хетара чубуза тоха беллачу маьлхан зIаьнарша кхелина ламанан дажкьаш лахара хьаннаш, аьрцнаш, стиглара мархаш, баьццар аренаш. Дагах гилгаш дохуш ловзура ойла. Дуьхьа хIуьтттура шех кьинхетам бинчу Рамзанан сурт. Бет луьйцура цо шена деллачу зезагийн курс. Дагахь лаьттира шеца хилла кьамел, Хасболат.

ХIун дича бакъахь ду техьа аса? — бохуш юйлайор цо. — ХIун хир техьа со юхаяхча? Ша мала долийн кьаьркъа дуьтур дуй техьа цо? Кьаьркъа а муьйлүш вен на чу эха иза волалахь, ма лалур дац соьга. Чекхъаьри техьа со цуьнца?

Рамзана шеца динчу кьамело елла дегайовхо лаьттира цуьнгахь. Хасбалоте юхаяхар кьобалдира цуьндаго.

Діаоьхура денош. Рамзан юьтарчу адамех а, балхах а воьллера. Адамын амалаш дика евзаш а, цаьрца тарвала хууш а иза хиларе терра, массарна а везаш, нахасийдеш, лоруш, дика діабобдура цуьнан болх. Юьртахь итт класс чекхъяьккхина кегийрхой институташка, техникумашка хьовсош церан терго йора цо. Шен ницкъ ма кхоччу царна езаш йолу говзалла караерзо некъ хьобхуш гюдора. Экзаменащкахъ чекх ца бовлуш к'елбисинчарна юьртахъ болх лохура. Юьртабахаман хьелаш довзуьйтуш, балхаца марзо кхуллура. «Дохнаца белхаш бе, даьхникхиоран, Іалашдаран, дохнан сурсаташ алсамдахаран говзалла Іамор ю шуна. Ялташ хьекьош, хас-стоьмаш кхиош белхаш бе и говзалла керайоьрзур ю шуна. Тлаккха колхозая правленис дика характеристикаш а луш, заочно юьртбахаман институте деша діатардийр ду шу. Лаккхара образовани яккха уггаре а тешаме а, нийса а некъ и бу шуна», — бохуш хьехарш дора цо. Кегийрхоша діалоцура Рамзана бен хьехамаш. Балхана юха г'орташ, ледарло еш берш, белхан жигаралла г'аттош ира-кара х'итто ницкъ кхочура цуьнан, Іабдуллин. Трактористийн курс чекх ша якккхинийшшехъ, трактор схьа а ца оьцуш, тайп-тайпана кхин белхаш беш лелла волу, Хасболат а трактор т'е хаира Рамзана. «...Йохье а вала, кьинхьегаман толамаш а баха. Х'юкху трактор т'ехъ лепаш цііэ байракх хила еза хьуна!» — аьлла.

Хасболат реза хилла тракторист болх бан волавелира.

Шина беттан курс чекх а якккхина, хас-стоьмаш лелоран говзалла а Іамийна ц'аеара Маржан а. И курс чекхъяьккхинчул т'аьхьа, хас-стоьмаш лелочу бригадан бригадир яхийтира иза. Т'аьхьо ч'ог'Іа тидаме эцца дара цу колхозехъ хас-стоьмаш кхиоран г'уллакх; латта дика а, киш дахка аьтто болуш а меттиг хиларна.

*Соьга и болх балур буй, бац а ца бохуш, реза хилла т'елецира Маржана и болх.

Рамзана гюдора цунна. Белхан гуллакхаш дийцарал а, хас-стоьмаш кхиорах лаьцна хьизхамаш барал а сов-наха гиллакхах, оздангаллах лоций а, хьал-дахарх, бе-замах лоций а вовшашца кьамелаш хуьлура Рамзанан, Маржанан.

Цеххьана дагадеьна, цхьана гуллакхана дагавала кечлуш Маржане хеттарш дан волавелира Рамзан.

— Маржан, муха хилира шуьшминнен захало, хьо дуьх-хьара Хасболате йовдуш? Хасболат везаш яхарий хьо цуьнга?

— Дера яхара и везаш-м со цуьнга.

— Члогла везарий хьуна иза?

— Члогла везара.

— Цунна хьо езарий иштта члогла?

— Цунна со а езара.

— Базийка хIунда ялийра цо хьуна тIе? Хьол а тIех и езаелча бен ялор ярий цо иза?

— Ялор яцара.

— Хила йиш юй ткъа шиъ безам?

— Безам стенах олу со хууш яц. Безам тилаелла ой-ла ю-кх, Iизаделла дог а ду, тIаьхьало йоцу гIан а ду.

— И бакъду. Безам цхьана бахьанашца кхоллало. тIаккха ша шена базбо. Безам логах муш таса ца оьшуш. ша шена беш хорам бу-кх. Сих, дегIах кхетта хьу ю-кх.

— И хьу кхетта-м вац хьо?

— Ва те. Аса хьох лачкьор дац. Суна Асет езаел-ла-кх.

— Езаелла-а? — гIадъяххана ела а елла, юха цIеххьана кхуьйлира Маржанан юьхь.

— Суна иза хууш дара.

— Хьуна стенах хиъна иза?

— КIант йоI вовшашка хьаьжча бIаьрташ айкх ма довлу. Цунах бен кхин стенах кхолладелла ду вайн нехан догдахар?

— И бакъ ду.
— Вай миска яI-кх хьо Рамзан!
— Хиунда боху ахьа Маржан?
— Я садууш ницкъ бийр бу хьуна цо, я воккхавевеш
Инэхор ву.

— Иза муха кхето деза?

— Айхьа ойла ел.

Рамзана ойла а йина жоп делира.

— Ахьа бохучух со кхета. Йиллинчу метте иза итт
минотана тIаьхьа йисахь, цу итт минотехь садуур ду сан,
дегIана цхьа кийла эшалур ву, дагна Iеткъаш ницкъ хир
бу, син пхенаш азлур ду. Безам, сатийса дезахь, боккха
бала бу, марзо эцахь, доккха совIат ду.

— Цо хьайна харцо яхь?

— Це летта вогур ву.

— Иза кхечуьнга дIахьажахь?

— Кийра ша буьллур бу.

— И ца гуш хан яьлча?

— Гаре са туьйсур ду. Безам кьора тийна тIайгIа ю.

— Ницкъ хилар дац и ткьа?

— Ницкъ хилар ду.

— Хийла даккхий синош ахьа дохур ду-кх Рамзан.

— Хиунда боху ахьа? Вуьшта ахьа муха боху-м хаьа-
кхи суна. Делахь а дийцал ахьа.

— Хиинца делкъанна хIума яа кхуза схьабогIур бу
белхалой, мехкарийн йоккха цхьа тоба. Хьо цаьрца Асет
хиларе сатуьйсусш, догдетталуш ву. Уьш схьа эха буьйла-
белча цаьргахьа дIахьобжуш, Асетахь бIаьрг бетташ хир
ву хьо. Дог тIаьхь-тIаьхьа тохалуш, накха гатлур бу, са-
делар сокур ду, оцу Iеткъамашна лерехь зов хир ду. Еана
схьа гучуер ю Асет. Ахьа берриг а накха айбеш доккха са
доккхур ду. Иштта даккхий-синош даха бахьанаш мел
дукха хир ду. Шело, йовхо хийцалуш куьзган тIе детта
хьацар санна, шийла хьацар деттар ду-кх хьан хьаьж тIе.
ЧIогIа езаелла хьуна иза?

— Бан а буй техьа безаман барам?

— Суна хетарехь-м бац. Стеган хьекъале цуьнан даге хьаьжжина хуьлу мовтту суна безам, сих-деглах кхетча, цуьнан Iеткъам.

— Безаман шовкъ, хорших тера ю-кх, безамах дог а ца Iеба, йовхонах хорша еана дегI аца Iеба.

— Дайма дагахь лаьттий хьуна Асет?

— Дийнахь а, буса а Асет дагара ца йолу суна. Дуьхьал лаьтта суна цуьнан сурт. Дуьненан цхьана маьIе иза яьккхича, цунах цкъа бIаьрг тохархьама цIеран арц хадор бара аса, хиш, лаьмнаш, хIордаш цовстур дара. Дуьненан да ца хила, иза сайн долахь хуьлуйтур яра. Иштта бу-кх суна и езаран барам. Безам маьлхан нур ду. ирсан хьоста ду.

— Цуо базарахь хIуш дууш гича, дуьхьал а йирзина. доккха садоккхуш бага гIаттийча, бовр бара-кх хьан и оццул чIогIа безам.

— Бовр бара. Хаьа суна Маржан, цхьана кIеззигчу бахьанащца бов и безам.

— TIаккха хIун ю и безам? Муха хадор бара ахьа цуьнах мах?

— Безам сабанан лоппаг ду-кх. Чамхалг хьакхаделча а духу и лоппаг. Изза хуьлу-кх безамах а. Базам кIадда а боцург ю-кх. XIетте а дагна мел ницкъ бо цо, мел Iеткъа иза. Хамза безамах ваьлча, и Iеткъаш ша шена а тухий ле-кх стаг.

— Безамо стаг Iиэхаво. Сан цIийнда а Iиэхавелира иштта.

— Iиэхало, юха дохко волу.

— Хьо Iиэхавеллий техьа? Хьо вера вуй техьа Рамзан дохко?

— Хаац суна-м. Со хIинца а и зеделла вац. Амма стогаллий, доьналлий аса безамах духкур дац.

— Иштта хета-кх хьуна.

— Иштта хета суна.

Маржана соцунгIа а хилла, шайтIанан бIаьра а хьовжуш ойла йира. Кхохкийча санна цIен йогуш яра цуьнан

беснеш. Мера юххе а, чІениг тІе а дай хьацар тоьхнера цунна. Доккха са а даьккхина элира цо:

— Хуур дара безамо хьайн дог йийсаре лаьцча.

— Лаьцна-кх делахь сан дог цо йийсаре.

— ХІун дан ойла ю хьан?

— Асет яло ойла ю.

— Иза хьайга ян реза ца хилахь?

— Йицийир ю.

— Делахь ткьа и безам бац. Даггара езнехь хьуна и йицлур яц.

— Хьуна вицвеллий ткьа, даггара везаш хилла Хасболат?

— Ца вицвелла.

— Цунна хьо йицъеллий техьа?

— Ца йицъелла.

— ХІун ницкъ бу ткьа, шуьшиь вовших даьккхинарг?

— Юкьа доьлла шайтІа ду-кх.

— ШайтІа дан а дац.

ГІадьяххана елаелира Маржан.

— Базийка шайтІа ца хета хьуна?

— Базийка цхьа миска ю-кх. Безамо ницкъ беш, собар кхачийна араьалла хилла-кх иза а. — бохура Рамзана.

Маржана ойла йира цо аьлладу дешнийн «суна Хасболат веза. Со цуьнга ца еьча Іелур йолуш яц-кх. Цо ца йигахь дог а иккхина лийр ю-кх со».

— Шена иза оццул везнехь а, сох кьахета мегар дацара цунна?

— Кьахета мегар дара, амма безамо шен некъ бо.

— Сол тІех езаелла ялийра цо Базийка. ХІинца и дІа-яхча, соьга цІайола боху. Безам стенах ала деза тІаккха?

— Иза тайнагех ловзар санна ду, цхьаь кІордийча, важа хьала а оьцуш. Безамца тешам а хила беза, собар а хила деза моятту суна Маржан. И ца тоььна-кх шун. ХІинца хьо Хасболате юха еача, и собар хила деза-кх шуьшингсхь.

— И собар соьгахъ хир ду. Цуьнгахъ хир ду я дац хаац суна.

— Къаркъа дитина цо. Хьо реза йоцуш хиллачуна дохко ваьлла а, кхетта а хилча, тохарчулла атта хир ду хьуна цуьнца яха. Дависарг шуьшиъ къастале орцах вала стаг хиллехъара.

— Хийла да велира тхуна орцах. Гуллакх ца хилира. Язделла йоза кхочуш ца хилча йиш ярий?

— Ма сиха хила а хуьлу, ма сиха доха а духу захалонаш. Дукха ойла йина аса цуьнан.

— Тлаккха, х'ун хета хьуна?

— Лаца ма лаца ден маж, лаьцча д'а ма хеца бохург нийса хета-кх.

16

Дуккха а нахана, зударшна Рамзан Маржанна т'ехьийзаш ву моттура. Маржан Хасболате юха яхийта шешан хилла барт къайлехъ латтабора Ибрахимий, Рамзаний, Мохьмадий. Уьш пхиъ доцург и хууш стаг вацара.

— Хьажахъ, баттара схьаэцча санна хазалла валла воллу иза, сел атта йиэхавелла. Йэхъ х'ун ду а ца хаьа-кх х'инца т'екхуьуш долчу х'окху чкъурана. Жеро ца ялийча, зуда йоцуш висарна кхоьру техъа Рамзан?! Жеро а ялийна декъалчу вала воллу техъа Хьурматан к'ант!» — бохуш дуйцура юьртахъ.

Нахана ц'ийнах ц'еяьлча орцана ца йодахъ а, вондика хилча хьажа-х'отта ца йодахъ а, питаний, мотт-эладитний арайолуш йолу Бикату а кхира оцу захалона юкьагорта.

Т'ехьажарехъ а беркат доцуш хетара иза нахана. «Дас, нанас кхечанхъа маре д'алуш ю со, хъайна езахъ ядаяй йига», — аьлла, т'ехьийза к'ант а йиэхьийна ша маре яханийшшехъ, бертаза ядийна йигна ша аьлла, ц'ерачаьрга цо орца а даьккхина, хиллачу девнехъ — ворх'анна чевнаш а еш, шиъ вен а вуьйш, зулам хиллера.

Юккѣра мостагІалла кІарг ца далийтархѣама, вийна ши стаг дуьхь-дуьхьал а вохуйтуш, зуда яханчохь а юьтуш, машар бина дІадерзийра и захало. ХІетахь дуьйна а яцара Бикату нахана езаш. ГІала, я базара, я кхечу гІуллакхе ваха араваьлларг цунах бІаьрг кхетча, «некъ нислур бац» олий, юха а воьрзура. Цуьнан бІаьрг хиларна кхоьруш, тиша мача коча а обллина, лелабора лулахоша шешан етт.

Хийла дена луйш, гІийбаташ дохура Бикатус. «Іаьвдина юьхь», «Гирда», «Гомашан кхо», «Хьонхал», «Тамарийн лежиг»—бохуш техкинера цо лүларчу берийн цІераш. Шайн йоцу цІе яьккхича берашна а, уьш долчу нашошна а халахетийла шена хуьушехь, церан хІуьттаренна йохура Бикатус и маьттаза цІераш.

Массо а хІуманна бІостанехѣа яра цуьнан амал. Наха хестош тодина хІума, цо маьттаза доккхура. Наха маьттаза даьккхинарг, хестадора. Ирча ю аьлларг, хаза ю олура, хаза ю аьлларг ирча ю олура. КІайниг Іаьржа ю а, хи ирах доьду а, доьург ду баха а иьхь хеташ яцара иза. Бос а бара цуьнан юкь санна мокха. Стаге нисса дуьхьал ца хѣажа яьІна а сеттош кІелдІашхула хьобжуш Іедал дара цуьнан.

Тохара Хасболатана Базийка марзѣеш захало дийцина и доьзал даьѣзабаьккха шен каяьллийшшехь, хІинца а Маржанах дог Іабаза яра Бикату. Дерриг а цуьнга ца лалург. «цуьнга пал ма тийснийта, ма Іеадайтта шаьш» бохуш, шена тІеобху зударий, мехкарий Маржана юха бахар дара.

Стагана вон болх хилча хазаеташший, дика болх хилча халахеташший вон ойла а, Іаьржа дог а долуш йолчу Бикатуна синтем бацара хІинца цу шинне цхѣаь ца дуьйцуш Іан. И «захало» дохо дог хилла. Рамзанна гондахѣа хьийзара иза, аьтто баьллачхула лаьхьано санна, меттан дІовш а детташ. Рамзанна дуьхьал кхетча, ела а кьнежаш тІекере йолий, кхин кѣамел дора цо, цуьнца гергарло таса гІерташ и хестош. Бакьду Маржан цуьнга

хъахо бЮ ца булура цуьнан. ХИлла а, мекарло а йолуш йолчу Бикатуна дика евзара Рамзанан амалаш. Шера хъара иза ша дуьйцу долчух атта тешар воцийла, шег иза Ииэхалур воцийла. Цундела, доцург кхолла цхъацша бахъанаш лобхура цо.

Вир доьжначу ворданахь ши гали хъаьжкIаш а эцна, шешан кех тIех а яьлла, хъера йоьдуш гира цунна Рамзанан ненайиша Умидат. Бехказлонна тIоьрмигчохь кхохка хъаьжкIа каналг а эцна, Умидатца Рамзанан «захало» хъиэхош хабар дийцархъама хъера яхара Бикату.

Садайна хан яра иза.

— ГЮза юурш а хуьйла хъан! ХIун дало хъоьга Iаьржа кIантера йоI? — аьлла, хъера чу елира Бикату.

— Далла йоьзнийла хъо а. ДIа чу-м кхоьхкина аса. Етт бу тхан шурина кхаба пайденна боцуш. И буста а би-на бен дагахь, цунна бао жарж баккха еанера со. Хъо лаа лели ткъа?

— КIайн кхаллар бен со дууш а яцара. Делахь а шурийца даа можачу сискалгIин худар дага деана, хIара каналг кхохка аса, аьлла йогIу-кх со а.

— Ватта, хIинца хIара ши гали чекх даллац аса муха Iойтур ю хъо, са а дайна лаьтташ? Оцу хъархочо жарж баккха тойина хIара яцахъара сайн хъаьжкIаш юкъах а яьхна, аса чукхухкуьйтур ма яра хъоьга. ХIинца иза схъа ца веача тIулг писбан хуур дац-кха суна.

— Чекхдаккха ахъа хъайн ши гали. Хъо яьлтачул тIаьхъа кхохка а кхуьур ю со-м. Башха сихо йолуш тIул-лакх а дац сайниг-м, аьхьчи а, яца аьхьчи а. Сискалах мотт дIа ма ца туху тхан чохь болчара. СискалгIин худар дагадеана аса аьлча, ца бешаш буьйлура. Сискал яа-м муххале а ца бешара уш.

— И яа-м IорIанора ешара со. Шура тоьхна гIал-макхан чай, кIалд-даьтти, сискаллий дитина, цхъа а кха-ча буур бацара аса. Тохара-м етт боцчара «стеран шура» ю бохуш, хичу а кагIой йоура и сискал. ХIинца чIогIа ку-ра бойлла-кх нах, кIай белиг бен даа ца бешаш.

— Иза-м къечу наха лелийна хлума дара, Іаържа кІантера йол. Тхан узуш жхоъ гомаш яра, шиъ етт бара, керт юъззина кхин долу даъхни дара.

— Хъаха хилла Іовдалалла лелаш. Шура яккха цхъа етгий, цунна тІехъ кхио эсий бен кхин даъхни лело оьшуш а ца хиллера. Тохара и даъхни кхаба гІерташ царна тІаъхъа бевлла, бежан Іуй а хилла, церан кхош-пхъаьжаш дохуш, боцуш лелла нах, тиша тІелхигаш а юьйхина. Кхин кІадда а ца хилча царна докъар Іалашдан гІерташ, гатанца гІода юкъ а къуьйлуш мангал хьокхуш хъегна къа тоур дара.

— Иза-м жижиган яй дІа а ластабой, хи санна цІий-йна шура тІе а муьйлуш хьокхура цара. Іаържа кІантера йол.

— Хьокхура дара, цІарматалла цхъа бежана дІа а йоьхкина докъар эца даго ца буьтуш-м. Цомгашхилла къиэ яла йоьлларг бен, бежана а ца йоьра жижигана.

— ЭхІей, дІа яьллахъ, Іаържа кІантера йол, дара хуьлура тхан яй хьена.

— Хуьлура дара яй хьений, тІнэхъе гушший-м. Яй хьена-м хІинца а хир бу, жижиг даан таро йоцуш бацнах. Бимарзин Дохтий, хъайн денваша Хьадаззий дага ца вогу хьуна, тишчу машин чоин тІелхигаш тІе а оьхкина, неІаран мачех чаш чекх а дилла виллина оцу дохнана тІаьхъаваьлла лелаш хилла.

— ТІеюха хлума йоцуш-м бацара хьуна уьш. ТІорказ дуьззина дара сан денवेशин, цуьнан кІадий.

— Хъаха дацара цара пайда а оьцуш. Уьш и тІелхигаш охъа ца йохкуш бежера цІа ца боьрзуш белира, кІадий матар а доьлла хайра доцуш дайра.

Бикату гІеххъа оьгІаз яханера Умидата шена ечу Іиттаршна. Делахъ а цуьнца девне яла ца лууш кІеда- мерза дора цо шен дозаллаш. Рамзанан захало юкъа даккха аьтто лобхучу, Бикатуна шех тешам байа ца лаьара. Шен оьгІазъяхар дицдархъама а, Умидатна гергахъ дика бу-

салба ю аьлла хетийтархьама, деса гали буха а тесна ламаз дан хюьттира Бикату.

Хьерахь богуш стогар бацара. Маьржажа бода чIагI-беллера. Екачу хьеран кIар-кIаран, «гIар-р-р гIашт, гIар-р-р гIашт» бохуш хийзачу тIууган, хьеран гуьйначу схьатуьйсучу жоржан, бераных детталучу хин тIовгIа коьртачохь йоллушехь, лере бат а тIеюш Бикатус бетта мохь дIахаьдча, хах аьлла сапаргIат делира Умидатан.

Ког а, куьг а дилаз, ламаз а эцаза Кьилбехьа йирзина лаьтгачу Бикатуна дела дагахь а вацара. Бес-бесар сочта ойланаш, кхерстара цуьнан коьртехь, тесбахьа даккха Бикату хуьучу хенахь, шен жарж гали чу бохка дагахь, гали ду моьттуш катюьнна Бикатуи хеча схьа а эцна, борчехула жарж чубохка йолаелира Умидат. Ткьа, жарж шина хечин когехула чекх а буьйлуш аннаш хийра долчу хула хьера буха а, цIенкьа а оьхура. «Ламаз» динна а яьлла, Умидатна тергахь доладеш, «элхьамдутиллахI» аьлла, доина куьйгаш а лаьнна, уьш юьхьтIе а хьаькхначу шен хеча схьалоьхуш бодашкахула куьйгаш хьаькхначу Бикатуна тIоьрмиг карабеара. Куьйга эшарехь и тIоьрмиг, буйла хийчи, Умидатан карарчу шен хечех катюьйхира цо, жарж цIенкьахула охьа а баржош.

— Ватта-а, ватт-а! Вай елла яла со делаI, ахьа диннарг! Сихьелла хечи чу бухкуш ма йоллу хьо и жарж? ХIара охьа оьхуш ца гора хьуна, ва Iаьржа кIантера йол?

— Вай, елла яла со делаI, аса динарг! ХIара дIа хаахь-м со махко а кхайкхор еца. — бохуш, бехкала яхна, цIенкьара жарж схьаэца хюьттира Умидат.

Цкьа и хазлой йоьлуш, тIаккха боккьалла а вовшашна езаеш, жарж юха гали чу боьхкина елира и шиь. Цкьа шозза, «шарх-шарх» аьлла тухуш егийнна, сискалгIийна хIур а тIех тIе юьйхира Бикатус шен хеча а.

Шина зудчун хабар а дахделира, тIекхоьхкина ши гали а чекхделира.

— ХIара тоян-м суна хуур ду — аьлла, зайл схьа а оьзна, хьеран тIулг охьа а базбина, шен хьаьжкIаш тIе-

кхоьхкира Бикатус. ТIулг хьекхалуш хьеро «гIарт-гIарт, гIарт-гIарт» бохуш тата дора. Вовшех хьекхалучу тIулгийн ягархьожа яьллера. Шен хьаьжкIан кана кIеда аьхьахьана бен а ца хеташ йолчу, Бикатус башха и тергал а ца дора.

— Йишин кIант тIуллакхе а вахана, хIинца-м дозалла дийр дара аша, Iаьржа кIантера йол, — аьлла, дIадолийра Бикатус шен дагахь дерг.

— Делахь оха хIун аьлла дийр дара дозалла и тIуллакхе вахарх? Вуьшта дешна а ваьлла и цIавеьна хаза-м хета суна.

— Кестта цо нускал а далийна, декьалчу девр ду шум-м.

— Нускал а ца далийча вер вац. Жима стаг ма ву и.

— Жима стаг-м хьаха вара и, вуьшта жеро яло воллу бохург доккха мэхь ду-кх.

— Ахь хIун дуьйцу? ХIун жеро? Мила яло гIерта иза?

— Ца хаьа хьуна цунах хIумма а?

— Ца хаьа дера суна-м Маржанца цо цьаьнца забарш йо бохуш-м хезна суна. — элира Умидата.

— Вот, такой талковайт. Забарш-м ца хаьа суна, оьрсийн Iедалехь кера зезагийн курсаш тийла-м ваьлла кIант. Ай дайиса вай делаI, ма чIогIа тIаьхьа ваьлла и цуьна! Де доьвачу хенахь IиндагIашка юьстах дуьйла бохуш хезна суна и шиь.

— Хезна, хьо йоккха топ хилла оьккхийла. Да нелца воллуьйла хьан хьуо харц лехь? — аьлла, хьалаиккхира Умидат.

— Сан хIун тIуллакх ду хьо тешо гIерта. ДIа хатта цуьнца балхахь хиллачаьрга.

— Сан тIуллакх дац нахана дагахь а доцург хюьттуш нах бийло. Ахьа хIун дей, суна и санна дерг кхин хьай багах долуш ма хазийталахь. Делор ю аса хьан и йолзар катийира, меттанийн Iуьрг! Тоуьр ду цкьа ахьа цуьнан йохор. ХIинца юха а мотт бетта йолаяла йоллу хир яра хьо! Кхин и шиь хьахадай бага гIаттаел. Ас IорIаннор хIара

чами биттина и мегар боцу корта отур ма бу хьан! — аьлла, дIатейира Умидата иза.

Циггахь Исмайл чохьха а ваьлла, юкьах йисира и шит.
— Ой, хIара хIун ду аша динарг? — аьлла, дов даь волавелира Иомайл, — Бикату аьлча а, хIей адаман йил- баз! ХIун яккха гIертара хьо оцу тIулгах? Гортаннор дош ма дацара адмичух тера боцу и хьан корта цу кIела а биллина ахьа ца аьхьча.

— Ой хIун хилла боха ахьа соьга? Къацахетарий ет- тарг и хьаьжкIа кана тIе бен кхоьхканий аса?

— ХIун хилла? ХIун хилла? Хьуна дена неIалт хит- ла-кх! — аьлла, жIов тоьхна — тоьхна зайл чу а бахий- тина, хьераи тIулг хьала а айбина, хIоь тобира цо. Би- катун хьаьжкIаш аьхьна елира. Юьстах лаьтта хьаьж- кIан гали дай чу а хецна.

— ДIадаккха хьайн талу! Нехан сискалгIа дIа ма иэйтлахь цунах! — аьлла, аравелира Исмайл.

— Дела ве хьо дала хIаллак! Сел юьхь йоцуш мух- хир вара, — бохуш, Исмайлана ден а лувйш, шен ахьаь- схьаэца хIоьттира Бикату.

Ах жарж а, ах сискалгIа а ийна шен каналг а эцна хьера чуьра араелира иза.

— Делахь хьаьрса мекхаш долчера кIант, дела денна хьоьга юьхь а йохуьйтш хIара каналгаш кхихкина со ер а яцара, цхьана, шина галийчуьра хьаьжкIаш ахьийтахь соьга — элира цо.

Ахьа езаш хьаьжкIаш яи а яцара Бикатун. Делахь цо хIун олу хьажа машаре вало гIерташ дуьйцура цо и.

Исмайл вист а ца хуьлура. Шина а куйьга корта лаьцна лаьтта бIаьра а хьоьжуш, когаш тIе хьйна Iадда Iара иза. Цо жоп даларе хьоьжуш Iадда лаьтгара Би- кату а.

— Ва кIант хIай, хьо вист а ма ца хуьлу я «хIаа» аьлла а, я «хIа-хIа» аьлла а?

— ХIа-хIа.

— ХIа-хIа а ца бохуш кхана ахьийтахь соьга.

— ХIа-хIа. *Хонна-Ахмед Берсанов*

— Делахь, тамашена стаг ву хьо. Суо елла дIаяллалц диц дийр дац-кх аса, тахана ахьа сайна халахе- тийтар.

— Ма дицде!

— КъинтIера ер яц-кх со хьуна ахьа сайна йинчу во- сана, дела къинтIера волуш а.

— Ма яла! Ма яла!

— Цкьа сох гIуллакх Iотталур ду хьан, даламукъа- лахь.

— Iотталур дац! Хьох-м муххале а.

Цуьнга вистхила а, лартIехь жоп дала а шовкь йоцуш Iадда Iара Исмайл.

Виран ворда йоьттина галеш а дахьаш схьакхечира цхьа лекха ламаро. — «Тарра-р-р! Хьай да велла даариг! Мича гIерта хьо? — аьлла, шен ворда а сацийна, Исмай- лана тIевеара иза.

— Ассалам Iалайкум!

— ВаIалайкум салам! — ша Iачуьра хьала а гIоттуш куьг кховдийра, цо схьакховдина цуьнан куьг а лоцуш.

— ХIун хьал ду? Могуш дуй шу? — аьлла хьаьттира ламарочо, мелхо а бухарчо хатта дезаш и доллушехь.

— Ду. Шу?

— Тхо а эцца дIа Iаш ду. Могуш ду бохуш.

— Къаккъинехь и яккхий сискалаш а, питташ чу боьх- кина далнаш а юуш! — аьлла тIетуьйхира Исмайла. Ла- маро вела а кьежаш Iадда лаьтгара.

— Аса дуьйцучух гIуллакх хир дац, — аьлча санна, Бикату йолаелла дIаяхара.

Цул тIаьхьа Бикатуна дуьхьал кхетча Рамзанний, Маржанний хьехош Бикатус дийцинарш хууш волчу, Ра- сус и кхеро хабар долиьра:

— Делахь Бикату, ахьа мукъана а хIун дина хилла техьа оцу Рамзанна? Хьалхенгахь хIума дарий шуна юкьадоьлла?

— Дера дацара. Хіунда бохура ахьа? — кхераелла бос баьхьира Бикатун.

— Дера ца хаьа суна-м, да вийначу мостагІчунна хІоттор дац цо хьуна хІоттийна акт. Бакъ долуш мукъане дарий техь цо цу акти тІехь яздинарш? И цхьадерш, ахьа дина аьлла суна хезна а ма дацара.

— ХІун ду уьш, хІун яздина цо?

— Чо тоян хаьа а аьлла, БертІинн Израилан зуда ахьа остаяккхар а. ХІажара, ахьа кечийна молханаш а яийна, Бакъи хьераваккхар а. Масане ду уьш. Базийка Хасболате а яхийтина бухара Маржан йохор а, цуьнан кІант хІаллаквар а и цхьа дерш-м со хууш вара, вуьшта оцу акти тІехь цо мел яздинарш бакъделахь халкъан мостагІа ю аьлла, цхьа а суд а, кхиэл а йоцуш тоьпаш тухур ю хьуна, я, когех буржалш а трыхна, каторге дІайохуьй-тур ю.

— Аса мила вийна, сох хІун доллу техьа цуьнан? — йоьхна хьавьзира Бикату.

— Ца хаьа дера суна-м. Маржана хьан мила вийнера? Ахьа нахана динарг, хьайна схьа дарх цец ма йийлал хьо. Долчул а хьуна кхерамехь дерг цо яздина кхин цхьаь ду.

— И хІун ду?

— ХІюкху юьртара балха ца боьлхуш цІахь мел Іаш болу нах ахьа агитаци лелор бахьана долуш Іаш бу боху.

— Ватта, елла яла со делаІ, аса-м ца аьлла цхьаьнтге а балха ма гІо.

— Ча тоьшийла хьайх-м. Изахьтана пал тесча, ахьа хІун аьллера?

— ХІун аьллера аса?

— Хьуна хьайна дика хуур ду-кх айхьа аьлларг.

— Со пал туьйсус ю аьлла а яздина цо?

— ХІаь, ца яз деш хІун дитина алахь шулла а.

— ДІа-м ца дахьийтина цо и акт?

— Дахьийта кеч деш кхин а тІе яз деш ву. Хьан тІул-

лакх талла мел телли а, нах ле мел би а. цхьацца хІумнаш гучудуьйлуш, дахлуш доьду цуьнан и акт. И язда кехат ца тоьуш, гІала а вахна динна туп яхьаш во-гІура иза.

— Хьай дикачу десара, кІант, ма яйта со цуьнга хІаллак. Ахьа бох-бохург дийр дара аса. Ахьа аьлча, яла кийча хир яра со. Алахьа цуьнга и акта дІа ма дахьийта, со хІаллак ма-йе...

Ша Бикатуца дина кьамел а, цо шега аьлларг а дий-чича са а хаьдда воьлура Рамзан.

— Ша шек ю. Делахь хІета цо хІун до хьажа. Балха ца воьдуш боьрша стаг а, зуда а цІахь дуьсу, ца дуьсу хьожуш хир ву со, уьш массо а балха арабовлуш хилахь ла а доьгІна цхьаь дийр ду аса бохуш вара ала ахьа, — элира цо Расуга.

— Балха нах арабевлла хилахь Бикатун агитаци юха яьлла бохург хира ду-кх хьан иза, — бохуш воьлура Расу.

Нах, шен хоннахь балха ара бовлура оцу муьрехь. Я цомгуш хилла, я карахь бер долуш, цхьацца бахьанийца виснарг бен, балха ца воьдуш цІахь вуьсуш стагта а вацара. И ца хаьара Бикатуна. Рамзана шега аьлларг Расус дІахазийча, са а тасалий ара иккхина. нехан кетІа хІуьттуш лелара иза:

— Шай деладаша балха дІа ца доьлхуш цІахь ма Іе-лаш. Бинчу балхана колхозо шортта ахча а ло, белхан арахь баа кхача латтабо. Хьажал со гой шуна, йоккха а хиллийшшехь дика могуш а йошшушехь, хІетте а хІин-ца дуьйна дІа балха оьхур йолуш ю.

Бикату ша а йолаеллера балха эха.

— ХІун де аса? Муьлхачу метте гІо со? — бохуш. хьесталуш бригадирна тІахьхайолий лелара иза.

Белхаш сихбелла цІе яьлла латтахь а, шен лар балха ца хьош хІиницали цІахь Іийна Бикату ма чІогІа араьл-ла; — бохуш цецваьллера бригадир.

Бикатус аьлчи а ца аьлчи а шешан балха длаоьхуш болу нах, шавш гуттар а ма баххара балха боьлхура. Иза хьовзорхьама цхьацца верг ша балха гIур воллушехь. гIур вац олий, юхахьаволура.

17

Балхара чу кхаьчна, шен юьхь-куьг а дилина. хIума яа кечлуш вара ИбрахIим.

PaгIу кIелхьарчу пешахь йоккха цIе а латийна. хингалш дан, бод хьакхош йоллура Алпату.

ТIе тоьхначу негIаран йистехула Iаь хьала а етташ. кхехкаш яра, наштаран яй чохь пеша тIе хIоттийна хьажагIабакх. Цхьа ша-тайла кIеда хьожа етталора цунах схьа. Кертара охьа тосуш, хаьржина сийна хьаьжкIаш йоттуш воллура Алпатун цхьайтта шо кхаьчна кIант. «ТIах-тIих-тIох» — бохуш, лелхара шурех дуьзна буьртигаш. Пеша хьалха хьийзина цIарула цIийеллера цуьнан юьхь. Вохвелла, логера нуьдарчий дIа а яьхна. кучан чет даржийнера цо. Сихбинна мара хьала а уьйзуш, хьацаран кIур а хилла воллура иза.

ИбрахIим шен юьхь-куьг дилина а ваьлла, схьа ара велира.

— КIант, еттиний хьан и хьаьжкIа? — хьаьжкIе безам бахана вистхилира иза.

— Еттина, — аьлла, кхера схьа а эцна, куьйгашна юккъехь карчош, хIуп аьлла, юкь дIа а яьккхина, шен дегIа белира цо, цхьана агIор жимма буьйда а буьсуш, беттина хьаьжкIан кан.

ИбрахIима, ши ах еш хьаьжкIа кат а йина, бохь болу агIо кIанте юха елира, — суна хIара тоьур ю, — аьлла.

Шега юха елла хьаьжкIа а юуш, кхин цхьа кан кхерчи биллира цо.

— Зуда, вайна яа хIун ян йоллу хьо? — вистхилира ИбрахIим.

— Хингалш дан йоллу-кх. Дезар дуй хьуна?

— Дезара хьаха, схьахIотто кийча уьш делхьара-м.

— ХIорш схьадовлалц Iен меца велахь, хьокхам, тIюберам лой хьуна аса?

— Схьало. И кхача-м аса хингалаш ца даа а буур бара. Чай дуй хьан кийча?

— Шура тоьхна гIалмакха чай ду. Дохдан, аса хIокху минотехь тIехIоттадо, — аьлла, вовшах тоьхна шен ши куьг а цIандина, чай чохь долу яй пеша тIе хIоттийра цо.

Чай а дохдина, Алпату ИбрахIимна хьалха юург хIоттош йоллуш, кетIахь мохь туьйхира.

— Ва-а ИбрахIим!

— Ва-а вай! — дуьхьала вист а хуьлуш, кетIахь дIа-вахара ИбрахIима.

Оьрсийн ши йоI тIаьхьа а яьккхина, веана лаьттара юьртда Леча.

— Ассалам Iалайкум.

— Ва Iалайкум салам. — салам схьа а оьцуш куьт лецира ИбрахIима.

— Здравствуйте!

— Здравствуйте! — моршалла хоттуш йистхилира ши йоI.

— Дараста! Дараста! — юьхь тIехь векхавелла а волуш, цу шиннен терго йира ИбрахIима.

Юккъерчу дегIахь, хьаьрса месаш а йолуш, кIайчу аматахь хаза йоI яра цу шиннех цхьаь. Ткьа, важа цул лохочу дегIахь, ерстина, жимма ирах хьаьвзина меран буьхьиг а болуш яра.

Цхьацца чамда яра цу шинтехь, тIе суьрташ а летийна.

— Схьа чохьха довла, — аьлла, уьш тIаьхьа а хIитийна, paгIу кIел схьавеара ИбрахIим.

— Зуда, хьеший богIу вайга.

— Схьабакхийта. Хьеший доккха беркат ду. Марша а догIийла шу...

Маршалла а хьаттина, чехкка чуьра гIанташ схьа ара а даьхна. Цаьргара чамданаш схьа эцна охьа хIиттийна:

— Же, охьа ховшал, — аьлла, охьа ховшийра уьш хIусамдайша.

— ХIорш балош со хIунда веана хавий хьуна Ибра-хIим? — элира Лечас.

— Дера хаьа. ХIусам еза хир ю кху шинне. Бераш-на хьеха бахкийтинчех буй хIорш?

— Бу те.

— ХIусам йолуш-юкх. Кху шинне шаьшшиь чохь Iан цхьа цIа делча тоьур дуй?

— Дукха дика тоьур ду. Гайтал шаьш хIакхарна лун долу цIа.

— Схьадуйло чохьха довла, — аьлла, кьаьсттина чу вьду неI а йолуш, жимь, хаза кечдина цIа дIагайтира ИбрахIима.

Ши йоI чIогIа реза хилира хIусамна.

— ХIусамна богIу мах хIокхарна хьалхара Сельсове-то лур бу, ИбрахIим, новкьа а ца хеташ аша хIорш шайгахь Iайтинчхьана.

— Дера Iойтур бу-кх. Ахча хIокхара дала дезаш де-лахь, схьа а ма оьцур дац. Довзал тIекхетча мелхо а ха-за ду-кх, новкьа-м муххале а хетар бацара. Доцца зьлча шешан цIахь санна Iойла ду-кх шина йоIана.

— ХIан, делахь со дIавьоду — аьлла, дIаваха тоха-вестира Леча.

— Хьаха ца вьду цкьа соьца хIума ца юуш-м. Цхьа дика тIоберам, гIалмакхан чай ду. Хингалш схьа довл-лалц хьо Iахь, Алпату хингалш деш а йоллу.

— Хингалаш схьадовллалц Iийр вац со. Вуьшта тIо-берам буур бу, хIумма а юха а ца гIерташ, — охьа хира Леча.

— Хьай Iберкат яI хIара берам!

— Суна дика кхача хета хIара.

— Можачу сискалгIин, тIехула тесна тоьлаш хила езара хIокхуьнца яа.

— Хьо Гийр велахь аса хЮкху сохьта дийра-м ду мижаргаш, — бохура Алпатус.

— ХІа-хІа, ца оьшу.

— ХІара шиь бен кхин баьхкиний вайн эвла?

— Кхин йиь еана.

— Уьш хьаьнгахь бу?

— Шиь Аьрсмак волчохь, шиь Супьян волчохь дІатарбина аса уьш.

— Арахьара тІевеьна стаг юьртахь наха лоруш, сийдеш йолчу хІусаме восош Іедал ду, юьртахошка цуьнан сийдайта и ларийта. Арахьара тІевеьначу стеган некъ хадо, цунна вас ян бакьо яц вайн. Іедало шаьш схьа хьовсийча шешан цІа а, кхерч а битина дех, ненах, йижарех, вежарех бевлла схьабаьхкина и лояраш а, хьехархой а. Яханчу гурахь хьехархо болх беш йолчу оьрсийн зудчо радиочухула дечу кьамеле ладугІуш вара со. «Дас, нанас санна терго йо шен, чІогІа дезаделла шена вайн кьоман адамаш. Балха хьажийначу хенахь сайна дийцинчу цхьацца хабаршна кхоьруш, еара ша бохура, уьш бакъ доцийла а, кхера оьшуш доцийла а ххира шена, бохура.

— Цхьана хулигано вониг дича, кьомана а кІайдарт йоккху. Массо а иштта ву моьттуш дуьйцу и хабарш...

— Модийн Іайго мезан гиба бехийна бохург дай иза-м. Вайна ваьшна а ма ца веза зулам деш верг, вон лелаш, нахана новкьарло еш верг. Натгахь хуьлу-кх и санна верг. Кьийсам латто беза-кх цаьрца.

— Кьийсам а дера латтабо ИбрахІим, латто а ма беза.

— Юртахошка новкьарло яїта мегар дац оцу мехкаршна. Дешаран шо долалуш дайший, nanoшций собрани а йина, дІаала деза. Со а вогІур ву цига, аса а дийр ду цаьрца кьамел.

— Собрани кхана Гийча йийр йолуш ю.

ХІума а иьна дІавахара Леча.

Хингалш дина а яьлла, уьш хедарчохь дІай-схьай а дехкина, шина йоІе йистхилира Алпату.

— Мехкарий, схьадуьло, хІума яа! Кушай хингалш!

Ши йоІ ма хуьллу юха гІоьртира, меца яц шавшиь бохуш.

— И дийца оьшуш а дац. Шавш-шинге баха а ца бохуйтуш хІума яа, — ши йоІ кхачи тІе йийхира ИбрахІима.

Шина йоІа, шавшшиммо куьйгаш дилале хьалха, еха йитина хилла мІараш тукарца дІацистира.

— Шавш хьохуш долчу берашна гайта бІегІийла доцу дела йоху хьуна цара и мІараш дІа. Бераш дукха ловза, цхьаццанхьа куьйгаш ца Іуьттуш а ца Іа, цІахь, кертахь гІуллакхаш до. Церан мІараш яхьелча модех юьзна хир ю. Цаьрга мІараш дІацеста аьлча, «шешан яхьелларш ца го техьа царна?» — аьлла хетар ду, — бохура ИбрахІима.

Шина йоІа чІогІа мерза хеташ гІадьяхна диира хингалш. Довхачу хи чу Іуттуш кІад а дина, даьтта хьокхуш лашка а даьхна, дикачу чомехь дара уьш. Жимчу кедяхь лалийна даьтта а хІоттийнера Алпатус, хингал дакъа чу Іотта, цу шинне хьалха.

— ХІара тайпа хІуманаш дуьххьара йоу оха, — бохура цу шиммо, — ма дика чам болуш, мерза ду хІорш.

— Чомехь хетяхь хІинца дуьйна и хІуманаш яа чот ю-кх вайн, — элира Алпатус, оьрсийн маттахь халла и шиь кхетош.

ИбрахІим шена хьалха хІоттийнчу хингалехь кхо-диь цастар а диьна хьала гІаьттира. ТІоберамца хьокхам биьна вуьзнера иза.

— Зуда, со цхьана метте ваха дезаш ву. Схьа араьккхал сан Іаьржа костюм.

— Стенга ваха воллу хьо?

— Маржан Хасболатана юха яло дохжу тхо. ХІинца и гІуллакх Іусмане хьахо вььду со.

— Дала диканца кхаъ баккха хьобга. Делахь ма дика ду иза шуна дага деана. Къахета суна цу шиннех, Iусман-м дуьхьал хир вацара.

— Дуьхьал-м хир ма вацара иза, Маржан йитина хилар новкъа ду-кх. Иза юха магаш ца хилахь, наха шена хIума аьндолчу агIор, ца яийта луур дац цунна.

— Неханаш-м ма магабо уьш вуно атта.

— Магабо дера Жаби санна волчу моллас-м, шена ахчанах хIума елча. Аьрсмака хаза болх бинера цунна.

— Муха?

— Хьату шега юха лург ахча деха веача, иза стенна оьшу а хьйна, пхи туьма а делла дIавахийтинера. Жаби волчу иза воьду а ларвина, буха вахана Аьрсмак.

Зуда тIаьхьа а яьккхина дIакхачна Хьату. ХIун гIуллакх долуш, стенна веана? — хаьттина Жабис. Зуда юха магайта веьна ша, аьлла Хьатус.

Жаби вистхила кхиале. «Схьа чу ялаел зуда», аьлла, зуда чу а ялаяйтина. «Хьо дIаяхана дохко яьлла?» «Яьлла». «Хьатуга юха яха лаьий хьуна?» «Лаьа». «Жансари йитарна хьо дохко ваьллий Хьату?» «Ваьлла». «Юха яло лаьий хьуна?» «Лаьа». «Шу шиннен тIуллакх чехкдаьлла, Хьада дIа ца гIо ший а. Юха ца мега бохург суна тIе хьажор ву аша», — аьлла, дIахьажийна Аьрсмака и шиь. «Собар де! Собар де! — Жабис боххушехь, — «Ма де собар! Чехкка дIагIо», — аьлла.

И шиь арадаьллачул тIаьхьа, Аьрсмаках лата гIоьртина Жаби. «Хьан хIун гIуллакх дара, суна хьалха а иккхина. цу шинне жоп дала?» бохуш.

«ДIавалахь дIа Жаби, юха лург соьгара даьккхинера цара и пхи туьма. Хьуна и ца далийта ма веьнера со кху буха. Зуда юха а меге, пхи туьма чохь а диси, уьш декхарх кIелхьара а бевли. Мел доккха гIуллакх хили цунах», аьллера Аьрсмака.

— Ма дан дезарг дина цо...

— Кхунахь хIун хуьлу хаьалц, хьаха ма делахь

цхъаынгге а. — аьлла, Алпату чIагI а йина, шен костюм тIе а юьйхина, араваьлла вахара ИбрахIим.

Хасболатан гIуллакх Маржанан ден вешига Iусмане дIахъахийра ИбрахIима. «ШарIо юха магаяхъ ша дубъаала вац», — элира цо, ИбрахIима доллучух а ша кхетийначул тIаьхъа.

— Ахъа пурба лахъ наха хъуна ала хIума доцчу агIор и гIуллакх дIадерзор дара аса. — ИбрахIима аьлча, цутIехъ Iусман реза а хилла, чекхделира гIуллакх.

Маржан Хасболате юха яхара.

Иза цIа санчу дийнахъ, цунах боккха кхаъ хилла, чу-гIулбеллера дулара зударий, нах, бераш.

Къаьсттина чIогIа хазахийтира и цIаеача Алпатуна.

— Марша а йогIийла хьо. ГIоза а ехийла хьо, сат хьоме Маржан! — аьлла, маранккхира цунна иза.

18

Виллина арахъ белхалошца хуьлуш волчу Рамзанна кест-кестта гIора Асет. Иза тергал мел йин, цуьнан амалаш товш, боккъалла а чIогIа и езаеллера Рамзанна. Амма цо цунна даре ца дора. Мел генара бIаьрг кхетча а, цуьнца болчу зударшна, межкаршна юккъехъ евзаш билгалтIаьллера цунна иза, коьртарчу косынкех, тIерачу духарах. Цунах шен бIаьрг кхетча даккхий синош дохуш, ойлане волура Рамзан. Белхалой болчу ша дIакхаьчча, Асетана юххе а хIоьттина, цуьнга вистхила дог хилла даьттира иза. Ткъа, Асет иза шена юххе варах гIеххъа цешъаьллера. Рамзан шега вистхилан дагахъ вуйла хууш, кхин дIа а ца къаьжкаш, гIийла ладугIуш сецира иза.

— Асет, хьо езаелла-кх суна. Цунах къайле а йина, айса сайна хорам латто лууш вац со...

— Ма сиха кхиьна хьо. Вай девзина а яц дукха хан.

— Безам баха дукха хан ца оьшу.

— Атта бахна безам, атта бовр буй техъа?

— Хаац Асет. Со атта ИьэхаветIла хила а там бу. Цун-

дела хьох дагавала лаба суна. Вайшинь вовших дагадолуш хилахь галат дера дац. Евзар ю вовшийн амалаш... — аьлла, дIакъаьстира Рамзан.

Рамзанный, Асетний вовшийн дагара хаьара. Делахь а сиха дина захало, сиха духуш хиларна, хийла хан яккхира цара, захало ца хьахош. Боккъалла а Асет яло шен ойла сецна яьлча, цо цуьнга элира:

— Асет, къоблло лаг а Iуьйдур дац вайшиннен, сугтарчу царматалло синтем а бойур бац. Хьаналчу белхан тукхонца, комаьрша цхьана даха барт бей вайшиммо? Хало а аьтто а, вон а дика а соьца лан атта хила мега хьуна. Йолахьа соьга.

— Цхьа жимма ойла ян пурба лохьа суна, — элира Асета.

Захало дIахьахьийча, йолу дай реза а хилла. Рамзане маре ян хан йиллинера Асета.

Йиллина хан тIе кхечира. Оршота буйса яра иза. Iалам тапъаьлла тийнера. Дитташ тIерачу глах а, бацах а, наха шешан жерташкахь холанаш деш тIе-кIел йиллинчу алах а цхьа ша-тайпа хьожа етталора. Ялташ чу дерзийнчу кхаш тIехь гуьйренан охана дечу тракторан тата дара хезаш. Йоькханечу стиглахь схьакхетта седарчий лепара. Реглаца а, Суьйра-Коьртахь а йогучу газан серло кхерстара нур догуш санна генна стиглахула дIа. И буйса шайн дуьхьа екхча санна, хаза хеташ, дегнаш даккхий-деш Асет яло бахара кегийнах. Зуда ялочу схьагулбелле-ра Рамзанан лулахой а, гергарнаш а.

Зуда ялор а, маре яхар а там бехар а, там баккхар а, цхьацца хилла захалонаш а дийца долиьра цара. Рамзана зуда ялайо аьлла хезча, цунах хазахетаран кхьа хилла веана Iаш вара Идрисний, Мохьданний.

— Дависарг яI, Мохьдан хьуна маца ялор ю техьа вай зуда? — аьлла, забарш ян волавелира Идрис.

— Ялийнарг а ялоза велира — жоп делира цо.

— ХIунда боху ахьа, Байсарн ялийна дохко-м ца аьлла хьо?

— Тедиллина жижиг диъчи санна дохко вавла...
Мохъдан зуда яло хъевелча нийсархоша жоъртах во-
хуш хиллера:

— Ва Мохъдан, хьо тЕхъийзаш цхъа а йоI юй? Зуда
маца яло воллу хьо?

— Ю со тЕхъийзаш йоI.

— Мила ю иза? — цецбевллера кегийнах, хIара
цхъанцце а дог дохуш а, сакъоруш а, я яло захало дуьй-
цуш а шайна ца тосаваларе терра.

— Байсари ю, — жоп деллера Мохъдана, ша цуьнга
вистхилла а воццушехъ.

Цул тIахъа хийла хан яълча, юха а хаьттинера заха-
лонан бала кхаьчначу кегийчу наха.

— Мохъдан, гуттар а тЕхъийзаш лелча зуда маца
яло воллу хьо?

— Кестта, — жоп делира Мохъдана.

— Хан йиллиний хъуна?

— Йиллина те.

— Муьлха буьйса?

— ТIе йогIу оршот буьйса.

Йиллина хан йощцушехъ, къамел дах ца дархъама,
бегашийна жоп деллера Мохъдана.

Оршот буьйса тЕкхавчча Мохъдан волчу схъабаьхки-
нера кегий нах.

— ХIинца хIун хуьлуш ду захалонах? Хьо вист а ца
хуьлуш Iаш ма ву. Нускал далаш накъостий ца оьшу
хъуна? Доьлхий вай хIинца зуда схъаяло?

Ой, цIе йожа хьо белха аса бегашийна аьлча н бакъ
ду моьттина хилла-кх хIокхарна. Я биц а ца белла. Аса
хIинца забарш йинера аьлча, «дош дац хIокхо дуьй-
цурт цхъа а» аьлла, хетар ду-кх хIокхарна аьлла, ойла
йина Мохъдана: «Сан хIун дайна, Къосумера цIенна гонд-
хъа хIорш хьийзарх. Ара-х иза ера яц. Хан йилланийш-
шехъ ара ца яларна, оьгIазло еш, захало дIа хадийна
аьлла, бехказа вера ву-кх.

— Со-м шу кхоош Iадийнера, со суо вахча а кха-
чам бу-кх аьлла хеташ.

— ДIавала дIа. Ахъа хIун дуьйцу? Зуда яло воьдуш
кхоабо кегийнах? Дуьло хIинца, — аьлла, маьркIажал
тIахъа Къосумера цIенна герга дIа хIиттина кегийнах.
Мохмадан юккъехъ а волуш.

Эвлаюккъера цIавогIучу ЮшаIна шен вешин жерта
юххе хьийзачу адамийн гIаларташ тосаделла. Уьш къуй
хилахъ а, аьлла хеташ, тебаш тIе а вахана, — «Шу муь-
лаш ду? — Аша хIун лела до? — хаьттина цо.

Кхин йолу бехказло хьовзийча, «къолана гIерташ хил-
ла-кх хIорш» аьлла, шайх и шеквер вуйла хууш, даре
дина хIокхара.

— ЮшаI тхуна бехк ма биллахъ, хIете а вуьте а тхо
гучудевлла, хъуна гергахъ юьхьIаьржачу а хIиттина. Бай-
сарис хан а йиллина, и йига даьхкинера тхо.

— Иза-м шу юьхьIаьржачу хIотта оьшуш гIуллакх дац.
Шун бехк бад. Хан а йиллина, шаьш схъаьхча даьхки-
на-кх шу а. Кхузахъ совдалаш. Иза-м аса ара тосур ю.

Чу а вахана, Байсарин нене Кесирте барт тоьхнера
ЮшаIа:

— Же ара яккха и йоI. Хъай дела дуй гIо кхунах!
Иммансиз! ХIун деш Iа хIара чу а хиьна, нехан нах
схъа а хъехна, уьш цIенна гондхъа а хьуьйзуьйтуш?

— Муьлш бу уьш? — хаьттинера цецъаьлчачу нанас.

— Аьрсъин Шепал, церан шича Мохъдан, Хуцин Да-
уд, — уьш бу-кх.

— Хъада ара бала моьлкъа! ХIара хIун ду ахъа лело-
риг, суна хIун ду а ца хууш, нехан нах схъа а хъехна?

— Аса-м ца хъехна цхъа а стаг а... — бехказа яла
гIоьртинера Байсари.

Цо бохучух ца тешаш, боккъалла а маре яха хан а
йиллина уьш схъахъехна моьттуш, араяьккхинера Бай-
сари. Царна реза хила гергга йолу Байсари шен нанний,
данвешини кхин дуьхьало ца еш, ара яьлла Мохъдане
маре еанера.

Иштта хилла дара Мохьданап, Байсарин захало.

Ткъа хинца и забарш яхъ а, доьзал а болуш, вуно бертахъ лаш дара и шиъ. Хабарш дуйцуш, юуш, молуш, сакъоьруш Ийра зуда ялочу гулбелла нах. Зуда яло бах-нарш юха берззалц, дла баха снтем боцуш лара уш.

— Нускал Тапа волчу доссийна, — чу беара жхаъ.

Адамаш нускал доссийначу дладахара. Хьурматтий, цунна гюдеш чохъ сецца Байсарий бен буха стаг ца вуьсуш.

Захало дладирзинчул тлаьхъа цхъа жлира даьлчи, доттагий, гергарнаш вовшах а кхетта клирандийнахъ, бесбесар ленташ мохо а ловзош, зезагийн курсашший, дарийн кескашший къарзийнчу машиниашкахъ цла доссийра Рамзанан нускал.

Рамзана Асет ялийначу замой а баьхкина, доккха ловзар длахюьттира. Цуьнца доьшуш хилла студенташ, гулакхера нах, хьеший баьхкина, даккхий совглаташ а деш декъалдира и шиъ.

19

ХъаьжкIаш охъа тесна хъаьтта схаьовзнера. Лекха а, ехий а оьланаш йинера царах. Ловдгаш тIера дла а йохуш, хъаьжкIаш цIанъян дуккха а белхалойн ницкъ оьшура.

Малх а хъаьжна хаза де дара. ГIалийн учрежденешкара дуккха а хьеший баьхкинера, юьртара адамаш ара девллера цу дийнахъ хъаьжкIаш цIанъян. Наггахъ бен балха ара йолуш йоцу Базийка а еанера хъаьжкIаш тило. Схъахетарехъ дерриг а адам балхана арадаьлча, чохъ лан сингаттаме а хетта, адамаш ган еанера иза. Конторехъ цхъацца гуллакхаш чекх а даьхна, хинца схаькхачначу Рамзанан бIаьрг жхийтира цунах. Иза балха еана гичи хазахетта цунна тIе вахара Рамзан.

— Эх! Ма хаза малх кхетта-кх тахана хIокху хъаьнтахъ! Де дика хуьлда хъан Базийка, болх беркате а хуьй-

ла! — аьлла цунна юххе хъаьжкIаш тило длахюьттира Рамзан.

— Далла вьзийла хьо а Рамзан. Асет кхузахъ йолу дела бохий ахъа?

— Асет кхузахъ йолуш а хета суна хаза. Амма малх кхетта бохург аса хьуна бохуш ду.

— Иштта хазахета хьуна со?

— Дера хета. Хаза я а ю хьо-м. Хьо гича дагаюхий цергех хи долу суна.

— Асет а ца ялош, со хIунда ца йигира ахъа маре, хъайна иштта дагаюьхна хилча?

— Хьох теша хала ду.

— Со шинхъара цIаьснадела бохий ахъа? Хъаха йогIур яцар хьуна со, хьо санна волчу кIантера-м. Зудчунна дола дан хаа ма деза.

— Базийка, хьох къа а, кхоам а хета-кх суна.

— Со байлахъ йисина дела бохий ахъа? Оцу со яхна хиллачуьнан гIаьгIа ма бира ахъа. Маржан юха а йигна...

— Хъан гIаьгIа бан а ву со кийчча.

— КIант лахахъ суна Рамзан, со кхобур а йолуш, суна дола а дийр долуш.

— КIант лаха-м хала дацара Базийка. Хийла ден бIаьрг тIехъ соцуш хаза стаг ю хьо. — Бакъду цхъа хIума ду хъан хъекъал ца кхочуш.

— ХIун ду иза? Со хьо санна хъекъал долуш яц. И хаьа суна.

— Ишттахъа ма тидал ахъа. Хъан хъекъал дац ца боху аса. Делахъ а хаа дезаш ду, цхъана хазалло кхочуш деш дац дерриг а. Хазаллех кхачам бина юьгуш яц йогI маре. Ма дукха хIуманаш ду цунна тIе оьшуш. Хаза хиларх лаж муьста белахъ церг а тухий дла кхуссу. Хазаллина тIе оьшу гIиллакх, оьздангалла.

— Со гIиллакх доцуш ю ала гIертий хьо? Со оьзда яц бохург дуй хъан иза? — дегабаам бира Базийкас.

— Ой дера дац. ОьгIаз ма гIохъа Базийка. Цхъа ши де долуш гIалара стаг веанерий хьовца ирахъ лен?

— Веанера.

— Хіун дира ахьа?

Базийка гідьяххана елаелира.

— Хезна хьуна иза?

— И ца хууш мила ву. Кхаа сохьтехь гергга Іевинера ахьа иза, хіинца дла йоггу ала а бохуш, ирахь Іан чу ца йобдуш. Тіаьхьара а хьо човхьа яьлча хіун элира хьобга?

— Хьайга хьобжуш со Іийначулла, соьга хьобжуш хіинца хьо Іен а мегар ду аьлла, Іодика а йина длавахара-кх. Да хьакхийца валларг.

— Да хьакхийца ма валлийта. Цуьнан бехк бац длавахча а. Кхин юха вогуш вац хьуна иза. Цу кхаа сохьтехь ши кийла эшавелла хир ву иза, хьуна сагатдина. Хіинций, хіинций хьо човхьа йолу бохуш, даккхий синош а дохуш, ладоьгуш Іийна. Хьайгахь гІиллакх дац аьлча хала хетий хьуна? ГІиллакх дацар бен кхин хіун ду оццул хьайга хьобжуш стаг Іизвар?

— Суна ца везара иза.

— И ца везара аьлла, хьайн гІиллакх дохо деза?

— Хіун дан дезара аса?

— ДІакхайкхийча хаза чу а яхна, цо бохучуьнга ла а доьгіна, хьо цунна реза яцахь, хаза эссала жоп дала дешаш хиллера-кх. Чу ца йоггуш хьо шех йоблуш а, ца ешаш а Іийнийла ма хьйна цунна.

— КІординера суна уьш-м дела денна схьа оьхуш.

— КІордор бац ахьа хадам боллуш жоп лахь-м. Хьан дагара хаа гІерташ схьа оьхур ма бу уьш, хьох дог шавш диллалц. Ахьа луш долу жоп муха ду суна ма хаьа.

— Муха ду? Ладобьгуш-м ца Іийна хьо?

— Хьо еза а езаш, йига дагахь а волуш жьамел динчуьнга ахь жоп луш хезна суна: «соьга маре йолахьа Базийка», аьлча, «йоггуш ю-кх кхин цкьа алахь», «суна хьуо ма еззара, хьуна со а везий техьа?» аьлча, «веза дера жлаьлина гІаж санна-м»...

— Забарш ян ца мега аса?

— Ца мега боккьалла а дуйцуш долчунна-м. Хьуо йига тІехьавззина хийла стаг юха ваьккхина ахьа, иштта хьайх тешам а байина. «Цо дуйцург-м дош дацара. Иза-м сонта стаг яра», — олу-кх наха хьуна.

— Алахь аса хіун дан деза царна?

— Маре яха дагахь юй хьо?

— Суо юьгуш стаг хилахь, — елаелира Базийка.

— Оцу гІалара хьуна схьаоьхуш верг мила ву, мossa-за вогуш машин а хуьйцуш?

ГІалара шеца ирахь Іан оьхуш верг хьахийча, гІадьяххана елаелира Базийка.

— Цо машинаш хіунда хуьйцу хьаьий хьуна?

— Хіунда хуьйцу?

— Иза-м воккха цхьа Іовдал ву-кхи. Дуьххьара соьца ирахь Іен вогуш «Москвич» тІехь веара иза. Цо сайца захало долошшехь: «кьамел кхин дах а ма де. Со езаш, хьашт долуш веаний хьо?» — «Веана». Веанехь вон веана. «Москвич» аьлча а оцу консервни банки чу а хайй, кхин ма воьллахь, хІокху эвларчу нахаца яхь ю сан, аьлла, длавахийтара аса иза. Цул тІаьхьа дукха хан ялале нехан «Волга» а ялош юха веа. Суна дозалла деш машин сих а йина, лулахойн керта тІе тоьхна, керт каг а йина охьа йилли. «Машин тІе а етташ нехан жерташ кегъян-м ца веана хьо кху эвла? Хьуо тІаккхахула вогуш «Жигули» тІехь воьллахь. «Волга» машин баккхийчу нехан ю. Суна «Жигули» еза, аьлла, юха а длавахийти аса и кІант. Ши-кхо де даьлча «Жигули» машинахь веана схьа-хІобтти...

— Ой хьан хіун гІуллакх дуи хьийзо?

— Іовдал хилча хьийзавайтахь соьга иза. Хьан хіун дайна аса и хьийзорах? Цул тІаьхьа аса хіун дира хьий хьуна?

— Хіун дира ахьа?

— Цуьнга сайна гІалара марожнеш кхехийтар-кх, яшале схьакхачае а бохуш. Ца яшийта гондахьа ша а буьллий яхьара.

— Машинаш мичара карош хилла цунна?

— Цхъана дена, мах а луш ялош хилла хира ю-кх. Иза-м схъахетарехъ аса шег аьлча, тарлуш хилча паровоз тӀе хиъна а вогуру волуш вара.

— Захало дӀа-м ца хабда шу-шиннен?

— Аса ша левоила а хиъна, схъа Ӏохучуъра сецца. Со йолчу вогуру кӀайн а, сийна а бес-бесара хила еза аьл-лера аса машинаш. Цул тӀаьхъа а мосуйттаза веара...

Делкъа хан хиллера. Рамзана, къар ца луш Зубайра халла берта валийна, бежана а ейтина, пхьор кечдайти-нера гӀалара баьхкинчу хъешашна.

— Базийка, делкъахан хилла вайна, бехк ма билла-лахъ, хъешийн гуллакхе хъажа воллу со. Варе ойла елахъ аса хъайга аьлчауьнан, — аьлла, хъешашна тӀева-хара Рамзан.

Токехъ цхъацца белхан гӀирсаш дӀагӀалашбан чӀоь а, белхалойн садогу чӀоь а, кхача кечбеш кухни а йолу гӀишло яра йина. Цу чӀуъра сов йолу хӀума дӀа а яьккхи-на, делкъанна хӀума яан меттиг кечийнера хъешашна.

Берриге а цкъа чу тарлур боцу дела, роугӀана чубигар сацийнера Рамзана. Цкъа хъалха баккхийнаш чубиги-ра цо.

— ...Колхозехъ йийриг вайн столовехъ ечул мерза ма ю яахӀума, — бохура хъешех цхъаммо.

— Тамаш а бац, вайна гӀала дӀакхачале кхачийн сур-сатех хуьлуш дерг ца хаьа хъуна? Буййса яьккхича а хий-ца ма ло жижиган чам.

— Хийца хъаха ло шурин чам.

— Шура ю вайна яхьарг? Некъе яьккхинчу хенахъ хи тоьхна шура ю, вайга схъа кхочучу хенахъ, шура тоьхна хи хуьлу.

Жижиг диъна хъеший бевлича, Ӏежаш, кемсаш, кхех-кийна сийна хъаьжкӀаш, дакъош дохуш йохийна хорба-заш хъалха хӀиттийра царна.

— ОхӀю, накъост председатель, ахъа тхо иштта дузий-

ча, хъаьжкӀаш тилош охъа а хъала а тагӀалур дац. — бо-хуш, буййлура уьш.

— Председатель ваийн иза-м. — агроном вай.

— Вайна тера хеттехъ, тӀаьххара а председатель хирг хилар билгалоя, — бохура хъешаша.

— ХӀумма а дац. Делккъалца аша бина болх а тоьур бу. Дика гуллакх дина аша. Делкъал тӀаьхъа шайна ма лиъи дӀадаха пурба ду шуна. Шешан цӀерачу берашна ятта а, кхехко а сетканаш чӀохъ сийна хъаьжкӀаш хъолаш. ХӀумма а бехке дац шуна. — этира Рамзана.

Рамзана шайна цӀа баха паргӀато йитанехъ а, цо шайца лаьцначу гӀиллакхана, дӀа ца боьлхуш сарралц болх бира гӀаларчу хъешаша.

20

Асет цӀийинноналла дан Ӏемина яцара. Амма ша яла-яле цуьнан цхъайолу амалаш тайнера Рамзанна.

Вахарехъ даима Рамзанан сагатдеш утгаре а коьрта-чех цхъаь дара доьзалан да хилар. Доьзалан да. Ларалу-рий техъа со оцу жоьпалчу гуллакхала? — дукхазза ой-ла йиннера цо.

ХӀума хаьал хилчихъана дуьйна кхечу доьзалийн дахар гуш, тидам беш схъавогура иза. Сил а дукха вов-шашна дезаш, цхъана даха охъахиъна мар. зудий дукха кан ялале мостагӀий а хуьлий, вовшахкъастар хӀун ду техъа? Мича бахъанийца къаьста уьш вовшех? Барт хӀун-да ца хуьлу доьзалехъ? ХӀун ду къуьйсург? ХӀиншца хъа-лакхийна мехкарий маре дӀа а боьлхий, шо а ши шо а даладе боьлхуш бӀаьрга буй а хӀийзош, юха цӀехъа хӀун-да богӀу? Ма дукха Ӏаьйна шинхъа, кхаанхъа маре ихна къона жерой. Хъенан бехк бу техъа уьш маре дӀабахча ца тарбалар? — бохуш ойла йора цо. Хала ду неха доьза-хъеьх бартнегӀарна бехкениг къасто. Шен доьзалан дена кууш йолу къайленаш хуур ма яц негӀарал арахьарчунна. Вовшашца дов-дош а доцуш, вуно бертахъ цхъана

Ийнарш а, шиъ-кхоъ доьзалхо а воллушехь, дла-схьа ма къаьста гуш лаьтташехь бераш байлахьа дуьтуш. Шайн берех къа муха хетар дац дений, нанний? Шен берал хьоме хIун ду нанна, я дена? Олхазаро, экхано дола до шешан кIорнешна. КIорнеш меца ца йита гIерташ, ижуна йорт етта барзо. Адам тIе кхочехь, кхерамна кIел ца юьтуш йовдайой лелайо цо уьш. Шен кIорнийн бен бохийча, хьоза доьлху, тIехула хьийзаш. Шен доьзалан, шен берийн бен бохош волу боьрша стаг мича новкъа лара ве за? Ма чолхе ду вахар?

Дукха хан йощуш доьзал тIера йохийна, йитина зуда дIаяхийтича бала кхаьчна, шен гергарчу стагах бехк баккха вуьйлира Рамзан.

— Хьамид, хIунда йохий ахьа и зуда? Къа дац цуьннаш динчу шен берех яккхича? Къа дац, ненах девлла байлахь дуьсчу берийн? Уьш стен Иэхор ду? Цара хIун дика хьобгур ду, ненан марзонах хаьдча?

— Ма хеттахь соьга. Берех дог муха лозур дац ден я ненан а. Сайн долахь йолчу хенахь зудчера даьлла гIалат аса дийчица, сайн доьзалхо вуьйцу аса. Шен доьзалхо вочу агIора вийцар, валхор осалалла ю. Сайн до лара йоккхуш йитина дIаяхийтинчул тIаьхьа цуьнан тIалат дийчица, нехан доьзалхо вуьйцу аса. Сан хIун бакъа ю нехан доьзалхо маьттаза воккхуш вийца? Ма хетта соьга хIумма а.

«Ма хетта соьга хIумма а!» Бакъ лов иза. Масане хIун доьзалехь къайле ян дезаш. Дийчина гIарадаьлча цуьнан а, шен а сий довр долуш, лан, гечдан амал доцуш цхьа гIалат даьлла техьа зудчуьнгара? Иза кхин шеш гIайта тар а ца делла, яхийтина техьа цо берашна тIера а яккхина дIа? Иза иштта ца хилча, Ийр ярий техьа нана, шен кIорнешна тIехьийза хьоза санна, шен берашна тIе ца хьийзаш, нахе, Iедале орца ца дохуш?

Халкъан бартан дийцаршкахь зудчун, майрачуьна юкъаметтигийн хьелаш, ямартлонаш, зударийн, божарийн хIилланаш, мекарлонаш дагалуьйцура Рамзана. Ам...

беран бIаьрг белхош, ненан дог дохош дерг лан амал доцуш доккха бахьана хила деза-кх, — аьлла хетара цунна. Белша тIера корта сема хилахь, шен доьзалан да хилахь кIадда а хир бац. Бикату хIун ю нах Иэхо а ца Иэхо а? Бикатуна бухку шен корта. Бикатус лелочу мотт-эладитнах бохабо доьзал? Цунна дуьхьал даккхал хьекъал ца хилла техьа Хасболатан? — ойла йора цо.

Рамзан, Асет бертахь цхьана даха охьахира.

Шашши цхьана чудирзича, даима дагана кхерам туьйсуш хилла боьршачу стеган амалехь шена маьттаза, осала хеташ хилла, эвхьазлонаш ца карийра Асетна Рамзанца.

Хьешашца санна изхь-бехк долуш, обзда, хаза гIиллакх карийра Асетна Рамзанан амалехь.

Асет лапъаьлла екхаелира. Циггахь цунна дагадеара Рамзана шеца захало дуьйцуш аьлла дешнаш: «Къоьлло лаг а Iуьйдур дац вайшинан, цIарматалло синтем а бойур бац...» — бакълуйш хилла!

— Айхьа соьга аьлларт дага догIий хьуна? — хаьттира Асета и дешнаш цуьнга юха карла дахийта, — ХIунда элира ахьа иштта, маьIна дехьа цу дешнийн.

— Шина тайпана адамаша хьегна къа эрна ду, — аьлла хьекъал долуш волчу стага: оццул къахьобгуш гулбинчу бахамах бIаьрмецгалло мерза даа а, хаза духа а ца буьтаршиший, къахьобгуш Iамийначу шайгарчу говзаллех нахана пайда бала а, я шаш цунах пайда эца а цу хуурший. Дий хIума ду аьлла адам хIаллакдеш, сий дойуш: «Хьал долуш болу нах писалло хIаллакбо; Илма долуш берш шаш шай хьесторо сийдойи бохабо; аьшпаш биттаро, харцлеро муьлххарг а вохаво; хIуманаш ца Iебаш, болу нах, сутаралло садууш бацабо. Хьобгий хьо царх?»

— Ца хьобгу.

— Хьега оьшуш а дац. Мацах цкъа боккха мохк шен долахь боллушехь цунах ца Iебаш латта дехна боху хьолладас паччахье. Иза цIармата вуйла хууш паччахьо жоп

делла: «Хьо цкъа ведда ахъа схъа ма лощу латта хьуна ло ша», — аьлла.

Ведда сутара хьола да. Уьдуш са а кчаделла, берта-ла вьожна. Бертала вьожча а ца соцуш, веьлара текхна. ДІакховдийнчохъ куьг а. багара арабаьккхина мотт а бо-луш, садаьлла висна. Изза до, сутаралло. Цундела элира аса сутаралло синтем бойур бац, вайшиь сутара доцу де-ла. Кьобьлло лаг а Іуьйдур дац, вайшиь хьанала кьахьоб-гуш дехар долу дела.

Асетна ша ирс долуш хетара. ТІаьхь-тІаьхьа Рамза-нан дика амалаш евзаш, цуьнгара гІиллакх, оьздангалла гучуюьйдуш, чІагІлора безам.

Цхьана дийнахъ юьртахо—йоккха стаг еара сатоссуш Асетера кетІа. Рамзан гІаттаза вара цу хенахъ:

— Асет! — Ва-а Асет! — аьлла, кхойкху хезча ара-елира Асет.

— Хьо яра иза, Баба. Схьайола чу.

— ХІан-хІа. Рамзан чохъ велахъ цуьнца гІуллакх до-луш еьнера со, сов хьалхе а доллушехъ, иза чуьра арава-лале аьлла.

— Чохъ ву иза-м, вижнчуьра гІаттаза. Сийсара тІаь-хьо бен цІа ца веанера иза, аса хІинца схъа араволуьй-ту, — аьлла, Рамзан самаваккха, чуха юьйлира Асет.

— ХІан-хІа, хьайн со лолда хьан, ма ваккхалахъ иза меттах. И сама валлалц со хІюккхузза Іийр ю, хІюкху гІанта охъа а хІьна, — кетІарча гІанта тІе охьалахьели-ра, Заху, — Суна са а ца гатдеш чугІой хьайн гІуллакх дел, — бохуш Заху хьесталучу юкьана, и шиь луйь хезна. самаваьлла Рамзан, чехка тІе хІума а юьйхина, схъа ара-велира.

— Хьо яра иза Заху. Іуьйре дика а хуьлда хьан.

— Диканца дукхавехийла хьо а. Бехк ма биллалахъ суна, Рамзан, сов хьалххехъ аса шайш меттах дахарна. Дукха Іуьйранна гІоттий вьоду дела, хьо чуьра аравалале аьлла, еанера со.

— ХІумма а бехке дац. Дукха хала ма делал хьо. С

волчу мичча хенахъ а ян мегар ду хьуна. Дийцал хьо лаа лелий?

— Делахъ, Рамзан, хьуна ма хаььара, хьалхара дІа-лела стаг а воцуш, цхьа Іаш ю со. И цхьа етт бара со да йолуш, тІадамах дІахаьдча, юучунна сайн дан хІума доцу дела, тІаддайна лелош. Цунна элан цинц боцуш йисна со. Соьга йол яккха а ца ло, мах белла эца ницкъ а бац, оцу вай пирсадатле йол язье аьлла, яханера со. То тергал а ца ди аса бохург. Колхозан дохнана йол тоьуш яц, хьуна йол язьян йиш яц, — аьлла. ХІинца ахъа а накьосталла дийр дацара техъа аьлла ма еанера со-м. Йоккха а хилийшшехъ, сайн балха эха хан йоцуш-шехъ, балха а ма оьхура со.

— Дика ду са магатде, йол йоцуш юьтур яц вай хьо, — аьлла синтем бина дІаяхийтира Рамзана иза.

21

Ара белхаш тІе дІавахале цкъа хьалха колхозан прав-лене вахара Рамзан. Колхозан председатель а, бухгалтер а, вуьйш болу конторан белхалой а бара чохъ. Церан Іуьйре дика а йина, колхозан председателе вистхилира Рамзан.

— Зубайра, Заху еанерий хьо волчу, йол язье аьлла?

— Еанера те, хІунда бохура ахъа? Арз дахьаш-м ца еанера иза хьо волчу?

— Арз дахьаш ца еанера, гІо доьхуш еанера, аса а хьобга олийла лууш.

— ХІинца хьо и ала веана?

— Хьобга и ала веана со, Зубайра. Язьехъа цунна цкъачунна ворхІ-бархІ центнер йол. Цкъа делахъ йоккха стаг а ю иза, вайн колхозехъ болх бина а, болх беш а ю.

— Йол тоьур яц колхозан дохнана. Цунна язйича, кхин итт а вогІур ву шений-шений язье аьлла.

— ВагІахъ царна а дІаязийир ю-кх. Иштта нагтахъ гІо эшна тІевеанчунна и язьярх, вайн даьхни меца дуьсур дац.

— Язиййр яц аса Захуна йол. Цунна и язйе баха хьан г'уллакх а дац.

Балха т'ехь х'инцачул хьалха а Рамзанца цхьацца кыйсамаш хилла волчу Зубайрина, дехарийца аьлলেখь а, деза ца делира «Захуна йол язье бохург». Рамзан белхан г'уллакхаш дика девзаш, наха лоруш, мотт-йоза хууш хиларна, и ла ца луш, хьаг' яра Зубайрин. Цул совнаха шегара г'алаташ цо дахар, хьехарш дар лууш вацара иза. Шен метта колхозан председатель ваха ойла ю-кх цуьнан, аьлла, хеташ шеквара. Цундела и дагахь доллуш волчу Зубайрас шег а йол язье алар т'ехь цхьацца бехкамаш бира:

— К'ант, ахьа х'ун дей? И тайпа г'уллакхаш суна т'е кховхьур дац ахьа. Суна хьалха а лелхаш, нахе приказаш а ма де. Хьо мила ву соьга х'ара де, важа де баха?

— Хьо санна х'окху колхозан бахамах жоп дала дезаш стаг ву-кх.

— Жоп аса ло, куьйгалхо а со ву. Схьа гучу яьл-яьл-лачу мера'уьргашка аса со ловза а войтур вац, я сайна т'ехь куьйгалла а дойтур дац.

— Зубайра, хьоу воккха велахь а, маттаца йолу оздангалла йохо оьшуш дац. Суна а, со санна волчунна а «мера'уьргаш» бахар хьуна хьайна г'иллакхехь дац. Хьо ловзо г'ерташ а, я хьуна т'ехь куьйгалла дан г'ерташ а стагга а вац. Бакьду хьо галваьлча нисван декхар ду тхан. Х'унда аьлча юк'араллин бахамна т'ехь, цхьаннах а дага а ца волуш, шегара куьйгалла дан г'ертарх бахам тобелла д'ах'уттур бац. Дайма оцу лаьттаца, болх беш бохкучу нахах а, тхо юьртабахаман говзанчех а дагаволуш хила везара хьо. Хьуна, тхох дагавала дола хета. Шен ц'ахь-кхерчакхь дечу г'уллакхана доьзалан да а ма волу шен доьзалах дага. Хьо вала мегар дац тхох дага? — Деа-пхеа шарахь Iама а дина, схьадахкийтина юьртабахаман говзанчаш ма ду тхо а.

— К'ант хьо суна хьехарш дан веана я болх бан веана?

— Болх бан а веана, дан оышучохъ хъехарш дан а веана.

— Веанехъ и хъехарш хъайна а дитий, суна Ёюстанехъа а ца вуыйлуш, болх бе. Ца бахъ, аса кху колхозера доллур ву хьо.

— Со лалла-м кхуьур вара хьо. Цкъа Захуна йол яз-йел ахъа, — аьлла, кхин къар ца луш, Захуна йол язъяй-тира цо.

Рамзан ша а вара йол йоцуш. Шешан долахъ долчу дохнана Ёай дао докъар доцуш дуккха а нах а бара. Колхозан дохнана а докъарш тоьуш дацара. Цундела, шешан аттана йол язъяйта дагахъ хилла Рамзан, оцу хъелаша юхавабккхира. «Балхавеана дукха хан а ца хилча. Зубайрига язъе ца олуш, сайн ахчанах нахера эца еза аса йол, йочана хилале», — аьлла, цу чуьра ара ма велли, йол юкхуш стаг лаха, юьрта юккъе велтира Рамзан.

Кертахъ элан хола бол-болчун кетла хлуттуш волавелла леллачу Рамзанна дуьхьал кхийтира Расу.

— Ассалам Ёалайкум, — салам а делла. — Ахъа хлун делладо ва Рамзан? — аьлла, хьаттира цо.

— Ва Ёалайкум салам. Эца йол лобхуш лела-кх. Расу, хьуна хьий йол юкхуш стаг?

— Йол юкхуш стаг-м ма хьабара суна, вуьшта ахъа и хеттарна реза вац-кх. Колхозан пирсдатло а, бухгалтеро, а, хьол хьалха хиллачу агрономо а колхозера шайна ца хьош ма ю и йол мах а, бол а боцуш. Цара дийриг дан мегар дац ахъа а? Хьо а вац уьш санна верг?

— Дера вац Расу, ахьий, хьо санна болчу колхозхош-ий хъахьетнарт дуур долуш-м. Оха чужъа мегаш делахъ, колхозхошна яхъа а мегаш хила деза. Доллучул а атта хьанал ахъа бинчу балхана йоглу ял длакхачийтар ду.

— Атта-м хьо ваха дара, и деш делахъара. Стохка йол хьокху машинаш а, тракторш а лелалур йоцу меттигаш-кахъ колхозан правленес юкъахъ йол хьокхуьйту аьлла. Зубайрас собранехъ массаьрга а дла а хьедина, мангалш-ца куьйга йол хьакхийтира нахе. Юха и йол хьабкхна нах

бевлича, колхозан дохнана докъарш ца тобу. Йол яла йиш яц и йол хъакхарна к'инхъегаман денош яздиър ду аьлла, йол нахера д'ла а яьккхина, к'инхъегаман денош яздира Зубайрас. Нах йол йоцуш битира. К'ин бахарий ткъа со а, я нах а Зубайрина йол хъакха? Дера ца бахара, я х'инца а г'лур болуш а ма бац, — бохуш дуьйцура Расус.

— Иштта харцо ян мегар дац. Нах дагаза бевр бу.

— Дагаза бевлла уьш-м, Зубайра колхозан пирсдатель мел ву балха г'лур дац шаьш бохуш ц'лахь лаш бу дуккха нах. Уьш балха ара ца бевлча талзар дан волу ша аьлла барх'исс ден хъелий дажа д'ла ца лохкуьтуш ц'лахь совцийра. «колхозе балха вьдуш воцчу етате, колхозан махка т'ехь даьхни дажадойтур дац ша». — аьлла.

— Дукха латтийн х'локхо хъелий ц'лахь?

— Дера латтийра цхъана к'ирнах-м.

— Ахъа схъадийцарехь боккха кегарий бу-кх х'локху колхозехь.

— Дера бу. Кегарий муха ца хуьлу машинаш т'ле а. искаладе а, дохнан фермаш т'ле а х'ума лачкъон, ядон аьтто бол-болчу шен нах д'ла а х'иттийна колхоз юуш бохкуш хилча. Наха хъанала къахъегнарг цара ямарта ка етташ доу, цундела нехан дог изт'ла. Зубайрина там хиларна кхоьруш, шаьш и цунна хъалхара беш санна хеташ, болх бан ца лаа. Хъаха ца ла хъуна и нах болх биър боцушший, я и болх балур боцушший-м. Дуьххъал д'ла Зубайрина догъизет'лаш х'уьттаренна д'ла ла-кх. Шайн терго а ца йича, хама беш а ца хилча, я бинчу балхана яллуш а ца хилча, х'ун аьлла г'лур бу нах балха?

— Нах х'унда ла ткъа ладда цаьрга колхоз а йоуьйтуш?

— Аьрзнаш дича а, районерчу хъаькмашка д'лавалхича а цунна х'умма а дийриг а ца хилла, т'лад а дайна д'ла ладда ла-кх. Районерчу ледало шайга арз яздица и талла цхъа бохь схъавоуьйту. Иза Зубайрас даадоь, маладоь, кисна ахча а дуллий юахъажаво. Веанчо д'ла а вьдий-

лакхарчу ледална гергахь саба хъаькхча санна Зубайра ц'анво. Ткъа цо, шена и арз яздинчунна, х'инца аса бер хъан болх олий, «бурч» юкху, вьалча а вьолча а, шена хъаннала сискал яа ца вьутуш. Цу т'ле нахала а воккху. «Цунна хезаш х'ума ма алалаш, мотт-бетташ ву шуна иза», олий.

— Иштта меттигаш хилла кхузахь? — бохуш, хьоттура цо дуьйцург дагах кхетта волчу Рамзана, нахана хууш долчунна духе кхиа лууш.

— Иштта меттигаш а хилла. Хьо болх беш бохкучу нехан а, юкъарчу бахаман а бала кхаьчна орцах вьалла волу дела, дуьйцу аса хъуна. — бохуш, дехха дийцира Расус колхозехь долу кхачамбацарш.

Ша йол эца арабаьккхина некъ а бицбелла, вехха лаьттира Рамзан, Расус дуьйцучуьнга ладоьгуш. Цо шен бала балхийра колхозехь долуш долчу кхачамбацарех лаьчна. Расу теш волуш хилла а, цунах шех Итта-делла а, дуккха а дара колхозан юкъараллин хъелаш талхош долу зуламе г'луллакхаш.

Зубайра колхозан председатель ваханчул т'лаьхъа дукха хан ялале ваьккхира Расу фермин заведующи волчуьра д'ла. К'ини бахъана дацара иза цигара д'лаваккха. Дуьххъала д'ла Зубайрина лиьча цигара ен а, йохкан а бежана яккха йиш ца хилар, шайна ма хетта х'юь-докъар дохка йиш ца хилар бен.

Дохнан фермашкара хехо тоххарехь хийцина шешаниг д'ла а х'юттийна, цхъана буййсанна стаг вахийтира Зубайрас Расуна т'ле юьйчу бежанан захало дийца. Корта меттахь хилийта цхъа х'лора юккъе а кхоьссина, пхи шо кхаьчна лахара етт бара фермера д'лабита льоруш берг. Ткъа и х'ума цкъа динна л'ен дагахь а вацара Зубайра. Веанчо и захало схъаьхъийча, Расус эькхийна д'лавахийтинера, — хъуо дийна а волуш и г'луллакх дахъаш к'хин суна т'ле ма вьоллахь аса таллийна чу вуллуьйтур ву хьо, — аьлла. Амма и етт, дукха хан ялале цхъана луйь-ранна коьртах баьккхича, хийцина карийра Расуна.

— Лергах тоьхна номер а йолуш, хӀокху метта сийсара лаьттина тайша етт айхьа дӀабиггийтанчуьра схьаба-лабел, — аьлла, хехочуьнга дӀахьебира Расус. Ткъа цо лерга дуьхьиг а ца уьйхьира.

— Ахьа хӀун етт буьйцу, тайшан, сиран, цӀен хьан хьелийн беснаш къесто хиъна вац со буьйсанна хе. БӀе езткъа бежана аса схьа а эцна, бӀе езткъа йолуш а ю, — аьлла, ша динчу кьолийна даре ца деш, дуьхьал велира хехо. Цу тӀехула дов а даьлла, Расуй, ШахӀид буй-тӀара еш вовшахлетира.

Зубайрина тӀе а вахана, хехочо сийсара цхьана эса котамах етт хийцина ша динчунна даре дан а ца туьгу. Ахьа дӀабиггийтина етт метта хӀоттабе аьлча и метта хӀотто а ца туьгу, цундела правленин заседанехь шуьга и къастадайта хӀара заявлени дахьаш веана со аьлла, Зубайрина хьалха заявлени охьа диллира Расус. Цу тӀехь еа хьелиозархочо куьйгаш яздинера, пхи шо кхаьчна тайша етт хехо схьавеанчул тӀаьхьа, шаш хьелий а оьзна цӀа доьлхуш божли чохь лаьтташ хиларна а, тӀуьйранна иза ца хиларна а тоьшалла деш.

Цхьа вон хьаьжа юккье шед а хӀоттийна вехха тӀийра Зубайра цхьа а тайпа жоп ца луш а, дош ца олуш а. ТӀаьххьара а шена ала дагадеача.

— ХӀара хӀун кехаташ ю ахьа суна хьалха кхуьй-сурш? Кехатех дан хӀума дац, айхьа дӀабиггийтина етт юха схьа а балабай дӀахӀоттабе ахьа.

— Аса ца биггийтина и етт, хехочо биггийтина.

— Хехочо. Хехочо. И сан дас бигитинехь а суна башха а дац, колхозан фермера етт бигна. Актица даьхни а, база а кера дӀа а делла жоп дала декхар долуш верг хьову. Байначу аттах жоп аса хьовга доьху!

Расуна шал шера хаьара, Зубайра декъа воцуш, цуьнан бертахь бен и кьола ца динийла. Делахь а дан хӀума дацара, и кӀела вуьтур волуш бахьана дацара. ХӀунда аьлча, етт хийца захало дахьаш веана стаг Зубайрин цӀарах, цо ваийтина ша аьлла веана вацара. Бакъду цунах

Расу чIогIа шеквара. И веана стаг Зубайрин стуншича хиларна а, важа хехо волу ШахIид Зубайрин тайпана хьалхара хиларна а, кьайлах вовшашца барт а болуш и гIуллакх дуй техьа аьлла хеташ.

— И гIуллакх нийсонца кхел а еш правленин заседанехь кьаста ца дахь аса суьде лур ду, — аьлла Расус шегасхьахьедича, правленин заседанехь дийцаре ца дича ца велира Зубайра. Амма Расу са волчу агIор ца дирзира и дов. Зубайрас, шена хетачу агIор и дерзорхьама, заседани хилале хьалха кечам бинера. Цхьацца шен узийла йолчахьашхула дийцина, хьелиозархой тоьшаллех бохийнера. «Сарахь и етт цIа балийна я ца балийна хаа сансан тидам ца хилла», — эр долуш кечбинера хьелиозархой. Ткьа, и етт тIе чIагIбина йолу Сацийта харц тоьшалла дан лууш ца хиларо жимма новкьарло йора Зубайрас кечийнчу китарлонна. Зубайригахула ваханчу цхьана дас: «етт сарахь цIа а ца беара, аса иза Расуга цIа а хаййтира», — алий тоьшалла делахь шегас аьлча. — Аса дийр дац харц тоьшалла. Сан хIун гIуллакх ду нехан стаг эрна бехке ван, — аьлла, жоп делира Сацийтас.

Правленин заседанехь шена ма хеттара Расух етт хьарчош чекхдаьккхира Зубайрас и гIуллакх. Бакьду, Расус, заседанехь бина сацам нийса ца лоруш, и дов суьде делира. Суьдо и етт хехочух хьарчийна хехочуьнга такхийтира.

ХIетахь дуйна огIазло еш, Расу волчу ферме дIахоьцуш долу хIоь-докьар а хадийра цо. Дийнахь, бусий Расун фермерчу дохнана дао дезачу докьаран барам ткьа центнер бара. Ткьа, хIинца цунна луш ерг цунах ах а хир яцара. Тракторни лафет тIе кхуссий исс-итт центнер хилал йол лора Расуна. Бутт чекхбаьлча, Расуга, куьг язде бохуш, конторехь схьакхийдочу ведомоста тIехь ялх бIе центнер йол яра лаьтташ, цхьана дийнан юккьерчу барамехь ткьа центнер а лерина.

— Аса яздийр дац цу тIе куьг. Аса оццул докьар дохнана дайина дац, — аьлла, дуьхьал велира Расу. — Цул

тІаьхьа, терзанца узуш бе аса дохнана докъар схьаоьцур дац, — аьлла, Расу дуьхьалваьлча. — ХІинца хьуна терза а хІоттийна, докъар ийзар бен кхин дан хІума доцуш хир ду тхо, — аьлла, дуьхьало йинчу Зубайрас шен цхьа Іалашо йолуш лагІдинера Расу волчу ферме дІа лун докъар. Цкъа делахь харц сведенеш еллера цо, ша ца хьаькхна докъар хьаькхна а, раьгІнаш йина а бохуш. Цундела правлений учетехь цифрашца ши эзар бархІ бІе тонн докъар лаьттара, даьхни Іаьнна чу дерзо хан йолалуш, ткъа боккъалла а долуш дерг цуьнан ах а дацара. ШозлагІа делахь, Зубайрас арахарчу нахана йол а, хІюь-докъар а доьхкинера дохнана даийнарг лоруш. Цундела докъар ца тоьуш, ледара Іа даьккхина даьхни азделлера, даларш дукха хиллера, йоккхучу шурийн барам Іаламат чІогІа лахара бара. Цунна бехке вина Расу дІа а ваьккхина, цуьнан меттина шен деншичан кІант Аюб вахийтира Зубайрас фермин заведуюши.

Вехха лаьттира Рамзан, Расуна дуьхьал кхеттачохь, и йол хьахор бахьана долуш, цо шех Іиттаделла тІуллакхаш далхош. Цо далхочуьнан ойла еш дика ла а доьгІна, — вешан ницкъ, кхочург диър ду вай Расу и кхачамбацарш дІа а дохуш, колхоз тойина дІахІотто хьовсур ду вай, — аьлла, жоп делира Рамзана.

— ХІинца боккъалла а и йол эца дагахь араваьлла вуй хьо?

— Дера, ву-кх, сайна юхкуш караяхь-м.

— Делахь хІета, Элмарзин ю хьуна юхкуш йол. Бакь-ду механа чІогІа хала а, цІармата а стаг ву иза, юсов дерг дуьйцур долуш, изкъ а ца хеташ, жьовссий мах бийца ахьа цуьнца — аьлла, дІавахара Расу.

Ван а вара Элмарза цІармата стаг. Баьлгах а, туьхах а, шекарх а мелла хІун долу а хьожий, дагара дой лора цо ахча туькана йобдучу шен зудчуьнга. Стаканчу цхьаь

бен шекаран бІелиг ца тосуьйтура берашка. Ткѡа, ша а
цхъана бІаьлгаца и цІуб а беш шиъ-кхоъ стака чай мо-
лура. ХІума дукха йоу аша бохуш берашна дов дора цо.
Хъаша-да веача цунна хІотто безачу кхачийна а холча
хІуттура. Шен цІарматаллийца нахана коьртах ваьллера
иза.

— Во Элмарза! — аьлла Рамзана кетІахь мохь туху-
чу хенахь, зайли чохь кхерзина хІиннца хъалха хІоттийна
хІоа дууш Іара иза.

Чехка зайла шена хъалхара дІа а теттина, кхойкхург
мила ву хъажа аравелира Элмарза.

— Во-вай.

— Ассалам Іалайкум.

— Ва Іалайкум салам. Марша а вогІийла хьо Рам-
зан.

— Маршалла хуьйла хьуна а.

— Схъа чохъавала.

— ХІан-хІа, чохъа вера вац. Хъан юхкуш йол ю аьл-
ла хезна веанера со, — Рамзана аьлча, воьхна хилира
Элмарза, шегара и йол дІаяккха иза веача санна.

— Ям-м ю, делахь а йохкар башха сацийна а ваца-
ра со.

— Ткѡа хІинца хІун дагахь ву хьо? — Со-м хьоьгара
йол еха ца веана, ахъа йохкахь эца веана.

— Мел еза хьуна?

— БархІ центнер.

— Делор йохка дагахь яьккхина а ма яцара хьуна
сан иза. Сатасале дІавоьдуш, маьркІажа бода кьовла-
беллачул тІаьххий бен цІа ца вогІуш, ахъа боху а ца
боху а хала яьккхина моьттахь аса и йол. Цхъана метте
дІа а хІоьттина схъаяккха меттиг боцуш, некъа йистош-
ца а, шух а, коьллаш юккьехула а мангал бетташ.

— Ахъа хала и яккхарх-м сов мах лур бацара аса хьу-
на. Айхъа йол мича мехах ло дийцахь цулла а?

— Вайна тІедаьндолу лаьттора дІадаханчу пІерас-

кан дийнахь пхи туьма делчи а, хьуна гуш йолу эла рагI дIа ма ца елла аса.

— Эла рагI аьлчи а элан кхаьнча.

— И хьуна гург ю-кх иза, цхьа говр южучу ворданахь лезанан гIуркх а бихкина, ма-йотталу чIогIа юттуш, шозза еана.

— Иза шозза хьовха уьттазза еанехь а диь туьма ло-кх хьуна цу алах аса. Важа дерг ахьа дийчица а, со ладугIур долуш, вац. Хьуо реза велахь ло, вацахь ма ло, — мах хадийра Рамзана.

— Ой, ткъа аса боху ца хеза хьуна, пхеа туьманах дIа ма ца елла аса иза.

— Хьаха лура яра хьуо Iовдал ца хиллехь-м. Ассам лур дац хьуна цунах пхи туьма. Пхи туьма луш стаг карийнехь кхин мах бийца оьшуш а ца хиллера-кх. ХIан, хIун до ахьа? Айхьа бахь соьца мах бе, ца бахь со дIа-вахийта. Кхуза латта йиш йолуш вац со, — аьлла, Рамзана сихвича, и мах со са волуш бу техьа я бац техьа бохуш ойлаеш а лаьттина, халла жоп делира Элмарзас.

— ХIан-хIа, деа туьманах аса йол ца юхку, — аьлла.

— Хьан, Iодика йойла, — куьг а лаьцна дIаваха дIа-волавелира Рамзан.

Иза дукха гена валале Элмарзас тIаьхьа мохь туьй-хира.

— Рамзан! Ва Рамзан!

— ХIун боху ахь? — юха а вирзина сецира Рамзан.

— Йита хьайна цу деа туьманах и йол. Цу дела вазлор хьо воцчунна цу мехах аса лур а йолуш-м яцара хьуна иза.

Киснара схьа а даьккхина диь туьма дIаделира Рамзана.

— ХIокху деа туьманах аса и йол ийци-кх хьоьгара. Дала беркат дойла хьуна кху ахчанах.

— ГIюза яайойла ахьа хьайн йол а.

Рамзан алах мах а бина дIаваханчул тIаьхьа кхузза юха дагардира Элмарзас алах шена схьаделла ахча.

Шозза го боккхуш ша доьхканчу элан литте леррина хъажа а хъаьжна, иза локкхалла а, шоралла а юьстира цо. Наха дла юхкург а, мах белла схъа оьцург а шен чул кле-зиг ю, я дукха ю, шена чулла мах дукха ло, я кле-зиг ло хьовжуш вехха лийлира иза. Тлаьххъара а, цо лелориг хIун ду хиьна, Аьрсмака хьийзо ваьккхира иза. Ша йол йовьхкина стаг, Элмарзас, йол стенах ийцира ахъа, аьлла хъайга хаттахь, итт туьма делла ийцира эра ду ахъа аьлла, маттара вира цо. Лелаш Аьрсмак волчу схъакхечира Элмарза. Салам-моршалла хьаттинчул тлаьхъа, вовшаш-ца къамел тасаделира цу шиннен.

— Аьрсмак хъайн йол стенах йовьхира ахъа?

— Итт туьманах.

— Итт туьманах?! И лаьтта кхъачний?

— Тлаккха ткъа. Кхъанча бац иза-м элан хола бу.

— Ба хьо ваха хола! Мичара хола, кхъанча бу-кх.

— Кхъанча хьовха, литта делахь а иза ю-кх иза.

— Ахча схъа-м ца делла хьуна цунах?

— Делла дера-кх, юха даккхийтам ца воллу хьо и соьгара?

— Сан хIун гуллакх ду хьовгара иза юха даккхийта? Бакъ мукъане дуй техъа иза? Хьераваьлла-м вацара иза оцу элан литтанах итт туьма дала?

— Ша хьераваьлла хиллехь-м соьгара йол эща а ца вогуш, шешан лулахойн анни-кертах корта длабеттар бара цо.

— Сайчул дукха мукъане юй техъа хъан йол? — аьлла, элан такхор буьстира Элмарзас.

— Тлаккха Элмарза, хъайчул дукха, я кле-зиг муха ю? Хьуна хъайчух хIун делира?

— Суна сайчух диъ туьма бен ца делла. Сан йол хъайчул дуккха а ю, — бохуш, чот йовьхна, воьхна хьийзара Элмарза. Ткъа Аьрсмака цуьнгахь долу хъал хууш, те а марсаваьккхира иза.

— Тапча тоьхна. Тапча! ХIумма а къа а ца хеташ. Иза-м хъаха ву говза стаг. Агроном ма ву иза. Массо а

беца хелиг дика девза цунна. Тоххал тухуш хьуна ма туьйхи елира цо и тапча, халла сискал яа гIерташ воллуш волчу...

Цо дийцинчо зил тIера ваьккхинчу Элмарзас ша Рамзанна йол юхкуш бина мах бохийра. Рамзана ши говр йоьжначу фургонахь вайитинчу стаге. — Йол аса цу мегах ца юхку, со Iехийна хилла цо, иштта цуьнга дIаэр ду ахьа. ХIара цуьнан диъ туьма дIа а хьо, — бохуш и воллуш тIекхечира, цо и мах бохор буйла хууш веана Аьрсмак.

— ДIавала дIа. Хьо хьера ваьлла, я иэгийна? Бина мах бохош хуьлу боьршачу стага? Диъ туьма бен дуй иза! Иэхь ма ду ша бина мах бохор. Шен дешан да хила ма веза стаг.

— ХIан-хIа, ахьа дуьйцург, элан литтанах итт туьма кисна а доьллина, дог токкха хабар ду. Аса суо Iнэхавойтур вац.

Боккьалла а иза ша бина мах бохо воллийла хиньча, ша йинарш забарш хилар гучудаьккхина, халла Элмарза юха берта а वालीна, йол дIаяхьийтира Аьрсмака. Шул тIаьхьа шена Рамзан гича дIадийцира Аьрсмака ша Элмарза хьийзор.

23

Рамзан, дешна ваьллачул тIаьхьа, шена районан юьртбахаман урхаллехь коьрта агроном болх а лушшехь, веара ша винчу юьрта юха. Ша болх бан волавелтахьана дуьйна колхозан бахам тобарна гIайгIа беш, дуккха а гIуллакхаш дан кхианера иза. Кол дIайоккхуйтуш, оьрнаш, баьрзнаш, тоьлгаш дIашарйойтуш ялташ доь маьданаш шоръяйтира, ардаш тIе хиш дохкуьйтуш, удобренеш йойтуш, доьн хIу диканиг кьасташ, ялташ хьекьоран, дохнана докьарш Iалашдаран гIуллакх дира.

Рамзан юьрта веачахьана, дуьйна тодала доладелира колхозан белхан гIуллакхаш. Стамлуш лаьттара колхо-

зан юкъара бахам. Бакъду и гѳуллакхаш шашах санна атта кхочуш хуѳлуш дацара. Чѳогѳа кѳийсамаш цаѳтта-ра колхозан коѳртачу бухгалтеран, цуѳнан, Зубайрин вовшашца. Зубайрин узийла ерш а чѳогѳа дуѳхъал бевл-лера Рамзанна. Ткѳа, Рамзанна тетайна Мохъмад а ва-ра. Царна гѳодора ѳабдуллас.

Болх вовшахтохараллин гѳуллакх а, белхан низам а, белхан учет лелор а ледара хиларе терра, белхаш кхо-чушбаран барам лахара бара. Иштта ледара дара нах балха арабовларан гѳуллакх а. Колхозникашна шаѳш бечу белхан норманаш ца хаѳара. Бригадираший, учетчи-кашший наха бина белхаш буѳззина дѳа ца язбора, бин-чу балхана ял кѳезиг лора, озабезамаш лелабора. Оцу кхачамбацарша белхаш дѳабахѳа новкѳарлонаш ѳора.

Рамзан вуно сиха орцахвелира юѳртарчу партийни организацин гѳоѳнца и кхачамбацарш дѳадаха. Белхан норманаш, царна ѳогѳу ял лоруш, зуѳйш билгалѳьяккхи-ра цо. Ревизионни комиссин председателе, коѳртачу бух-галтерерий, колхозни кассирерий нахана ахчанаш яздина ведомость юкѳарчу собранехѳ дѳадешийтира цо.

Юкѳарчу собранехѳ ѳоккха гѳовгѳа елира:

— И хѳун ду? Мохъади маца вахана балха? Цунна хѳунда яздина шийтта туѳма?!

— Кѳосумана хѳунда яздина ахча? Иза-х балха их-на а вац. Кѳаѳркѳа чѳогѳа молу аѳлла яздина цунна иза?

— Шек а ма вала хѳо, бухгалтерой, цой юкѳахѳ молу хѳуна иза-м! Цо вѳоѳамоста тѳе куѳг яздо, ахча доѳкѳу.

— Суна диѳ туѳма бе хѳунда ца яздина? Дѳабаханчу баттахѳ аса чул чѳогѳа болх бина стаг схѳавийцал цхѳаѳ!

— Ладугѳуш вуѳ хѳо, Зубайра? Цундела бо хѳуна на-ха белхаш ледара. Массо а балха ара ца валар, дога-заллаш ѳолар бахѳана и ду хѳуна. Ша и ямартлонаш ѳи-на дела ваѳллера хѳуна бухгалтер и ведомость ревизион-ни комиссин председателе схѳа ца луш а, хѳокху собра-нехѳ и дѳа ца кхѳйкхадойтуш а дуѳхъал, иштта ша гучу-верволу дела.

— Накъостий колхозхой, сан предложени ю колхозан бухгалтери талла а, колхозан бахам талла а ревизи еха... — аьлла, юкъярчу собранита ревизи еха сацам байтира Рамзана.

Зубайрина а, колхозан коьртачу бухгалтерна а дагахь а доцуш хилла хIума дара иза. Ревизи ехар собрани юкъя доккхур ду я дац цу шинне а, я цхьана а дена хууш дацара. Бакъду и юкъя даьккхинчул тIаьхьа шайш реза ца хилар гучу даккха а, дуьхьало ян а аьтто боцуш би-спира уьш. ХIунда аьлча, ревизи еха оьшуш дац аьлла, шайш дуьхьало йича, шайх нах шекбевринг хилар хаьара царна.

Я ша, я Рамзан, шайшшиннех цхьаь бен колхозехь виса йиш йоцийла хиира Зубайрина. Иштта Мохьмад а вара цунна новкъа. Рамзан белхан гIуллакхаш дика дев-заш, массо а метте бIаьрг кхуьуш, тидам болуш хиларна цуьнца кыйса хала дара Зубайрина. ХIинца и ревизи ехар юкъярчу собранехь сацийча уггаре а коьрта кхерам Зубайрина а, Жуьнидна а цу шинце гIуллакх догIуш болчарна а, оцу ревизехчул а чIогIа Рамзанах бара. ХIунда аьлчи Рамзан нахана гIуллакх дан лууш, эшначу меттехь гIодеш, нах безаш, перан дагара хууш, нахаш тарлуш нахах дагаволуш, нахана а, партийни организа-шина а тIетевжина вара. Цундела нахана сикха везаве-лира иза, дика лара а лорура, цуьнан сий, а дора, цу аьллачуьнга ла а дугIура. Ревизи ехар цо юкъядаьккхи-ча озабезам болчех наггахь воццо, массара а куйгац айдича Зубайрина, Рамзанан ницкъ шегахьчулла алсам буйла, кьевсинчохь нах цунна тIаьхьа хIуттур буйла хи-ира. Цундела юьрта чоьх Зубайрин, Аюбан, Жюнидан цаьрца бертахь колхозана ямартло лелочу нехан коьрт-мостагIа хилла дIахIобьтира Рамзан. Цара вовшашла хь-кьайлахь барт бира Рамзан шайна кхин зуламе валал-вохийна дIаваккха. Бакъду и вохор чIогIа чолхе карна-ра царна. Цкъа делахь Рамзан йоза-дешар чIогIа дик-хууш, лаккхара образовани йолуш, законаш дика дев-

заш. юьртабахаман артелан устав хууш а и ларош хилар-на а, шайш кIела дита дуккха а шайн ямартлонаш цун-на гучуйийлла хиларна а.

Рамзан нахана хьалха маьттаз ваьнволу, цунах нехан безам бовболу агIо а, и бехке ван бахьанаш а лобхуш, тIаьхьа бевлира цунна Зубайрина гонаха берш. Рамзан новкъара дIаваккха шен аьтто лобхуш, ма хуьллу Мохь-мад шена герга ийзавора Зубайрас и хьобстуш, а, цуьн-ца йолу юкъя-меттиг тоян гIерташ а.

24

Чолхе дирзира Рамзанан вахар. Кхин а чIогIа цуьнга гоме хьобжуш тIечеха велира Зубайра. Бехке ван аьтто лобхуш бахаман, белхан гIуллакхаш тIехь Рамзан гал-ваккха гIертара иза. Собрани хиллачул тIаьхьа Рамзан шен кабинета чувеача, багалеирира Зубайрас цуьнга.

— КIант, эладита санна собрани юкье а лелхаш, хьан хIун гIуллакх дара ревизи еха? Иза еха эшначу хе-нахь аса айса йобхур ма яра. ХIокху сикхачу хенахь ХIинца и цхьа «бохь» сख्या веача и тIаьхьа ваьккхина ле-ла мукъа ву со?...

— Аса воьхуш вац иза, юкъярчу собранино, колхоз-коша шайш воьхуш ву, «бохь» аьлча а ревизор. Хьуна цунах кхачам ца хетахь комисси а йобхур ю.

— Делахь ма иэьх ца хета хьуна? Хьо 'вапар ткъа и веха веза аьлла юкъядаьккхинарг?

— Ревизор веха веза аьлла юкъядаьккхинарг со вара. Кхин нахана зуламана, я хьуна хIуьттареннах ца воьхий иза. Юкъяраллин законаш талхош долу ямарта гIулла-кхаш, кхин дIа кIартдалале гучудаьхча гIуллакх ма ду-ткъа цо вайна дийринг. Со-м ца кхета Зубайра ахьа боху-чух. Я хьайха вогуш ву техьа хьо?

— Вац хьан мел веллачсара со-м. Хьо а хьан ворхIе а да бертал лаьтгича а вогур а ма вац.

— ХIума дац хIета, хьо вага хьуна кхерам болуш хIу-

ма дацахъ. Сан ворхле а да кошара схъа а веана бертал латтарна кхерам муххале а бац. Хиунда аьлча уыш белла дукха хан ю. Велларг юха ца вогу.

Шен дагахъ, «хьо а царна тлаьхъа ваханехъара бакъахъ а дара», — бохура Зубайрас.

— И белларш а битий белхан гуллакхаш дийций вайша Зубайра?

— Белхан гуллакхаш дуьцуш а ца лелаш болх бан беза, — аьлла, Рамзан тергал а ца веш телефон етта волавелира Зубайра.

— Юьртабахан урхаллин начальник веза суна! Гумар Асхабович хьо вуй иза? Шешан цигара агроном ваййтахъа кхуза...

Цо и къамел дладолышхъхъ и ала воллург хиун ду хира Рамзанна. Делахъ а иза телефонца къамел дечуьра юкъахъ ца воккхуш, ладуглуш сецира.

— Стенна оьшу? Суна дера оьшу кIа хъакха доло мегар дег а, доцург а къасто... Агроном ву бохуш цIе-м ю. Цуьнан хиун пайда бу, цунна кIадда а хууш ца хилча...

Зубайра телефон чухула къамел дина ваьлча.

— Хьуна мила веза ва Зубайра? Цигара агроном хиунда воьху ахъа? — хьаттира Рамзана.

— Сайна оьшу дела воьху-кх.

— Со вац ахъа схъавоьхуш верг санна агроном? Сан йолчулла бен образовани ма яц цуьнан а. Вайн ницкъ ца кхочуш дисинчунний бен юьртабахан урхалле орца даха оьшуш ма дац.

— Хиун ду хьан ницкъ кхочуш а, ахъа кхочуш дина а? КIадда а цац, мотт-эладита лелор бен.

— Сайн декхар дерг, дан ницкъ кхочург аса дан а дина дийр а ду: Вуьшта мотт-эладита леладо ахъа бахарна хьо бакъ вац. Бакъду аша целочу зуламечу гуллакхашна дуьхьал со кыйсам даррехъ латтор болуш ву къайлах а кьулах а доцуш. Хиун элира хьоьга юьртабахан урхаллин начальнико? Агроном воуьтур ву элин?

— Хиунда ца воуьиту цо иза, аса вехча?

— Хъаха вац аса и воуьтур-м, — аьлла, трубка схъа а эцна, телефон тоха гоьртира Рамзан. Зубайрас катохна трубка схъа а яккхина охъа йиллира.

— Иза а хаза гуллакх ду, — аьлла, дехъа сельсовет чу а вахана юьртабахан урхаллин начальнике телефон туьйхира Рамзана: — Колхозан председателъна берийн дег-баамашца тайнарг ца тайнарг нисдан гIерта оьшуш дац. Аграном кхуза ваййта ца оьшу. Со суо ларалур ву ялташ чудерзоран гуллакхана, — аьлла, къамел а дина, юха сехъа чувеара Рамзан. Ткъа, Зубайра, оьгIазе ву-савелла, Рамзане кхин хъала ца хьожуш, папка схъа а йиллина кехаташ кегош Iара.

— Зубайра, со реза волуш сурт дац ахъа хIитториг. Хьой, сой вовшашна, оьгIазъхарца гуллакх дац юьртачу бахан а, чудерзо дезачу ялтийн а. Ялтийн аренашкахула денна бохург санна бIаьрг тухуш, хъакха доло мегар ду, дац хьожуш ву со. Зумсиара кIа хъакха доло мегар ду. Тониирзера кIа жимма сийно ду кенара буьртиг беррит а схъабар боцуш. Иза хъаькхна кесарехъ дакъа далийта деза. Иочанаш хилале кIа чудерзорна сихо ян еза вай, вовшашна деза а ца деш, я вовшашна хIуьтаре ян а ца гIерташ.

— Хиинца ахъа ца аьлчи и ца хууш хир ву со?

— Хьуна ца хаьа бохург дац сан иза. Цхьаннах шех, я хьох хъайхха тешна дита мегар долуш дац ялташ чудерзоран гуллакх. Маосо а орцах ваккха веза. Зумсиара Товпирин, Iалхин ши комбайн дIахIотто еза, цара эрина кIа хъатте схъакхехъа бортовой йиь машин тIечIагIьин а еза, тховсехъ дIа а аьлла. Кесарахъ хъакха Мовлди а дIахIотто веза. Важа болу белхаш ялташ чудерзоран планца ма хиллара дIахьур бу.

Шен Рамзанца йолчу гамонна цо мел дуьйцург нисса бIостанехъа хетара Зубайрина. Шен балха тIехъ гал мел даьлларг а, кхочуш ца хуьлуш юкъах диснарг а Рамзанан бехк беш, цунна тIетаю кечвелла вара иза.

— Зумсиарара кІа хьакха доло хьалхе ду, — элира Зубайрас, хІуь аьлла а Рамзана бохучунна тІе ца тан. Цо и аьлча киснара кІен кенаш дІакховдийра Рамзана цуьнга.

— Хьакхадай хьажал — аьлла.

— Аса ахьа чул а хьалха хьекхийна уьш, — аьлла, шега дІакховдийна кІен кенаш тергал а ца дира Зубайрас. Цо уьш дІа ца эцча, ша кераюккье а хьакхийна, диллина лавттачу корехула аракхевдина, хІуп аьлла, кегаш дІа а яьхна — Хьажал, гой хьуна буьртигаш баттара схьа довлу. КІа хьакха доло деза хІинца. Кхин тІавьхьатеттича дужур ду.

— Делахь дІахьакхийта.

— Наряд ло ахьа сарахь чубаьхкича бригадирашка.

— Цунна-м цхьаь дийр дара аса. Чекхделан хьан гІулакх? Кхин хІумма а дуй хьан соьца?

— Кхин хІума дац. Іодика йойла, — аьлла, араваьлла дІавахара Рамзан.

Цу чуьра араваьллачул тІахьа, ойланаш еш вара Рамзан, хІун хир ду техьа кху гІуллакхех? ХІун йист ер ю те хьа болабеллачу жьийсамийн? Со, шайна новкьа а ца гІерташ, ІадІийча, шайна ма луьу ямартлонаш делош. колхоз яа бохку уьш. Ца Іийча, шайна новкьара дІаваккха бохку, шайга ваккхалахь.

ШолгІачу дийнахь кІа хьакха долиьра. Бакьду комбайнан бункер чуьра кІа дІакхехьа машинаш ца яьхкира цига. Цу гІуллакхана орцахваьлла, юха а колхозан конторе вахара Рамзан.

— Зубайра, комбайнаш тІера кІа дІадахьа машинаш ма ца яьхкина?

— Ца яьхкинехь соьга хІун де боху ахьа? Хьо вац агроном? Кхин шуна хІоранне нянка лаца-м ца еза аса?

— Нянка ца оьшу суна, и шофераш мича бахана, хаа лаьа. КІа хьаьтте дІаоза шина комбайна тІе чІатІвина виь шофер мичахь ву?

— Суна хІун хаьа, хьо вац хІара колхоз гІаттийна

делааш верг? Хуна хаа декхар ду-кх уьш стенга ба-хана.

Уьш дІахъажийна цхъа а да билгалвоцуш, веа шофер цхъаццанхъа вахана карийра Рамзанна. Ткъа, ши а комбайн, бункерш кІех хъала а юьзна, кІа дІадахъа стаг во-пуш, сецна лавттара.

Зударий а, бераш а вовшах а ийна, кабини тІе вота а а етташ, тІехъ хелхаран бал а боккхуш юьртах чуеара цхъа еса машин. Делкъал тІаьхъа кхо сахът даьлла хан яра иза. Дуьхъал ваьлла и машин саца а йина, шофере бартхаьттира Рамзана.

— Хьо комбайна тІера хъаьтта кІа дІакховхъуш хІунда вац? — аьлла.

— Шу мас хъаькам хила веза суна тІехъ куьйгалла деш? Цхъаммо цхъаъ олу аша, кхечо кхин олу. Зубайрас суо хъаьжжийначу ваханера-кх.

— Стенга хъажийнера хьо Зубайрас?

— Иза цуьнга шега хатта...

25

Маьркіажан бода кьовлабеллера. Адамаш шешан хІу-самашка чудирзира, тапъаьлла тийна дара юьртахъ. ХІетта чувеана Рамзан, шен юьхъ-куьг а дилина, хІума яан кечлуш воллура.

— ЧІепалгаш дезаш хьо волу дела дина-кх аса хъуна хІорш, — аьлла, чІепалгаш а, чай а охъа хІоттийра Хьур-мата.

Асет дехъа чохъ, йиттинчу хІумнашна иту хьокхуш йоллура. Царна иту хъаькхна а, уьш дІанисийна а яьл-ла сехъа чуелира иза.

— Мамас сагатдо-кх хъуна юьртахъ дуьйщучу цхъацца хабаршна. Уьш хоьттуш, керла дохуш хъан сагатда а ца лаьа, уьш хІунда дуьйцу, хІун ду ца хиьча синтем а бац. Дийцахъа хъуна хууш хІун ду цунах? — элира цо.

— Мама, эрна са ма гатдехъа. Хъаьжкіашна айхъа

асар дечу хенахь Іажаркх тосаеллий хьуна? Орамашца бух йокхуш доь ца дайича, хьаьжкІашна ницкъ бо цо. Гиний хьуна Іажаркх йолчу меттера хьаьжкІаш бурула маж а елла йокхуш? Оцу Іажаркхо бечу ницкъо денгъала ца юьту уьш. Ялтийна ницкъ бен и Іажаркх санна, хьокху юьртарчу нахана ницкъ беш, церан цІий муьйлун цхьа тоба ю. Оцу тобанах тасавелла со. ХІинцалца шайна дубхьалваьлларг нах тІебохуьйтий саца а веш, схьабавькина уьш. ХІинца сох тасабелла.

Иштта, Рамзан шех Итталун цхьацца гІуллакхаш дийца волавеллачу меттехь, кІетІахь мохь тоьхна вистхІлира цхьаь;

— Ва Рамзан!

— Ва вай! — ХІума яа хиинчуьра Рамзан гІатта кхнаде, ший а пхьарс а лаьцна, ХІурмата сацийра иза. ТІаккха, кхойкхург мила ву, хьажа Хьурмат араелира.

— Мила ву кхойкхург?

— Тхо дара хІорш! Рамзан чохь вуй?

— Ва те. ХІун дора аша цунах?

— Цхьа кІеззиг цуьнца гІуллакх долун даьхкинера тхо. Схьа ара валийтал иза.

— ХІун оьшу шуна? — аьла, Хьурматна хьалтххасхьаІоьйтира Рамзан.

Ассалам Іалайкум.

— Ва Іалайкум салам марша а догІийла шу.

— Моршалла хуьйла хьуна а.

— Схьадубо чу. Охьа хІоттийна, кичча лаьтташ яахІума ю.

— Тхо чу а ца догІу, я хІума юуш а Іийр дац.

— Делахь схьадийца ткъа шаьш деана гІуллакх.

— Хьо хьуо волчохь дийца лаьа тхуна.

— Мама, хьо чу гІол, — аьла, Хьурмат чу яхийтира Рамзана.

— Зубайрий, Жуниддий тхан цІийнан хьалхара вуйла хаьа-кх хьуна, хаьий?

— Дера хаьа.

— Оцу нахах а, тхох а доллуш хІун дара хьан? Тхох доллуш декхар делахь, и дІадала даьхкина тхо.

— Юьртан хьаьккъаш ду шух дохкурш. Сан шух доллуш хІумма а дац.

— Хьан киснара даьккхина дигъна хІумма а дуй?

— Со санна волчуьнан кисна кховда ца баьхьна уьш. Кхин хІун оьшу шуна?

— Зубайриний, Жуьнидний зен хилахь зен а, чу воллахь чуволлар а, чувобллінчохь уьш лахь балар а хьуна дубтург ца хилар дІахайта даьхкина тхо.

— Сов бакъахь даьхкина. ХІинца шу а гІалатдевлла. Зубайрас. Жуьнидий дигънарг нехан рицкъа ду. Церан гІуллакх теллина даьлча, Іедало хьакъ доллу таІзар дийр ду царна. Нагахь санна церан бала кхочуш верасаш шаьш хилча, нехан хьакъ дайита дезаш ца хиллера аша. ХІинца, царна динарг дубтур дац аьлла, дов хьедан даьхкина шу, шешан гІуллакх йилбазан чоьн тІехь доллушехь. Оцу Зубайрин, Жуьнидан чул а лубра ма ду шун гІуллакх. Царначул а чІогІа таІзар дийр долун ямартло-наш ма ю аша леллийнарш.

— И хІун ду? Хьо хІун ала гІерта?

— И дера ду Аюб, Зубайра бертахь а волуш август беттан шуйьтталгІачу буса, аьрру агІор моІа тІехь хІоттийна «234» номер а йолуш, «ЧІама» цІе йолу тайша етт шо кхаьчначу шинарин котамах, ШахІидий ахьий хийцар. ГІийлачу бежанашна а, узуш долчу хьелашна а язйина йолу комбикорм ялхийтта центнер Аюб ахьа йохкар. Шийлачу Іай, кІела ча а ца дудаш, бетонни цІенкьий тІехь Іахкийна, остабаьлла шовзткьей вуьрхІийтта етт кьайла бахийта, нахера контракташи еш схьаийдина эсий, оцу хьелашна ахьа дІаяздина. Аюб ахьа хьайн ферме схьаэцначу шийтта эзар центнер алах, кхоь машин йол йохькина. И йол дІаьхьначу машинийн номерш а, шо-ферийн фамилеш а сан киснахь йохку. Жижигана дІаба-да бустош бу а бохуш, бустийна кхаара сту, Зубайрина

цхьа гIогI а, бухгалтерна цхьа гIогI а луш бекъна биарий аша Аюб? Мустъелла аьлла дIа ца оьцуш, юха яийтина ворхI блей ткъей итт литар шура, сепараторх чекх а яккхина, тIо хъайн чу а баьхъна, шура эсашна яийна аьлла акташ хIиттийрий ахьа Аюб? ДоцIа аьлча шуьшиннен гIуллакх прокураторе дIакхаьчна а, следстви йийра йолуш а ду. И дов аша хьедар хIокху магнитофонан ленти тIе дIа а яздина-кх, — аьлла, коча тесначу доьхкар тIехь букъ тIехьа кхозу магнитофон хьалха ерзийра Рамзана, буйнара микрофон цаьрта дIа а гойтуш.

Дов хьедан веанчу кхааннийн къамел дуьйхира.

— Со цхьана а декъехь а, я кхожехь а вац хьуна. Рамзан сан цIе ма яккхалахь цигахь, — аьлла, юхавелира Арскъи.

— Хьуна билла бехк болуш вац-кх со, — элира ШахIида.

Я чубаьхкина чохь а ца Iаш, я Iодика йина дIа а ца боьлхуш, дIай-схъай хьийзаш кетIахь а лаьттина, дIабахара ШахIидгIар. Рамзан чувахара.

Хьурмат бехкаш дохуш ден елира цуьнга.

— Сел кIоршаме ца хилча, ца мега хьо? Хьан хIун гIуллакх ду юьртана а хьалхара церан коча ваха?

— Я со, я кхин орцах ца ваьлча волий? Хуур ду-кх колхозана ревизи ян йолийча.

— Кхаъ а белла оьцур бара цара уьш-м.

— Хьаха бац. Кхаъ хьовха цIнэ деши делча а, цаьрта эца лур боцурш бохкуьйтур бу. Колхозехь теллийна яматлонаш, цкъа а, шозза а теллича, Iора ца йохуш, къайла яхийтинчарна дан догIуш доллу таIзар дийр ду партин обкомо.

КетIахь и къамелаш дечу юкъана чIепалгаш шелделера. Юха дохдина чIепалгаш а диина, охьа вижна Рамзан вехха Iиллира, наб ца кхеташ. Ша юьхьара лаьцначу къийсамийн ойIанаш йора цо.

Ялташ чудерзийна девлла, гуьйренан оханаш дан до-
лейнера. Кла хьокхучу хенахь комбайнаша май-майнехь
охьа кхиссина чан литтанаш волокушаца тлеттла а узуьй-
туш, раьгІнаш йойтуш вара Рамзан. Оханаш деш болчу
трактористашна тлевыхана вист а хилла цлехьа вирзира
иза.

Туькана хьалхашхула тлех волуш, туькана чуьра схьа
мохь тоьхна, чу кхайкхира Рамзане:

— Схьа волахь, цхьажимма наха санна дуьне даа ме-
гар дац ахьа а? Кхаш тлехула и декъаза когаш текхош а
ца лелаш? — аьлла.

Йиллина лаьттачу туьканан неларехула длахьаьжначу
Рамзанан блаьрг кхийтира къаьркъа молуш лаьттачу
Жуьнидаххий, арахьара тлевьнначу жимчу шина стагах-
хий.

— Дийна делккъехь туьканчу а хлоьттина къаьркъа
мийлар, дуьне даар ца хета суна Жуьнид. Со шуьца де-
къа воглур вац.

— Мичара, милла велахь а веьнначу хьеше маршалла
хоттуш хуьлу хьуна!

— Туьканчу вахана лаьттачу стаге, урамновкъара чу
мохь а бетташ хойттуш дац моршалла.

— Хьан гиллакхе хьаьжча-м, нехан бедана ваьлла
мохь бетташ хатта а тарлур дара иза-м.)

— ХІуьу аьлла а цхьаь ала глерташ къахьобгу-кх
ахьа, — кхин ца сецаш длаволавелира Рамзан.

— Ала дагахь дерг дла аьлча-м хьан, дена вир хир
дара цлечу элхьамачан кож а тлехь! Хьах-хьа-хІа! ХІо-о-
о-хІо-хІо-хІо-о-о-о! — воьлтура Жюнид а, цуьнца волу ши
накьост а.

Рамзан, шена тлехьаша тле аьлларг, ца хезчуха тлех а
ваьлла длавоьдура. Къаьркъанан шиша а буйнахь ара-
ваьлладу Жуьнида тлаьхьа мохь туьйхира:

— ХІей чхьоч! ХІей сексот!

Рамзан юха а вирзина сецира.

— Жуьнид, хьашт доцург ма дийца. Ирах а охьа а сан коча ван глерташ ву хьо. IадIе.

— Аса хьан дена совгIатана, делла вир дIадига боху-ра аса-м. Хьа-хьа-хьа, — воьлура Жуьнид. Цунна тIаьххье схьа аравелира цуьнан ши накьост а.

— Баркалла хьуна. Хьайна дитахь Жуьнид и вир. Веллачу сан дас цунах дан, хIума а дац, — воьлуш забаре хьа даккха глертара Рамзан.

— ЭхIей, хьо вижа цуьнан меттина коша хIа а вижа! Схьавола хIара цхьа бака дIабаккха, хьоу боьрша велахь да нелца валларг!

— Да нелца а воллалда хьан, нана хьакхийца а йол-лалда хьан айхьа дага лавцнарг кхочуш ца денделахь! Боьха хIума! ДогIана хIоттийна кхийра сурийла санна и батт а йина, дийна делккьехь туькана а хIоьттина, кьаьр-кьа муьйлуш хьо лавттар а вацара оьздангаллех хьаса хьайгахь хилча!

Кхоь а Рамзанах лата тIе волавелира. Ша тIекхоч-чушехь Рамзанна тIара ластийра Жуьнида. Рамзана цIеххьана корта цхьана агIор а тесна, цуьнан тIара тIех а тилийтина, буй тоьхна Iункар эккхийтира Жуьнид. Урс а даьккхина чу хьаьдира цуьнца волчу шиннех цхьаь. Урс тоха цо хьала бохуьйтушехь, ка тоьхна пхьарс схьа а лоцуш, лахара хьала ластийна чIенит кIел муьшка тоьхна, тентиг а ваьккхина, шозлагIа ластийна тIара тоьхна бетак цIий а доккхуш, пхьарс хьовзийна буйнара урс схьа а даьккхина нехан керташкахула дIакхьоссира Рамзана. Изза дира, урс тоха гIоьртиначу вукха накьостат на а. Цигтахь юкьабоьллачу наха дIай-схьай кьастийра уьш.

27

Юьрта ревизи еана аьлла, наха кар-кара ийдеш кхай-кхош дара. Колхозана ревизи ян веанарг кхоь стат варан

юьрта-бахаман министерствон ревизор а, районерчу юьр-табахаман урхаллин коьрта экономист а, республикерчу контрольно-ревизионни урхаллин векал а. Царна тIевил-лина партийни контролах цхьа векал а.

Цхьацца тIе а кхуьйлуш лебора цара нах. Алпату а йигтира кхайкхина дIа.

— Зуда, ледара ма хилалахь, цара таIина чу юлтур ю хьо, — бохуш, забарш йора ИбрахIима. Шега хIун хот-тур ду ца хууш гIеххьа сагатлора Алпатун. Жуьнидан шичо юьстах а яьккхина, — «май баттахь бинчу балхана дейтта туьмий ши сом, июль баттахь бинчу балхана пхит-та туьмий айхьа эцна алахьара ахьа...» — бохуш дехар дарна, шега изза хоттур ду-кх бохуш шек-м яра иза. Хат-та хIуьу а хаттахь а, шена хууш долчух бакьдерг бен эр долуш яцара Алпату. Шега дехаре веанчу Жуьнидан шиче а делира цо иштта жоп: «хьан а сан а мел веллачу сара эр дац аса-м айса ца эцна ахча эцна. Суо дуьнен тIе яьлчихьана аьшпаш боьттина а яц, я ботта дагахь а яц. Нехан ахчанаш а дууш, куралла аркьала дуккха ситтира Жуьнид. ХIинца охьа сетташ букар телачу кхайчна».

— Чу ян мегар дуй? — аьлла, неIаргехь йист а хилла, контора чохьаелира Алпату.

— Де дика хуьлда шун. Хьаша верг марша а во-гIийла.

— Маршалла хуьйла хьуна а. Оха схьаехначех юй хьо? ХIун ю хьан фамили? — хаьттира, нийсса хьала хьаькхна Iаьржа кIужал а болуш, торгга юьхь-марш а болуш, бIаьргех куьзганаш а доьхкина Iаш волчу стага.

— Джабраилова ю сан фамили.

— ЦIе хIун ю?

— Алпату...

— Колхозехь болх беш юй хьо?

— Дера ю-кх, даламукьалахь-м.

— Болх муха бо ахьа?

— Сайга бригадира схьакхьовдийнарг бо-кх. Шекаран оьеклаш а лелийна, асар деш а нилха еш а, схьайохуш

а цѣнѣш а. машинашна тѣ юттуш а, кѣа цѣандеш хѣаь-та а ихна. Со балхахъ йоцуш цѣа а де а дац.

— Дийнахъ бан безачу белхан норма хуьлий шуна хѣоттайой?

— Ца хуьлу йорѣанор, бинчу балхана ахча мел до-гѣу сѣа а ма ца дуйцу. Цу тѣхула-м доккха дов лаьтта тхан учетчикца а. бригадирца а. Шаьш кхоьллингчу де-ла-даша оха дийриг хѣун ду, оха дийнахъ я баттахъ болх бича йоккхург хѣун ю сѣадийциша, болх бан дог а догѣур дара, яа а, юха а оьцуш, довзал кхаба дезаш ма ду тхо, тхаьшна догѣург мел-хѣун ахча ду хууш хилча, довзал-хочунна муьлхачунна хѣун эца еза а хуур дара тхуна.— аьлча, нийса жоп луш стаг вац-кх я учетчик а, я бригадир а, я бухгалтер а, я пирсдатель а. Шина, кхаа баттахъ, ур-атталла, аванс а ца луш, тхоьга белхаш а бойтий, кѣечу стагна сагѣийн дакъа санна кхо-диъ туьма сѣа а лой бов-лу. Хѣара кѣезиг хѣунда яздина, аьлла шайга хѣаьттича. Ахѣа бинчу балхе хѣаьжжина яздина олу. Хѣокху юьрта-ра дѣа яьлла миччахѣа а гѣур яра-кх со, кхаьрга хѣара дог ца этѣадойтуш.

— Кхин хѣун бохуш этѣадо хѣан хѣокхара дог?

— Хѣажал и ѣаш ерг гой хѣуна, кассир ю бохуш кхий-ра кхаба санна и жур ирах а бахийтина? Сох а, сан вар-хѣе а дех а ца еша хѣуна иза. Балдех басар хѣекхар, кхуьзганчу хѣежар бен кхин деш хѣума дац хѣуна цо хѣо-кху чохъ. Дийнахъ кхузза уггаре а езачех йолу коч хуьй-цу, кѣажа лекха бер-берг юхуш, туфлеш хуьйцу, хаддаза духкуш ахча ду. Мичара долу цунна иза. Церан кхин ах-чий, рицкѣий тѣедахѣаш, чуьра балха дѣаоьхуш стат а вац, я ахча деш машин а яц. Тхан ахчанаш ду-кх цо ду-урш. Хийла, сан а, со санна болчийн а дог хѣаха этѣадо-цо. Нийсса шина кѣирнах тѣаьхѣа язйира со цо, суна яз-йина ю боху шай-кай сѣа ца луш.

— Хѣунда?

— Ца хѣа дѣра суна-м, цкѣа кассехъ ахча дац олий дѣаюхуьйтуш, тѣаккха ведомост галавни бухгалтеро куь

яздаза ду олий дѣаюхуьйтуш, тѣаккха «хѣинца со мукѣа яц, тѣаккхахула юха йола олий дѣаюхуьйтуш. Ахѣа дѣай-сѣай хѣкха со бѣрах дацний, сѣалохѣа и суна йогѣу шай-кай, аьлла со шѣга йистхилча: «лур дац»,—аьлла дувхѣал елира. Цкѣа-м оцу йоѣзар тѣера а лаьцна иза кху чуьра ара таса дог хиллера-сан. Юха а, хѣенехк контора чохъ кассирах леттийца бохург, хаза доцу, дела, и гѣовгѣа яккхар гѣиллакхехъ ца хѣташ сатуьйхира-кх. Шайга дѣа аьлча я галавни бухгалтеро а, я пирсдатло а аса бохург тергал а ма ца дѣра.

— Май баттахъ айхѣа бинчу балхана мел ахча эцна ахѣа?

— Диъ туьмий ши сом.

— Июнь баттахъ бинчу балхана мел эцна?

— Хѣора баттахъ бинчу балхана алапа сѣа оьцуш ѣа тхо? Ца хѣа жайнора суна-м айса сѣа эцнарг муьлхачу беттаниг ду а. Хѣара шо доладелчахѣана дуйна тахан-лера де тѣекхаччалц, хѣокху бархѣ баттахъ довазза ахча сѣа эцна-кх аса.

— Мел-мелла эцна дага догѣий хѣуна?

— Уггар хѣалха кхо туьми пхи сом ийцира. Цул тѣаь-хѣа диъ туьмий ши сом, цул тѣаьхѣа диъ туьмий ворхѣ сом, тѣаккха пхи туьма.

— Айхѣа яздина куьг девзар дарний хѣуна?

— Дойзур дара.

— Хѣара куьг хѣан яздина? — ведомость тѣех куьг яздина меттиг Алпатуна дѣагайтира ревизоро, цу могѣара хѣалха лаьтта фамили а, цифраш а кѣайла а йохуш.

Леррина хѣажа а хѣаьжна.

— Аса яздина, — жоп делира Алпатус.

— Кху шарахъ бинчу балхана ду аьлла цкѣа а дейт-та туьмий ши сом ахча эцний ахѣа? Хѣокху кассехула, ве-домоста тѣе куьг яздеш а ца яздеш?

— Ца эцна.

— Кхойтта туьмий пхи сом эцний?

— Ца эцна.

— Пхийтта туьма эцний?
 — Мичара? Ошшул ахча луш хиллехь-м, аса тоххарехь сайна «Волга» эцна хира яра.
 — Дейтта туьмий ворхI сом эцний?
 — Дера ца эцна. Бакъду, шу ревизи ян догIий ма хиъ-анехь меттах бевлла, «хъайга хаттахь, и ахъа схьадагар-дина ахча эцна алахъара», аьлла соьга дехаре стаг вайитинера хIокхара, иза аса ша дала кхолларх дохковок-кхуш эккха а вира-кх. Шу дукха даха, бехк ма билла-лаш, суна. Шул хъалха шозза а ревизи ян баьхкинарш, хIокхера чохь мазала Iуьттуш, москалан гIогIаш а диъ-на, шортта хIокхара шайна кисана доьллина ахча а эц-на, хIумма а ца деш дIабахча, наха неIалт элира царна. И неIалт шайна ма алийталаш. ХIокхаьрга шаьш Iеха ма дайталаш, варе.

Цо бохучуьнга ца а доьгIна, юха а хетта волавелира ревизор:

— Хъажал хIокху ведомость тIе. И лаьтта цифраш евзий хъуна?

— Евза.

— Мел ю уьш?

— БIей шовзткъей шиъ.

— И хъанна яздина ду?

— И хъалха лаьттарг-м сан фамили ю.

— И яздина куьг хъена ду?

— Сан ду-кх.

— Дейтта туьмий ши сом айхъа ца эцна хIунда боху ахъа ткъа?

— Айса ца эцна дела.

— Айхъа куьг яздина ахча дIа оьчучу хенахь хIара яздина лаьтта ахча мел ду хаьарий хъуна?

— Дера хаьара.

— Мелла, хIун цифраш яра кхузахь лаьттарш?

— Диъ, шиъ.

— Хъалха лаьтташ хIара цхъаь дарий?

— Дацара.

— ХIара мичара даьлла кхуза?

— Суна хIун хаьа. ХIокхаьрга хатта. Цу хъалха эзар ципар лаьттахь а, аса схъа эцнарг диъ туьми ши сом бен дац.

— Кассир мел дара ахъа хIокхунна май баттахь хIоттийначу ведомостаца дIаделла ахча?

— Дейтта туьми ши сом дара-кх.

— Дара хьо елла Iуьллийла. Иехь а ца хетий хъуна, гуш лаьтташехь аьипаш битта!

— Собар дел шиммо а. Бухгалтер, айхъа куьг а яздина ведомость чIагIдечу хенахь, хIокху Алпатуна яздина хилла ахча дата догIий хъуна?

— Ца догIу. Белхалой дукха ма бу. Царна хIоранна мел-хIун делла дагахь латталур ма дац.

— Дика ду, ведомость айхъа куьг а яздина чIагIдале хъалха дейтта туьмнаш а, пхийтта туьмнаш а я дикка кIезиг яздина лаьтташ хилча, и ахчанаш нийса хIиттийна я ца хIиттийна ца хьожу хьо?

— Хьожу те.

— Делахь хIета схьагайтал суна Темирбулатов Хас-болатий, Анзорова Тумишассий, Назирова Умидатий, Бекишов Салауддессий, Хасуева Айзаний, хIокху Алпа-туосий, бинчу белхан сводкаш а, лицевой счеташ а, — аьлла, царна и тIе а диллина, — зуда хьо паргIат ю, На-зирова Умидат схъа чу яийталахь, — аьлла, паргIат йи-тира цо Алпату.

Ревизи ян баьхкинчара чIогIа теллира колхозан баха-маш а, белхан учеташ а, отчеташ а, ахчанца йнна хар-жаш а, бухгалтерин массо а документаш а.

Талламаш мел бин а, колхозехь лелийна яккхий ямартлонаш гучуюьлтура. Адамаш мел ле дин а гучу-дуйлтура белхан низам талхоран бахъанаш. Озабезамаш-ца хIума яккхан, ядон лачкъон аьтто болчу колхозан председатело а, коьртачу бухгалтеро а дIахIиттийна «ше-шан» нах.

Пхи туьма, куьг а яздина дIаэцначул тIаьхъа хъалха

цифр а хЮттайой, пхийтта туьма деш, кхо туьма яздин-
чохь, хьалха цифр хЮттайой, кхойтта туьма деш, хьал-
ха цифраш а хЮттош диьна ахчанаш а гучудийлира.
Хьанала къа а хьогуш, тIетаьИна чЮгIа белхаш бинчу
нахана шийтта а, кхойтта а туьманаш ахчанаш догIу-
чу метте диь, пхий туьма бен ца яздинера. Наггахь бен
балха а ца вьодуш, къаьркъа а муьйлуш, шайн каяьл-
ларг лачкъош, ядош эвлаюккъехь лелачу жуккаршна, итт
туьманаш, шийтта туьманаш ца догIу ахчанаш а яз деш,
цу ахчанашна ведомосташ тIе цаьрга куьйгаш а яздой-
туш, юкъахь ахчанаш даар а гучуделира. И щеран къай-
ле гучуйоккхуш гЮдира Расуна.

Цхьана дийнахь шен алапа схьаэцна конторе ваханчу
Расуна наггахь бен балха а ца боьлхуш, цIахь шешан
гIуллакхаш а деш кхечу гIаланашка оьхуш, йохка-эцар
а лелаш, цхьацца шеко йолу адамаш гира. ХЮрш хIун
гIуллакх долуш баьхкина техьа, ялташ чудерзочу хенахь
уггаре а чЮгIа орца оьшуш ара баха хьовзийча а, гIо
дан арабовлуш а боцу, болх ло шайна аьлла а баьхкина
хир бац. ЮрIанор билтгал цхьаьхьа шешан гIуллакхана
баха машен еха баьхкина хила ма мега хЮрш аьлла, хий-
тира Расуна. Иза а хуьлуш дара. Хьанала болх беш
воллучу колхозчунна чохь Iан хIусамъеш кибарчигаш.
аннаш, тхов тIе юьллу гериг, кхин болу цIенойн гIирс цIа
бан, я хьера, я дечиге ваха эшча ца лахь, а нахачул сов
шена ахчанахь хIума елча колхозе балха оьхуш ца хи-
ларх хьанна а машин луш Iедал дара Зубайрин.

Ткъа хIинца цхьацца забарш еш бийла а буьйлуш.
цхьа вон хатI доцу белхан гIирс а буьйхина цигаьркканан
кIуьрах чохь а юьзна баьхкина лаьттачех бIаьрг кхетча,
колхозера шайна ериг яккхан бен, моз дотта уьш ца
баьхкийла хавара Расуна.

Ша чохьа ваьлча, чохь болчаьрга моршалла хоттуш
вистхиллачул тIаьхьа, гIуллакх дIа ца олуш эрна ладоб-
гIуш латта бегIийла а ца кетта.

— Зарган, алапа схъа лой аша суна? — вистхилира Расу.

— Стомар дийнахъ хІунда ца веара хьо?

— ТІаьхьо бен балхара чувар ца нисделира сан.

— Схъавола куьг язде ткъа. Шайн хеннахъ схъа ца догІуш, цкъа цхъаь вогІуш, тІаккха важа вогІуш кІор-ийна-кх суна шуна хІара воядамошаш хьалха кхисса!

— КІордийнехъ хъаха еза гам схъа а эцна асара яха. Гам хъала ийбан атта хила мега хьун, колхозана и болх пайдехъ а хир бу.

Куьг яздан ведомост тІе охъатаьІначу Расуна шена яздина лаьттарг ши туьмий пхи сом бен ца карийра.

— Ой, хІара хІун ду? — цецвелира Расу, — Ши туьмий пхи сом бен ма дац суна яздинарг?

— Суна хІун хаьа? Со яц и ведомост хІоттош ерг.

— Мила ву ткъа?

— Расчетни отдел ю.

— Це яккха ца мега ахъа цхъаннин? Мила ву хІара ведомост хІоттийнарг? Расчетни отдел, пачотни отдел! Хъанна хаьа аша кху чохъ лелаш дерг?!

— Ца хаьа суна. Бухгалтере хатта.

— Жуьнид, хІара хІун ду, ши туьмий пхи сом бен ма дац суна дІаяздина? Лахчара а итт туьма даккха декхар долуш болх ма бина аса, — бохуш, вехха ваьлтира Расу цаьрца къуьйсуш. ТІаьххъара а шена яздина лаьттарг, тІаьхъа хІуьу а хилахъ а, цкъа схъа ца эцци вера вац-кх аьлла, куьг а яздина иза схъа оьцуш кхечарна яздинчуьнга бІаьрг тухуш соцуьгІа хилира Расу. Ткъа иза, кхечан-хъа цуьнга бІаьрг ца беттийта, Заргана сихвира:

— Валал чехкка куьг яздай, сурт даккха гІерташ хьюо вацахъ.

— Хьоггахъ дощчу гІиллакхана ойла еш лаьттара со. Цу тІе, балха бахана цкъа шайн букъ тІе хъацар а даккхаз болчу нахана итт туьмнаш, шийтта туьманаш яздина гича, цецваьлла а лаьттара. Бехк ма биллалахъ нахьост кассир. Цхъа да гІоттург хир ву-кх шуна а. Дала

бекхам бойлу шуна. Дала кхел йойла шуна, — аьлла, ара а ваьлла д'авахара х'етахь Расу. Тк'а х'инца ревизи еача, леррина ша шекваьлла долчу г'уллакхана дагавала вахара иза.

— Чу ван мегар дуй? — аьлла, цк'а вист а хилла чох'а велира Расу.

— Ассалам Iалайкум, марша дог'ийла шу х'еший!

— Ва Iалайкум салам, маршалла хуьйла х'уна а.

Могуш, моршалла х'аьттинчул т'аьх'а, — мила ву шух коьртаниг? — аьлла, х'аьттира Расу.

— Со ву. Х'Iун оьшуш, х'Iун г'уллакх долуш веана х'о? — дуьх'ал вистхилира б'аьргех куьзганаш дох'ург.

— Со дера веана шух дагавала а, шуьга ц'х'а х'Iума хатта а. Нагахь санна хатта мегар делахь.

— Хатта мегар ду. Сх'адийцал.

— Со сайн пхитта шо кх'аьччих'ана дуьйна болх бина а, балх'ахь воллуш а стаг ву. Нахана санна г'ех'х'а болх а бина Iад'Iан хууш вац со. Сан ши куьг ша-шах т'е кхийда балхана. Иштта болх беш воллучу суна, айса бинчу балхана ял а езара-кх сайна сх'алах'ара. Х'Iунда аьлча т'еюха а еза, яа а еза, кхаба безаш доьзал а бу. Суна белхан норманаш а ца евза, норма якккхича до-г'Iург х'Iун ду а ца хаьа, и сх'адуьйцуш стаг а вац. Ши кхо бутт баьллачу хенахь ц'х'а к'леззиг шайнаш ло. Х'инца-м ц'х'а тк'еах туьма ахча хир дара суна бинчу балхана дог'Iург бохуш, дега йовхо йолуш Iашшехь, д'а-х'аьжча ши-кхо туьма бен яздина ца карадо. «Чхам» олий хета т'аккха. Ц'х'ана а дийнахь колхозе балха а бахаза, ц'ахь шешан г'уллакхаш деш Iаш болчу зударшна а т'ехь, итт туьманаш, шийтта туьманаш яздина лавташ карадо. Кху аькха ц'х'а йолчу метт'ехь шекаран свеклашна дуьк'а асарш девллера, гурахь охана томха даран бах'ана долуш. Асаро юк'бийна меттигаш ц'х'ацца гектар нахана д'айийк'тира куьйгаш а яздойтуш. «Свеклаш асаро яйахь жоп лур ду ах'а» бохуш, д'Iа а х'е-

деш. Т'ехь асар доцуш х'ийк'бийна свеклаш йолуш шовз-тк'а гектар хиллал меттиг яра. Чохь мел долу бер а эцна д'авахана, сайна еллачу гектара т'ера куьйга асар д'а-доккхуш воллура со. Д'ах'аьжча оцу асар доцчу ардаш-т'ехула х'ийзаш го а бохуш хелха а буйлуш, зударийн, мехкарийн, божарийн ц'х'а тоба ю кх. Муьлш бу тех'а уьш кху довхачу дийнахь, локхуш пондар а боццу-шехь, тухуш вота а йоццушехь хелхаран ч'инг эцна боьлхурш? — аьлла, леррина уьш муьлш бу х'ажа т'е-вахара со. Т'евахара аьлча а царна т'аьх'а-м кхуьур а вацара реактивни самолетца а, уьш дех'а йоьхх'е а бевлла юха бирзича дуьх'ал вахара-кх. Со гича реза ца хиллачу церан хелхар а дуьйхира, беснеш а даьх'ара. Т'аккха шеквелира со. Iор'Iанор х'Iара лаам ма дац. Ц'х'аболчийн буйнахь докхуш гаьмнаш ду. Вукх'аьргахь гаьмнийн меттина буйнахь х'ийзош я сериган юьх'иг, я г'лаж ю. Деш асар а дац, я асар дан оьшуш меттиг а яц. Д'атергал бича, оцу Iачу главни бухгалтеран зудий, ваший, বেশин зудий, стунийший, Зубайрин йоI яхна нуцший, х'Iокху Iачу кассиран йиший, массо а кхеранаш бу-кх. Д'Iа ойла йин аса: «динна доьзал а эцна д'авахана куьйга асар деш со воллу, дийнахь ши соти а ца яккхалуш пастнаш санна куьйгаш а этт'Iа, сарралц болх бича аса доккху дерг ах'ом я сом ду. Хелхарш а деш кхаш техула д'Iа чекбевллачу, шовзтк'а гектар т'е асарш дина аьлла д'Iа а яздина, х'Iокхара ахчанаш оьцур ду. Ц'к'ачунна вист а ца хуьлуш, ц'х'аьнге а х'аха а ца деш алапа сх'алуш хан хиллалц Iад'Iийра со. Кхано алапа сх'алуш суна ахча яздинчу воьдмаста т'ехь яцара церан фамилеш. сох шек а бевлла, сан б'аьрг ца кхетийта кхечу ведомоста т'е яздина хиллера царна ахчанаш. Кхо туьмин ши сом дара болх бинчу суна а сан доьзална а яздинарг. Хелхаран бохь а буг'Iуш ц'х'ана дийнахь сарле ардаш т'ехула чекх-бевллачу царна барх'I туьманаш, исс туьманаш дара. Х'ажахь нак'юост ревизор царна яздинчу ахчанашка а, суна, а, нахана а яздина мел ду а. Нахе хатта а хатта

цара болх бина я ца бина алий, — бохуш дийцира Расус.

Ведомосташ теллича Расус ма баххара карийра ревизорна. Расус цуынга и дуыйцучу хенахь, хьаьжа юккьешед а хЮттийна виснарг а кIарула Iарж а велла, Iара колхозан коьрта бухгалтер Жуьнид. Ревизи еш теллича, дукха карийра и тайпа ямартлонаш.

Массо а талламаш бинчул тIаьхьа ревизино материалаш суьде дIаелира.

Итт-итт шераш хенаш туьйхира Зубайриний, Аюбний, Жуьнидний. ШахIидна пхи шу хан туьйхира набахтехь яккха.

Цул тIаьхьа цхьа кIира даьллера. Балхара цIавогIучу Рамзанна дуьхьал Iоттаелира Жуьнидан зуда.

— Цела коьрчийла хьо! Топпо морцуьйла хьо! — бохуш Рамзанна сардамаш а доьхура цо.

— Хьан да валла хьакхийца! Зуьдех даьлла зуд! Хьайн цIийна дас тхан цIий муьйлучу хенахь тхох ца ешаш, йоблуш тIехула ма хьобжура хьо: «цуьцин жижиг даа кIордина», «чIовчIовн» жижиг даа а кIордина, бохуш дозалла а деш. ХIинца оцу лаьхьанан багара Рамзана даьхна бохуш доьху ахьа цунна сардамаш? Цул а хьайн мар хIунда ца сацийра ахьа, нехан хьакь а ца доуьйтуш? — бохуш тIебирзира цунна зударий.

Рамзан, зударша шетахьа тIодаьккхича, хаза хеташ воблура:

— Анассиз-яI, ма юкьаерзийнера аша иза, — бохуш.

28

Районерчу юьртабахаман урхаллин начальник а, райкоман секретарь а веана колхозхойн юкьара собрани яра хуьлуш. Зударий а, нах а яккхийчу тобанашца схьаохура юьртан майдана. Маосеран а дагахь дерг цхьаь дара: «Рамзан харжа веза вай колхозан председатель».

Собрани йолаялале йолчу юкьана цхьацца забарш еш, буьйлура нах.

Шен зуда т'аьхьа а х'юттийна, цхьацца ког а боккхуш волавелла собране веара Расу а. Иза хьовзо дог хилла. Аьрсмак забарш ян велира:

— Расу, нах шешан хазалла далла дохку нускалаш юххе а даьхна лелара бохуш, ахьа х'ун леладо х'ар юр-жам т'аьхьа а яьккхина?

— Ассалам Iалайкум.

— Ва Iалайкум салам.

— Дера яц х'ара-м ва Аьрсмак Iаьржа. Х'ара Iаьржа елахьара чуьна яй санна хир яра.

Аьрсмак д'а кхаьчча х'окхо цхьацца забарш еш шешан самукъа доккхур дуйла хууш, хаьал декхаделира собрани гулделла адамаш.

— Аьрсмак керла х'ун ду дийцахьа оцу хьан тептар-т'ехь? — аьлла, цунна герга г'юьртира Расу.

— Аьрсмакан ц'ахь яз деш тептар дара. Оцу юьртар-чу стагера а, зудчуьнгара а беламе даьлла г'алат цу т'е д'аяздора цо. К'хечу юьртахь хилладерг а, к'айлахь ца дуьтуш, Аьрсмаках схьатухура.

Расус хаьттинчунна жоп дала кечлуш, четара тептар схьа даьккхина даржа а дина, б'аьргех куьзганаш а доьхкина, массарна а хезаш деша волавелира Аьр-мак:

«Садун Маликат х'уманаш юьттучу прачечни коьрта инструктор яхийтина аса. Ша йиттича керта т'е хьала а тесна эсе коч яийтина цо».

«Баснакаева Насу юьртан повар яхийтина, постни масла ду моьттуш касторни масла а хьокхуш хингалш дина цо».

«Насун йол Базийка зударийн парикмахер яхийтина. Цийбинчу аьчган серигца гиччош хьовзо а йоьлла, ший а гиччо мерцина...»

Цо и забарш еш г'утг'ийнехь боьлура нах.

Адамаш схьагулделла девлча, клуба чу д'а а бехна, схьайиллира кояхозхойн юкъара собрани.

Собрани д'аяхьа президиуме хаьржира Рамзаний,

Расуй, Аьрсмаккий, веана волу партин райкоман секретаррий, юьртбахаман урхаллин начальниккий. Собрани схьайиллира Аьрсмака.

Къамел дан дош ло, партин районни комитетан секретарь волчу накъост Керимовна.

— Накъостий, шуна ма хаьъара, аша хьанала къахьобгуш гулдинчух ямарта катухуш, зуламаш дар бахьана долуш колхозан председатель волчуьра Зубайра даваьккхина, колхозан коьрта бухгалтер волчуьра Жуьнид даваьккхина. Цу шинне а, колхозехь ямартлонаш лелош цаьрца бертахь хиллачарна а хьакъ ма-дду талзар а дина. Халкъ кхетош-кхиоран болх ледара барна а, колхозан бахамана тлехь куьйгаллин гуллакх ледара дитарна а, царна тлехь хьакъ ма-дду талламан болх ца латторна а, парткоман секретарь волчуьра Абдулла а даваьккхина. Шуна хууш а, шуна туш лелийна цара и цхьа йолу ямартлонаш. Хлетте а, сан-сан хIун бала бу бохуш, шу ладда ийина. Ша юьрта ма кхеччи, Рамзан ваьлла орцах и кхачамбацарш дладаха. Харцонашца, ямартлонашца бехха кьийсам латтийна цо зуламхой лора а бохуш. «Тхан хIун гуллакх ду нехан дов коча эца, ца лозу корта бехка», бохуш шу лад ца ийинехь и ямартлонаш лелор яцара.

Зуламхойн тайпанах тоба кетла а хIуьттуш, Рамзанна кхерамаш тийсина. Ша йобхьара лаьцначу кьийсамах иза юха ваккха гIерташ, иза вохо, кхеро гIерташ кIелонаш йина, нах летта, Хлетте а шу орцах ца девлла, цунна гIо дан юххе ца хIиттина. И ледарло ю. Тхуна хууш ду, шаьш динчу зуламашна, лелийначу ямартлонашна чубихкинчийн верасаша Рамзане дов хьедар. Царна хетарг хир дац. Мах а белла цхьа кIиллонаш берта а ялийна нехан куьйгехула, юьртал арахьашхула цунна цхьа хIума дайта хьаьвсина уьш, шаьш ледална гергахь бехке ца хила. Амма миччахьашхула а, мухха а Рамзанна цхьаь хилахь, ледало жоп цаьрга доьхур цу.

Бахам шун бу. Колхозан дай а шу ду. Хьанал бел-

хаш бан беа аша. Ткѡа хІинца озабезамаш а лелор бо-
цуш, ямартлонаш а лелор йоцуш, шех тешам хила хѡакъ
воллу куѡйгалхо харжа веза вай. Мила харжа лаѡа
шуна?

— Рамзан!

— Рамзан!

— Рамзан! Рамзан харжа лаѡа тхуна колхозан пред-
седатель! — маѡхъарий девлира нахе.

Рамзан колхозан председатель хаѡржира.

Сел реза хилла наха шен це ѡѡккхича, халкѡаца йол-
чу марзонна, Даймахке болчу безамна дог-ойла гІаѡтти-
ра Рамзанан. Шен са а дегІ а ца кхоош кѡахѡега кийчча
вара иза.

Рамзанна вистхила пурба делира. Цо доцца кѡамел
дира:

— Накѡостий, сох тешам хетарна баркалла шуна. Со
реза ву аша сайна тІедиллина тІуллакх дІакхехѡа. Бакъ-
ду, атта тІуллакх дац иза. Аша гІо ца дича, соѡга сайтга
дІакхехѡалур дац куѡйгалла. Цѡа доѡзал санна бертахъ
хила деза вай, хѡанал белхаш бан беа, курхаллий, кѡо-
лий юкѡера дІадаккха деза. ДІахоалда шуна хѡанал
кѡахѡѡгуш волчуѡнан рицкѡа кѡайлах каетташ даа ѡѡл-
лачуѡнга аса доѡѡтург ца хилар. Шун шешан говзаллий-
га, корматалле, дегІан ницкѡе, могашалле хѡаѡжжина
белхаш лур бу вай шуѡга. Бошмашца шѡвкъ йолчо беш
лелор ю. Дохнаца шѡвкъ йолчо даѡхни лелор ду...

— Кхин мила ву шух вистхила луѡш? — хаѡттира
райкоман секретаро, Рамзана кѡамел динчул тІаѡхѡа.

— Аша пурба лахъ, цѡа-ши дош эр дара аса, — аѡл-
ла, юкѡавелира Расу.

— Ала мегар ду, — жоп делира цунна собрани дІа-
хѡш волчо.

— ...Оха сий а, деш, лара а лоруш тхан хѡаѡкам ву
хѡѡ накѡост секретарь. Колхозехъ ямартлонаш лелайойла
шайна хуѡушехъ ІадІийна шу бохуш бехк буѡллу ахѡа

тхуна. Цу тлехь хьо бакъ ву. Амма шуна бехибуьллийла тхан а ю. Шу районера схъаванчех цхьа а хьаькам, болх беш дохкучу тхуна тле а веъна: «ХIун дало шуьга? ХIун оьшу шуна?» — аьлла, вист а хуьлуш, оха дийринг хIун ду, тхуна хIун оьшу, хIун тоьу, хьожуш вац. Схьагучу волу шух цхьаь. Воьлуш лавтташехь пиродатель волчу кабинет чу а воьдий, цуьнца кьамел а дой, хохкий длавоьду. Тхан шуьга хатта дезаш, шух дагадовла дезаш, шуьга далхо дезаш мел дерг юкьах дусу. Шу долчу дла а веъна, шуьга бала балхо воьлча, мотт беттарг хуьлу. Моттбеттарг нахана сийдоцуш хета. Юьртахь долу кхачамбацарш, лело харцонаш ялхош яздыча, «хьенехк аьрзнаш яздеб ву» бохуш вуьйцу. Цулла а атта дара, вайна юккьера уьйр, гергарло члагделча. Тхуна хаза хета, тхаьш болх беш дохкучу хенахь хьаькам тле а веъна, дла хIоьгтина тхоьца жимма балхах куьг а тухуш, забарш а еш, керла дерг а дуьйцуш, оха бечу белхан хама а беш, меттиг йича. Тлаккха шуна болх бен адамаш, белхан хьелаш а девзур дара, тхан дагара хуур дара, балха тлехь кхачамбацарш гучудийр дара. Тхуна дан хьехар хир дара. Куьйгалхо болх беш бохкучу нахаца хила веза, ша куьйгалхо велахь. Кабинет чу а хьйна корах ара хьержарх, «ало» бохуш телефон еттарх куьйгалхо хир вац.

ХIинца длаваьккхина тхан и председатель тилкхазваьлла а ша тхуна тле веача, гIиллакхехь вистхуьлуш вацара. Дага а лавцна олуш санна, уггаре дог делла доллу, муьста дош а кхуссий, машена а хойй, хохкий длавоьдура. Колхозан бахам хIаллакбеш воллура иза. Бахам цо тобеш ца хилча, хIиницалц хIунда латтавора аша? Цо йохош лавтта колхоз ца гуш Iара шу? Кхин кIадда а ца хилча Iа даккха меттиг ца кечьеш, докьар ца Iалашдойтуш цо хIаллакдина даьхни тоьур дара...

Иштта кьамелаш хиллачул тIаьхьа оцу собранехь колхозан правлени а, ревизионни комисси а хаьржира. Расу, Аьрсмак, Рамзан, Мохьмад иштта тешаме а бел

хан гIуллакхашна, колхозан куьйгаллехь ларалуболчех нах хаьржира правленин членаш. Аьрсмак ревизионни комиссин председатель хаьржира.

Кьамел дан лууш волчунна кьамел дан а, колхозан урхаллехь кхин долчу гIуллакхашкахь бIегIийла хеташ волчу стеган цIе яккхан а юьззина йолчу бакьонех пайда оьцура собранехь болчу наха. Цара шешан кьамелашкахь колхозан бахам тобарна оьшуш долчуьнан гIайгIа бора. Керла хаьржинчу колхозан председателах бIо булуш цунна а, правленин членашна а, ревизионни комиссина а, дуккха а гIуллакхаш тIедехкира.

Колхозан правлени а, ревизионни комисси а хаьржинчул тIаьхьа, кхин цкьа а цхьа кIезиг кьамел дира Рамзана.

— Накьостий, колхозан коьрта бухгалтер а, кассир а, кхин болу счет лело белхалой а, бригадираш а, учетчикаш а, правленис дIахIитто тарло. Делахь а суна шух дагавала а лаьа, шуна дIахайта а лаьа. Шайна бегIийла хетарг цу белхашка вахийта хьакь верг билгалваккха. Амма аса тоьшалла до шуна колхозана а, шуна а хьарамо еш цхьа кепек галдалийтинчо колхозан правленехь чет дIай-схьай еттарг ца хиларна. Алапа баттахь шозза схьаоьцур ду аша, хьалха аванс, шозлагIа дуьззина алапий. Шуна яздинчу ахчанан ведомостца хьанна, мел, хIун догIу билгалдожкхуш хьала а тоьхна шун списканаш хир ю. Нагахь санна шайна яздинчу алапина реза воцуш и гIалат яздина аьлла хеташ шек волчо, ревизионни комиссин председателе дIаэр ду аша. Цу дийннахехь теллина цо жоп ца лахь, суна тIе догIур ду шу.

Iаламан хазнех, токхонех буьззина пайда эца хуур долуш говзанчаш оьшу вайна. Шеран а, ялх беттан а, курсашка деша а оьхуйтуш накхарш лело, бошмаш лело, хас-стоьмаш кхию, зIакаран даьхни лело, говзанчаш кечбан беа вай. Юьртбахаман техникуме а, институте а деша ваха луучунна колхозан счетах стипенди а луш доьшуьйтур ду вай...

Цу тлехь собрани чекх а аьлла, адамаш цIа дирзира.

Рамзанан дахарехъ баккхий хийцамаш хилира. Халчу а, чолхечу а хьелашкахъ юкъярчу бахамана куыйгалла дар тледуыйжира цунна. Асета клант вина, доьзалехъ кхаъ хилира. Клант декъала веш адамаш вовшахтоха да-галаьцна вацара Рамзан. Хиунда аьлча, керла длахьют-тина колхозан куыйгалхо ша хиларе терра, хазахетаран дакъа долчо а, доцчо а, дан декхар долчо а, доцчо а йохъанна а, бехкана а, ца оьшу совгIаташ дарна жхьору-ра иза. Цул совнаха юьртахъ дукха хан йощуш цхьаъ, шиъ бер делла меттиг а яра. Цаьрга вон деана сингат-там лаьтташехъ, шена клант вича ловзар дар гIиллакхехъ ца хийтира цунна.

Хасболат а, Маржан а деара Рамзанан, Асетан клант декъала ван, цхьацца совгIаташ а дахьаш. Клант дукха вахийта тоьгу аьлла, исс тайпа цуьргех кьорза коч тегне-ра Маржана.

— Асет, тхан деннанас лулахъ а, гергарчарна а бер дича, тоьгура хIара тайпа коч. Доьзалхо унахцIена а хилийта, дукха а вахийта. Дукха вехийла шун клант. Ирс долуш хуьйла иза, — бохуш клант декъала вира Маржа-на а, Хасболата а.

Асетна чIогIа хаза хийтира, и коч цо еъча. Цигга чу-кхечира Рамзан а.

— Марша догIийла шу Хасболат, Маржан, — аьлла, маршалла хаьттира цо цаьрга, шинне а роьгIана мара а эккхаш.

— Маршалла хуьйла хьуна а Рамзан. Клант дукха вехийла. Дала декъала войла иза...

Хасболат, Маржан жимма Iийна дIадаха гIоьртича, хIума ца йиъча дIагIур дац шу, аьлла, Рамзана дIа ца бахийтира уьш.

— Маржа яI-кх Рамзан ма дагахъ воллу-кх суна хьо. Ма хала хир ду хьуна сел йоккхачу хIокху колхозана тIехъ куыйгалла дан, — бохуш гIайгIа бора Маржана.

— Маржан дика хета суна суо дагавеъна а, сан бала хьуна кхаъчна а. Са ма гатде ахьа, башха халонаш хир йолуш гIуллакх а дац. Нах дика бу. Наха шаьш дIакхобхьур ма ду гIуллакх шег-шега догIург дIаделча. Хьажал, хьо ревизионни комиссин член хаьржина. Хьуо хIунда хаьржина хаьий хьуна?

— Со хIунда яхийтира техьа цу юкъа, боьрша нах а боллушехь, бохуш цуьнан ойла еш ю-кх со.

— Хьо дера хаьржина Маржан цхьа а ямартло йоцуш хьанала, тешаме бакъ стаг хьо йолу дела. Болх беш, къахьобгуш воллучуьнга шена догIу нагIа дуьззина дIакхачийта луур долуш хьо йолу дела. Наха къахьегнарг дууш воллучух изьх а ца хеташ, иза Юраваккха доьналла долуш хьо йолу дела. Цу собранехь хезарий хьуна ямартчу нахах цхьаннен а цIейоккхуш, я правленин член вахийта а, я ревизионни комисси юкъа вахийта а.

— Дера ца хезира. ХIинццалц хуьлтура хьуна уьш цу юкъа гIерташ.

— Церан цIераш юкъа яьхча а, шаьш гучу довлар бен кхин гIуллакх хирдоцийла хууш, Ийра хьуна уьш Iад. Церан васт аса нахана муха гойтур ду хууш.

— Тохара оцу Зубайрара лелочунна дог изтIаш вара со. Башха къайлах а доцуш даррехь колхоз йоура цара, — бохура Хасболата.

— Цхьа докъазалла ю вайн. Гуш лаьтташехь и зуламаш лела а дойтуш, Iадда Ia. «Сан-сан хIун гIуллакх ду нехан дов коча эца» бохуш. Масала хьо денна балха обхуш ю. Аша дIа а юьйш, асарш а деш кхийира хорбазаш. Царех пайда хьан ийцира?

— Дера ийцира цара. Хорбазаш йохка цара бохуьтучех сайн бIаьрг кхетчахьана дуьйна а шекьяра со, цара ахча шешан кисна дерзориг хиларна.

— Итт гектар йийначу хорбазех колхозан кассе чубеана пайда пхи эзар сом кхочуш бац, лаххара а ткъа эзар сом хила безачу метте. Айхьа хьегна къа ахьа хIунда доуьйту хама а, пусар а доцуш жобьлгашка? Докъан

Тіера марчо а доккхур долуш болчу ямартчу нахах хьуна хІунда хета иэхь? Царна хьох а ца хетий иза. Ахьа хІунда кхоабо уыш? Цара хьо а ца кхоайой? Шен кертара дІахьош ца хилчахьана, колхозан долара ядочуьнан бала хІунда бац цхьаьнен а? Иза а ма бу юкъяра бахам. Наха шаш марш кара белла колхоз йоуьйтуш ца хил-лехъара, шаш бинчу балхана баттахь шийтта туьманаш, кхойтта туьманаш кхочур ма дара нахана ахча. Ткьа, царна хІинцалц кхочуш хилларг юккьерчу барамехь кхожкха, диъ-диъ туьма бен дац.

— Сийсара Ильяса виъ стаг лаьцна фермерчу кладовкин догла а даьккхина комбикорм хьош бохкуш тіе а кхачна.

— Муьлш хилла уыш?

— Лечий. Хасмохьмад, Суламбек, вайн колхозан пружовой машинца волу ЮшаІ. Ильяса шаш совцийча, цунна урс а даьккхина чугІиртина.

— ТІаккха, хІун дина хІокко царна?

— Циггахь бага лееш, дов а, дина дІабахийтина-кх. ХІинца бен соьга схьа а ца хайитина. ЛадогІалахь, хІинца уыш муьлш бу. Леча Ильясан зудчун шича ву. Хасмохьмад сан нена шичан кІант ву. ЮшаІ мелла а велахь а хьан гергара хуьлуш ву. Вуй?

— Ву те.

— Суламбек дІа вуьтар вай юкъяра лерина. Хьенна велахь а иза лаьцча халахетар долуш стаг вац. Уыш дІа хІунда бахийтира ахьа, лийцина схьа ца балош? — шег аьлча, Ильяса наха бехк билларна кхоьруш Іийр ша боху. ХІан, дика ду, ферме кьолах гІоьртинчу царна хІунда ца буьллу вай бехк? Бехк биллина Іийр дац, юкъяраллин суд йийр ю. Халкъян судехь уыш бехке беш, тоьшалла дан воллуш вац Ильяс.

Бехха Іийра Рамзан, Маржан, Хасболат иштта кьамелаш деш. Маржан тіаьхь-тіаьхьа кхета яьллера, ревизионни комиссин член ша хиларе терра, шена тіехь лаьттачу декхарех. Уггаре а коьрта хийтира цунна юьрта чохь

халкъ кхеторан болх, къаасттина кегиърхой кхетош-кхиоран болх члогла тобан безаш хилар.

Кухни чохь юург йина а яьлла, стоьла тле охьахлоттийра Асета.

— Хасболат, Маржан хьалагловттал хинца, юург кийча ю. Хлума а уюш дийра ду вай вешан къамелаш.

— Асет, хинца хлума йиьна, ма дуьзна ду мьоттахь тхо.

— Шу меца хир дошийла-м суна а хаьа, делахь а аша хлума йоййла лаьа-кх суна.

— Яа бахийта оьшуш а дац Хасболат, Маржан юха а ца глерташ хлума яал. Цу тле хлокхо кечбина кхача мел чомехь бу а хуур ду шуна.

Иштта хьошалла дира царна Рамзаний, Асетий.

30

Декабрь беттан 6-чу дийнахь юьртан клубе схьагулделлера зал юьззина адам. Цу дийнахь хуьлуш ерг юкьараллин суд яра. Юкьараллин суьдан председатель вара Расу. Суьдан заседателаш хаьржинера Аьрсмаккий, Ибрахьиммий. Суьдан секретарь яра Рукьият. Юкьараллин суьдо бехкевеш, хьалхарчу могларехь долчу гланташ тле охьа хаийнера Лечий, Хасмохьмад, Суламбек, ЮшаI.

Лечас, Хасмохьмадий, Суламбекий, ЮшаIий, динчу къолийна уьш бехке беш Ильяса къамел динчул тлаьхьа хатта долийра дов.

РАСУ. Хьалаглаттал Леча. Дийцал айхьа колхозана къола хлунда дина а, хьуо хлун дагахь ву а?

ЛЕЧА. Иштта дла дира-кх.

АЬРСМАК. Иштта дла дира-кх бохург хлун къамел ду? Дийца хьуо къолах хлун дагадеана гюьртира? Хлун барт хилла дахара шу фермерчу кладовки чуйра комби-жорм лачкъо?

ЛЕЧА. Тхонм ца даханера лачкъо. Цигара иза длаяхьа дахнера-кх.

РАСУ. Хъаьнга хъьттина, хIунда хъош, хъанна хъош
яра шун иза?

ЛЕЧА. Тхъашна хъош яра-кх, йохка.

РАСУ. Ден цIера еана-м яцара иза шун?

ЛЕЧА. Яцара.

РАСУ. Буьйсанна кладовкин догIа а даьккхина, шаьш
дийриг къола дуйла хъарий шуна?

ЛЕЧА. Хъара.

РАСУ. ХIунда дира аша и ткъа?

ЛЕЧА. Ахча дезаш.

РАСУ. Ахча дезаш хилча, наха санна хъанала болх а
бина хIунда ца доккхура аша?

Зала чохь болчара, царна дог иэтIаш а, оьгIаз оьхуш
юкь-юкъа дешнаш кхуьссура. Царна цхьацца Iиттарш еш
а, забарш еш а, цхьаберш буьйлура.

— Делахь, эрна бага стенна лейо техъа цаьрга, суьде
дIа белла хенаш ца тухуьйтуш?

— Ахча дезаш тов. Хъаха ца бохкура хъуна уьш цу-
нах хайра хуьлу агIо ян-м. Къаьркъа мала бохкуш хил-
ла-кх.

ЛЕЧА. Балха а доьлху тхо-м.

— Доьлху дера, гурахь ялта тIедогIучу хенахь, ялта
лачкъо-м шу.

РАСУ. Бохуш хезий хъуна? Хийла къа хъаха хъегна
оцу бригадираша, шуьга болх байта гIерташ, шуна тIаь-
хъа бевлла.

— Шун болх шешан ка яьлларг ядор, лачкъор, къаьр-
къа малар бу-кх. Хийла да хи чохь бIаьргаш биллича
санна хъаха витина аша.

— ХIун изехь дара цунна къола ца дича хъовсал цуь-
нан кIелдIаша хъежаре.

— Мукадехка санна бу ши бIаьрг-м. ДаьятIа, ма
дайна дара-кх шуна новкъахь карийнарг дан-м хIай!

— Хъаха ю да воккхавер воцуш тIаьхье!

РАСУ. Хъанна йохка дохкура шу и комбикорм?

ЛЕЧА. ДIаоьщучунна.

РАСУ. Оьцуш стаг каравой ткъа?

ЛЕЧА. Караво.

РАСУ. Хіун ло цхъана галех?

ЛЕЧА. Туьма.

РАСУ. Моссазза лачкыйна аша комбикорм, хіинца-чул хьалха? Масс галий доьхкина аша?

ЛЕЧА. Оха-м ца лачкыйна хіинцачул хьалха комбикорм.

АЪРСМАК. Хіинца ахъа айхъа ма боху галех туьманаш лора.

ЛЕЧА. Лур ду аьлла меттиг яра. Цкъа хьалха дийци-нера оха, изза мах а хадощ.

АЪРСМАК. Хьаьнца?

Шайгара комбикорм оьцур ю аьллачуьнан це ца йоккхуш, вист а ца хуьлуш, ладойгуш лавттара Леча.

РАСУ. Дийца, мила вара и комбикорм шуьгара оьцур ю аьлларг.

ЛЕЧА. Стагта а вацара. Делахъ а изза мах бу-кх цуьнан базарахъ а.

РАСУ. Хьуна стенах хаьа?

ЛЕЧА. Базара вахча хьаьжна со.

РАСУ. Хьажал хіокху зала чохъ Іачу нахе. Іэхъ ца хета хьуна царна юьхьдуьхьал а хіюьттина аьшпаш битта?

— Ца хета ІорІанор. Шена іэхъ хеташ хиллехъ-м, иза кьолах а гІертар вацара.

РАСУ. Хіун дан дагахъ ву хьо хіинцачул тІаьхъа? Жима стаг ма ву хьо зуда яло а дезаш, нах санна цІа а кхерч долуш, ваха везаш.

— Цу гІуллакхан хіинца а ойла яза ву иза. Эцца гІала вьдий а, лула-кула вьдий а цхъацца «барашни» кара йо цунна.

— ЭхІей, дела неІалт кхунна а кхунна карош йолчу барашнина а!

ИБРАХІИМ. Жоп лой вала! Хіун деш лавтта хьо, саз дойна нох санна, уккал а тІайина?

ЛЕЧА. Аса хіун дуйцур ду шуна?

ИБРАХІИМ. Хетта ма хойтту хьовга. Хіун дан дагахь ву хьо хіинчачул тлаьхьа? Я гуттар а иштта кьолаш, курхаллаш деш лела воллу хьо и хьайн уркаш тлаьхьа а хіиттийна, я и курхаллаш а дитина хьанала болх бийр бу ахьа?

ЛЕЧА. Хьанала болх бийр бу-кх.

АБРСМАК. Бакъ дуй техьа иза? Теша мегар дуй ахьа бохучух?

ЛЕЧА. Мегар ду.

АБРСМАК. Хезаш дуй шу нах цо лун дош?

— Хезаш ду. Вуьшта, жайна даьккхинчул тлаьхьа метта вижначо диннарг цо дарна кхоьруш, шек-м ду тхо.

Иштта уьш лебеш, уьш маьттазлонца йорабохуш длаьхьхира юкьараллин суд.

Цул тлаьхьа ИбрахІнма кьамел дира:

...Хьовсал шайна тлерачу дийне. Кхин цІинлур дац шу аша кьолаш, курхаллаш мел ден. Сий хир дац, нахана дезар дац, наха неалт эр ду шуна. Хіинца цкьа юха геч а дина дуьтур ду шу, суьде дла делла хьакъ доллу талзар ца дойтуш. Амма тешалаш, хіинчачул тлаьхьа аша кьола дина меттиг тхуна тосалахь, хІара дов юха меттах а доккхуш, хенаш тухуьйтург хиларх. Хьаналчу кьинхьегамах кхоллалуш ду стеган сий, ирс а цуьнца ду. Шу санна кегийнах бу Товгира, Іалха. Хьанала дика ши белхало ву и шиь. Наха лора, сий до. Шиннен а дика бахамаш бу, хаза цІа, керт-ков ду, тлехуха гІирсаш бу. Хьовсал дІага зала чохь Іаш ву и шиь, гІулакхерчу наха санна галстукаш а йихкина. И шиь Іаьржа белхало ву хьан эр дара? ЙорІанор и шиь шух ваша-м ца веша, я шух хьега а ма ца хьовгу. Зуда ялош хала дийца дезар дац цу шиннан захало. ДІааларх а ца тешаш, муьлхха а йоІ йогІур яра цу шинге. Хіунда аьлча царна хаьа, цу шинге яхнарг ирсе ехар юйла. Хьаха яц шуьга еанарг, хІумма а йоккхаер. БІаьрга буйнаш а хьийзош йовьлхуш юха тІур

ю-кх, нагахь санна шу ца девзаш Иизаелла еанарг а. Я шуьца цхьаммо а захало а дийр ма дац, ша дикка хьераваьлла воцчо. Шешан лачкъо ка яьллачух къаьркъа молу. Къаьркъа мелча, аша лелош дерг гуш ма ду. Цкъа тIалахь витрезвитель чу доьхкина, цигара кехаташ даьхкира шуна. Цкъа, вокзалан ресторанехь вовшахлетта, чохь дахкийра шу. Цхьаь хоталахь Iуьллуш караво шух, важа туйканна хьалха Iуьллуш караво...

Иштта ИбрахIима цаьрга къамел динчул тIаьхьа хьала а тIаьттина вист хилира Рамзан:

— ...Хьовсал шу вайн колхозан бахам стамлуш лаьтта. Вайн шортта машинаш ю. Амма механизаторш ца тоьу. Шу виь, вайн эвларчу кегийчу нахаца, механизаторийн курсе деша ваха веза. Цигахь стипенди а хир ду шуна. Яан, малан а хир ю. «Малан» бохучух къаьркъа ма мотталаш. Иза-м тахана дуьйна шух дIахада деза. ЧохьIан хIусамаш а хира ю. Цул совнаха кху цIахь денна балхахь бохкучара оьцучул алапа а хир ду. Хаза лартIехь деша а дешна, курсаш чекх а яьхна, шу цIадаьхкинчул тIаьхьа, аса керла тракторш а лур ю шуьга. Реза дуь шу?

— Реза ду.

— Реза ду — жоп делира веаммо а. Хаьал екхаелира церан яххьаш.

— Кхана Iуьйранна бархI сахьт даьлча конторе дIадуьйлалаш...

Суд чекх а яьлла дIай-схьай декъаделира адамаш.

ШолгIачу дийнахь Iуьйранна Рамзан волчу кабинета неIаре хIоьттира Лечий, Хасмохьмад, Суламбек, ЮшаI. Конторан белхалошна хаьара уьш хIунда баьхкина. Цундела, царех цхьаммо хьала а тIаьттина уьш схьабаьхкинйла хаййтира Рамзане. Рамзана, шен кабинет чуьра ша схьа дуьхьал а веьна, чу бигира уьш.

— Схьакхечан шу? Схьадуьло чу. Охьа ховшал оцу тIанташ тIе.

И чох хийцаяларна цецбевлла чухула дйай-схьай тель волчу хенахь дукхазза нисбеллера уьш цу чу. Хлетяхь чохь тиша а, боьха а яра. Охьахаан лартлехь глант а дацара, пенаш, тле чан йиллина, кьорза дара. Ткьа хинца кир тоьхна, басарш хьаькхна лапьяьлла кьегина яра председателан кабинет а, конторан чьонаш а. Рамзанна тлеххула хьалатоьхна дара Ленинан портрет. Пенаца моглара дла хиттийна лаьттара, баьщара бархат тле тоьхна, кьеда гланташ. Аьтто агюр пенаца лаьтташ йоккха книжни шкаф яра.

— Хлаа, тохара Зубайра председатель волуш санна-м яц кабинет, — элира Юшага, эькхийтина.

Чохьха ма велли цунна дага деанера, цкьа Зубайрас, кхайкхина чу а валийна, шег доь деш хилла сурт. Юшага машин тле шофер вахийта ша аьлла дехар дича, иза а ца вохуйтуш, кхаьна ткьа туьма шена делча, кхин вахийтинера Зубайрас. Цунна оьглазвахначу Юшага, и кхаь беллачу шофери шайн кетла длахлоттийна, машин кхечу догланаьшца лата а йина, шина-кхаа дийнахь хихкинера Зубайрин а, оцу шоферан а хлуьттаренна. Хлетяхь кхайкхина валийча дацара Юшага хинца гун хьал. Цу тле Зубайрас дений, нанний бохуш, стоьла тле буй бетташ, юьхь тле туйнаш детташ, бете муьшка кхоьхьуш. маьтгаза бага лееш хлоттийна кеп а яцара Рамзанан амалехь. Велавелла, векхавелла хаза эссала иза шайга вистхилча, цо бохург дан цьерга лелха аьлча, цьерга лелха а кийчча бара уьш.

— Тлаккха, ойла йин аша? Реза дуй шу Серноводски деша даха?

— Дера ду, — массарна а хьалхара жоп делира Юшага.

Кнопка а таийина, горгалица чу вийхира цо колхозан коьрта бухгалтер.

— Яздел цу веанни итт-итт туьма авансана ахча. Курсашка деша баха направлениш а кечъяйта.

— ХЮкху сохъта, — аьлла, царна кечам бан юха деша чувахара коьрта бухгалтер.

— Вай ледан гІертій техъа хІорш? — аьлча санна вовшашка хъаьвсира жегий нах шайна итт-итт туьма дларх ца тешаш.

— Аша хІун дан деза аьлча ЮшаІ, дика деша деза. Леча хьо хІакхарлахь воккха ву. Кхеран терго еш а, кхарна дола деш а хила веза. Варе вон ма лелалаш. Шайш диначу агІора гайталаш. ДІабоккху ког нийса ловзуш, олу дош нийса олуш, гІиллакхехь, оьзда хилалаш. Шайн хъехархой, гІевиллина куьйгалхо ларалаш. Сий хир ду шун, дика терго йийр ю шун. Образованеш мелла ю шун?

— Сан бархІ класс ю, — элира ЮшаІа. Вукха кхааммо а шешан образованеш дІайийцира. БарххІий, иссий классаш чекхъяхна бара уш.

Рамзанна шайн бала кхаьчнийла а, зуламечу гІуллакхах ларош цхъа дика болх шайна бан гІерташ иза хилар а хаьара царна.

И бакъ дара. Рамзанна массарна а лаьара дика болх бан. Юьртахь вехачу массо а стеган хьал-де хаьара цунна. Цхъацца долчу деношкахь, цкъа цхьанхъа, тІаккха вукхунхъа массаьрга а хІуттуш чекхвелира иза. ХІусаме хІуттар а цхъа Іалашо йолуш дара цуьнан. «ХІара тхан бахам талла веана-кх», аьлла хетадолчу агІор ца лелара иза. Цу чуьра доьзалхо санна эвхъаза, велавелла, веххавелла къамел а деш, забарш а еш, бераш а хьоьстуш вехха Іара иза, ша чуваханчу хІусамехь. Амма ша хоттуш дерг кІорггера дика болх лууш, хІусамехь, доьзалехь, бахамехь ца тоьуш долчуьнан бала кхочуш хоттура цо. ХІусаман нанна а, дена а и хаьара, уш цунах тешара. Цундела цхъа а хІума Рамзанах лачкъийна дацара церан.

Чохь доьзалхо масс ву а, болх балла верг масс ву а, балхахь верг а воцург а тоххарехь билгалваьлгера Рамзанна.

Цкъа цхъана дийнахъ Вадуд волчу вахара Рамзан. Нах балха ара бовлаза хан яра иза. Вадуд, буха шен тIе а ца юьллуш, аьрзнаш яз деш вара. Ша дуьхъал а хIюьттина тоьшалла дан кхерам боцчу статна яз дешу орзана буха шен куьг яз деш меттиг а йора цо. Делахъ а, Вадуда бохург бакъ деш дIахотта цхъа а теш а ца хуьлий, духура цуьнан арз. Харц тоьшалла дина аьлла бехке а ца веш, я Вадуда дина тоьшалла тIе а ца оьцуш, витнера иза районерчу хъаькмаша. Бакъду, Вадуд, мотт бетташ а, нахана аьрзнаш деш а ву бохуш, юьртана а коьртах ваьллера, цу тIе нехан безам а, тешам а байнера цунах. Иза харц луьйш дацара цунах безам а, тешам а бар. ТIе-ман ара хъ цхъаннех шех баьхъо хилалур вац бохург санна, юххе хIутту накъост ца хиларна, хIара ша эшна кле-ла вуьсуш, наха моттбеттарг винера. Вадуд ша курхалла деш а, я къола деш а вацара. Бакъду ша бинчу балхана догIург къар ца луш къовсий а, летий а схъадоккхура цо. Щена хиьнарт, гинарт къайла а ца дохуьйтура. Вадуд айкхволуш ву бохуш, кхоьрура цунах къола деш берш а, юкьарчу бахамехъ хъарамо лелош берш а. Тохара ЗубайргIара, шаьш колхоз юучу хенахъ мича воккхур ву ца хууш, цхъана метта балхахъ ца вуьтуш, буьрка санна дIай-схъай кхуьссуш ловзавора иза. Мотт-йоза а хууш стаг вара Вадуд. Цкъа, юьхъанца иза ма-варра ца вев-заш, колхозан конторехъ счетни белхало вахийтира. ХIюкхуьнгахъара цхъа а къайле лело йиш а ца хилла, цигара цхъа бахъана а хIюттийна, дIаваьккхира иза. Хаостовмашна хе вахийтича а, бригаде учетчик вахийти-ча а, вордан тIе вахийтича а Вадудан мотт соцуш баца-ра, арз дан бахъана карадора цунна.

Муха хIун стаг ву техъа Вадуд хьо? — бохуш, ойла йора Рамзана ша церан кетIа хIюьттичхъана дуьйна.

— Во Вадуд! — вистхилира Рамзан кетIа тоьхна зIар дIа а хер деш.

— Во вай! — чуъра схъа аравелира Вадуд, кучан нуъйда дІайолла гІерташ логе ка а етташ, тІе туда гІерташ машин шина кІарха чу коган буъхьигаш а туъй-суш.

— Ассалам Іалайкум, — салам делира цуънга Рамзана.

— Ва Іалайкум салам! Марша воГийла хьо Рамзан. Валлахь Іазмор хІинца цхъа хІума хила ма мега кхунах. Со хаала хилчихъана хІинца хьо бен колхозан председательена вац-кх хІокху сан керта. Керта аьлча а, мацах цкъа Молнесарта кен метта ши утарма йоьГІна хилла цІийнан лаппаГІ.

Бакъдерг дийича, ледаро бахам бара Вадуд да во-луш берг. ЗІар дІа а диллина чохъа а валале, массо а метта бІаьрг кхира Рамзанан. Готта учи а йолуш, лоходина жима цІа. Учара тховх хъала у тохаза гуш дара дукъош. Тхевна чухула сторпилех хъалатесна кхозура шиъ хохийн кочар. Сторпилех боллура йохъиг кагъелла марс. Лело пайденна йоцуш тишъел-елларг хъала кхус-суш тхов тІехъ тІелхигаш ІаьІнера. Тхевнна йистте Іуьллучу керзови цхъана этках бІаьрг кхийтира Рамзанан.

— И дІогара этка тиша а йолуш хъала-м ца кхоьсси-на ахъа цу тхов тІе. Кхоам ма бу цуънан, — элира Рамзана, совъяьлла кхоьссинехъ-м тамаша бу, аьлчи санна, Вадудан йога туьйдинчу тишачу кІархашка охъа а хъаж-на.

— Дечге ваханчохъ доГІано яшийча, якъо дагахъ аса пеша тІе а хІоттийна, ягийна цуънан накъост. Суна и тІехдетташ хІара зуда а ю-кх, иза аса ягийнехъара соьга луьйр вара хьо бохуш.

— Луьйр а дера вара. Зуда атта бехке еш Іедал ма ду вайн.

— Аса сайниг бехке йийр яцара и санна долчунна. ХІара цхъа башха стаг ю.

— Ахъа забарш яхъ а, Сацийта ледара стаг яц. ГІил-лакх долуш оьзда стаг ю. Дайма елаелла, екхаелла ю.

— Ша иштта ахъа хъестайойла хйъча, ма там хир бара цунна. Схъачоьхъа валал. Хьо вогIур вуйла хууш санна чIепалгаш деш йоллу хъуна иза-м.

— Марша а вогIийла хьо Рамзан. Ма тамаш бу хьо тхоьга вар, — аьлла чуьра схъа араелира, и луйш хезна, Сацийта.

— Маршалла хуьйла хъуна а. Со схъаэха ваьлча тамаш бийр бац ахъа. Со-м хIинца цкъа веана Iийр волуш вац. Маосазза вогIу даа чIепалгаш хилахь муххале а.

— Дера хир ду-кх даламукъалахь-м.

Рамзан хIума яа меца вацара. Делахь а царна тамана цкъа шозза кхаьल्लीна а кхачех кхета лиира цунна.

— Сацийта, схъа довла тенахь-м дац уьш?

— Дера дац. Дина яьлла со-м хIорш. Аса хIюкха сохьта охъахIоттадо.

— ЧIепалгаш ледара хилахь гучу-м хьо а дера йолу. Хьо дика зуда ю бохуш хестош ма вара Рамзан.

— Со хесто-м кIезиг бахъанаш карор ду. Суна тамана дIа баьхна хир ду-кх.

Шайначулла бен кхин мотт-гIайба, а, совнаха хIума а йоцуш, бахам бара Вадуд да волуш. Сов цIа чохь пенах хьалатоьхна шиь куз, сонехъа пенаца лаьтташ цхъа шифонер, шиь аьчган маьнга, лохо стол бен кхин эхIаьлла мехала хIума яцара церан чохь.

Шен керт-ков а, чуьра хьал а гуш волчу Рамзанна, кьера хилла даре деш санна хабар долиьра Вадуда.

— Рамзан, хIара хъуна гуш болу сан бахам ледаро хетахь а, синий дегIаний аьхна а, цхъа а ямартло йоцуш хьанала къахьегна а бу хъуна. Казахстанера цIа веачахъана наха санна дехъа-сехъа вахана шай-кай яккха хьаьжна а вац со, даиманна колхозе балхакх ваьल्लीна. Бакъдерг дийца деза, валлахI-дера болх бан дог доуьйтур долушший, бинчу балхана йогIу ял схъакхочуьйтур йолушший ма бацара хъуна и Зубайрий, Жуьниддий, ахъа йохийна и «жинийн» пхьовгIа. Наха мотт бетташ ву аьлла и сийдоцу цIеяьккхина сан, беа бехк-гуьнахь доцуш.

Оцу ЗубайрагIара лело харцонаш ца лалуш, царна мо-
суьиттаза арз дина аса, леррина охъахиъна яз а деш. Я
цунах кIадда а ца хилира, цхъа а балхара дIа а ца ваъж-
кхира, я чу а ца воьллира. Делан дуьхъа дийца бакъдерг.
хъаналла къахъоьгуш аса гулдинарг, сох ваша а ца ве-
шаш балхах куьг а цатухуш лелачу жуккарша юуш му-
ха лалур ду? Массала хи дуьхкуш, дIайоьхжуш, асар деш
оха хала кхийина помидораш, цу тIе зударшкий, бераш-
кий схъа а лахъайойтий, муьлш бу а ца хуучу нахе
дIакхоьхуьitura. — ХIара хIунда леладо аша? — аьлча,
хъан хIун бала бу пачхьалкхана дIа лучу помидораш-
ца. — олура. Шал шера ма хаъара суна пачхьалкхана дIа-
луш ю а бохуш, уьш къайлах юхкийла. Дийца ца оьшуш
хъуна хъайна хууш ма ду цара мел лелийнарш. Уьш Iет-
къаш, уьш ца лалуш коьртах ваьллера со. Цундела мотт
бетташ ву а бохуш, лартIехь болх бан ца витина. Со
кхин мича хьур ву а ца хиъна тракторшна хе хайира ца-
ра. Муьлхха а болх балур болуш, могуш а, къона а стаг
ма ву со, хехь муьлхха а воккха стаг Iийр ма ву, бохху-
шехь.

— Шек а ма вала хьо. Хьо реза воллу болх аса лур
бу хьобга. ХIун болх беза хъуна, хIун болх балур бу
хьобга?...

— Делахь Рамзан, сайн кхерчахь хьо хилча ала тIил-
лакхехь дац-кх суна. Вон долийра аса хьобга и къамел.

— ХIумма а вон ца долийна. Со-м хъаха веана, хъан
хьал-де хаа луш а, хьо вовза лууш а. Йоза-дешар хууш,
вуй хьо? Муха ю хъан образовани? Мича балхаца, хъун
марзо йолуш ву хьо?

— ВорхI класс чекхъаьккхина бен вац со. Амма ин-
ститут чекхъаькхинчарна санна закон а, Iилма а дика
девзаш, газеташ, журналаш а дукха дешна ву со. Болх
бохий ахъа, болх сайга схъа кховддийнарг беш а, бийр
болуш а ву.

— Аса хIунда хойттий, белхан говзанчаш дукха оьшу
ъайна накхарш доло деза, консервни цех йилла еза, зIа-

кардохнан фабрика йилла еза. Хьо цхьацца корматаллаш йолуш ву бохург хезна суна. Хас-стоьмаш лело а, бош-маш лело а хуур дарий хьуна?

— Апрономана чул дика хуур дара суна хас-стоьмаш лело а, бошмаш лело а. И хас-стоьмаш хьекъийтинарг со ма вара, боккъалла а дийича. Царна оьшуш дерг ца дича Галуш а мавацара. Шайна ма луьу лечкъош йохка, аса шайн аьтто бохийча, ма ваьккхира цара со цигара да.

— ХIун болх беш вара хьо хIетахь?

— Хас-стоьмашна хи тухуш а, уьш дIаьохкуш а, чурзош а бригадира сайга аьл-аьлларг деш вара-кх.

— Бинчу балхана мелла хIун кхочура хьуна?

— Яздеш дерг-м диъ туьмий, пхи туьмий бен дацара. Вуьшта кьар ца луш норманаш билгал а йохий, айса бина болх лара а лорий, сайна догIург тIамца кьуьйсуш, хала схьадоккхура аса. Иштта схьадаьккхича ворхI туьма а, бархI туьма а хуьлура.

— Хас-стоьмаш лелочу бригадан бригадир ваха реза вуй хьо?

— Шайн цхьа барт а хилла хьоттуш-м дац хьан иза?

— Хьо реза велахь, тхан цу тIехь барт хир бу. Бакь-ду, Iай курсашка деша ваха дезар ду хьан.

— Деша ваха-м реза хьаха хир вара со.

— Делахь хIета баттахь пхийтта туьма алапа а хир ду хьуна, болх дика бахь хас-стоьмаш хьекъаре терра совгIаташ а хир ду. Кхана дуьйна бригада схьа а эцна болх дIаболю беза-кх ахьа. Бригада схьаоьцуш Аьрсмака гIо дийр чу хьуна. Актийца схьаэца безар бу белхан гIирс.

— Со ле-м ца во ахьа?

— Дера ца лево.

— Аса кхаь а белла вахийтина бохур дуй техьа хьокху чу вогIуш тинчу наха?

Цо иштта аьлчи, гIадваххана велавелира Рамзан.— Кхаь балар ца хета хьуна пехкаш санна кIеда чIепалгаш

даийча? Наха кхаъ белла аьлла хьахош, иштта длаала ахьа. Бакълуй со, Сацийта?

— Делахь ма хууш ду нахана ахьа кхаъ оьцур боцийла.

— И дладелира. Оцу учин тхов дла ца кьовлуш хлунда ла хьо?

— Дера ла уй эца ахча доцуш. Кара еана шай-кай халла юучунна таро ялла бен ца хуьлу. Бераш школе деша дладахийта йиш йоцуш, котамаш а йоьхкина дера ийцира хлокхо царна тлебуху глирс.

— Цхьа кубометр уй а, йиь кийла хьостамий а яздийр ду хьуна аса, щигтахь вогтанах чекх а дахий кхана схьада.

— Делахь ма доккха глудлакх хуьлура тхуна цунах Рамзан, чу вогл-воглуцух изьх хеташ, хлокху, хене ялла-кх со, хлокхуьнга и тхов балхош, — бохура Сацийтас.

32

Рамзанна дика хаьара юьртбахаман белхаш. Болх вовшахтохараллин корматалла йолуш а, хьуьнар а, доьналла долуш а вара иза. Хлора стеган, хлора зудчуьнан, юьртахь мел дехачу адамийн амалаш йовза кхуьура иза. Хлораннийн шен-шен корматалла евзура. Оцу корматаллахь дешар ламорца, царех юьртабахаман говзанчаш бо-ра цо. Деглан нуьцкье а, могашалле а, белхан говзалле а хьаьжжина уьш белхашка дланисбора. Озабезамаш баррий, курхаллаш, кьола даррий, кхаььнаш ийдаррий, угаре а коьртачех зулам лоруш, боккхачу кыйсамца, доккхачу хьуьнарца дладаьккхинера цо юкьараллин гюьнца. Цул совнаха цо йоккха терго йора таро йоцуш гийло боккучу доьзалийн, цомгуш, злаьлаьпчу нехан, чохь болх бан стаг воцуш кьеначийн. Цомгуш волчу шийтта колхозхочунна колхозан счетах курсовкаш а эцна, уьш санатори бахийтира цо.

Клант, гламехь вийна, зуда яла а елла, цхьаь висина

Іаш вара воккха стат Овтаргіа. Тінехъа шиъ кыйлор а йобгІна буйдачу кибарчигийн лохачу, тишачу ца чохъ Іаш вара иза. Юртахъ дуьххъара колхоз юьллуш жигара дакъа лаьцна а, къона къанваллалц колхозехъ хъанала болх бина а, наха лоруш а стат вара иза.

Бакъду, зуда а елла ша висча, къан а велча, тиш а велча чубогІу нах, тохарлера доттагІий дІахаьддера цуьнан хІусамах. Цунах къа а хетта, хІун накъосталла дича бакъахъ дара техъа, — аьлла и волчу вахара Рамзан.

— Де дика хуьлда хъан Овтаргіа, — аьлла хІара чохъа ваьлча.

— Далла воьзийла хьо а, — дуьхъал жоп а луш, дегІниодеш ира хІоьттира иза.

— ІадІехъа, хьо хІунда гІотту хъала?

— Ой, хъала муха ца гІотту, ша санна волу къонах тІевеьча. Хьо суна вевзаш вац-кх хІинца.

— Со Рамзан ву, Хьурматан кІант.

— Колхозан пирсдатель ву бохуш, вуьйцург хьо вуй?

— Ву те.

— Э-э-э. Ма дика ду и. Дала сий дойла хъан, дала аьтто бойла хъан, дала могуш-маьрший лелавойла. Наха дика вуьйцу хьо. Со Іеччохъ чІогІа и хаза хеташ, хьох воккхавеш ву со. Хъан да а вара нахана дукха везаш, дика къонах. Цунна вина хьо вон хила бакъо йолуш а вацара. Хьо лаа лелий ткъа, хІумма а оьшуш-м ца веана хьо?

— Ца веана дера, дуьххъал дІа хьобгахъ хІун хъал ду хъажархъама, хьох бІаьрг тоха схъавеана-кх.

— Ма кІезиг марзо оьцур ю ахъа сох. Дош дац-кх, хІинца хьо санна стат чу веачи, там бан йиш ца хилча.

— Суна хІумма а ца оьшу, са ма гатде ахъа. Муха воллу хьо? ХІун хъал ду хьобгахъ.

— Дика воллу даламукъалахъ. Чу оьхучу адамех хадаро са бІарздина сан. Цхъа Жанала вара со волчу вогІуш. Тохара кегий долуш лелийнарш дуьйцуш дика саямукъа доккхура сан цо. Иза а сан докъазалла вели.

— Юучунна хІун до ахьа?

— Эцда туькнара берашка кхаллар а, наггахь беачи чІара а цхьацца хІума оьцуйту-кх. Бовха кхача кІезиг боу, кечбан стаг ца хиларе терра.

— Ахча хІума мичара хуьлу хьуна?

— Ши туьма пенси ло суна.

Вай Казахстанехь долуш 1945-чу шарахь май беттан хьалхарчу деношкахь вийна сан кІант тІам тІехь. Цунах пенсина гІайгІабар ца хуьлуш висна со. И язда суна мотт-йоза а ца хаьа. Нахе бохуш лела а карах а ца долу.

— Масс шо хир ду хьан?

— Паспорт тІехь кхузткьей итт шо ду. Вуьшта со суо-м кхин а сов ду моьттуш ву.

— ХІокху чохь Іечул нахана юкьавалар тІолехь хир ма дара хьуна.

— И аьлла хеташ-м со суо а вара. Дуьххьал дІа син-гаттамо лаьцна Іаш ву со кху чохь.

— Баккхийчу нехан строительни бригада ю вайн. ХІумма а ца дахь а уьш болчу дІамукьана волахь. Сайн ка яьл-яьллачукула уьш болчу ца вахча ца Іело-кх со. Цара ечу забаршна воьлий, некхан у лаза а долиий хуьлу-кх. Цара самукьадоккхур ду хьан.

— Болх бечу стагана ца бийриг новкьа ма ву. Хьаха вац со цига веача цхьаь ца деш Іе-м лур. СоьгІа балур болуш болх хира барий техьа цигахь?

— ХІинца цара база ечу юххехь лаьтташ вайн на-кхарш ду. Царна бІаьрга Іуналла дичахьана волу-кх хьо. Буьйсанна ха деш кхин хехо ву, хьо дийнахь ха деш хир ву. ВорхІ туьма алапа а хир ду хьуна, шортта яа а, ма-ла а хира ю. Белхан гІирс, накхарш ларийчахьана волуш болх бу-кх иза, хьо реза велахь. Аса-м дуьххьал дІа хІо-кхучуьра хьо нахана юккье араваккхархьама боху. Вуьш-та хІокхуьчура-м хьо ара ца ваьккхича вер вац.

— ХІунда боху ахьа, гІуда-м, ца хьаьрчина сох? — ве-лавелира ОьваргІа.

— ГІуда хьаьрчинчух тера ду. ХІара стаг чохь Іен

хІусам яц. Пенаш, ширделла, тІуьна ду. Чуьра матара хьожа йогІу.

— Кху чуьра араваьлча соьга кхочу йолчу хІусамана башха доккха къахьега а ца деза цхьа исс чкъор даьккхичахьана бохуш, са тедина Іадда Іаш ву со-м.

— Вай хьуна чохь Іан дика цІа дийр ду ОвтаргІа.

— Суна цІа дан хьо мича декхарийлахь ву? ХІу дага-деана боху ахьа иза? Со ле-м ца во ахьа?

— Ца ле во дера. ХІинца хьо санна чохь болх бан стаг воцуш бисинчу баккхийчарна а, тІехь дай боцуш дисначу байшна а чохь Іан хІусамаш ян сацам бина оха юкъярчу собранехь.

— Дала аьтто бойла шун и кхочуш дан.

— Дела реза хуьлда хьуна а. — Иштта ОвтаргІийца къамел деш а Іийна, араваьлла дІавахара Рамзан.

ШозлагІчу дийнахь накхаршна ха дан вахара ОвтаргІа. Цигта гІишлошъярхойн бригадехь болчу нахана тІе-вахча, Рамзана дийцинарг бакъдуйла хиира шунна...

33

Дезчу денна кечлуш санна цІенчу духарца кечделла адамаш дара урамашкахула юьрта юккъехьа дІаохуш. Хазаетаран кхаь хезна, екхаелла яра церан яхьаш.

— Тховса доккха хІума ду клубехь хуьлуш дерг. Шу догІий цига Хасболат? — аьлла, вистхилира ІбрахІим, цуьнца Алпату а яра.

— Дера догІу. ХІун ду цигахь хуьлуш дерг? — бохуш хойттура Хасболата.

— Правительство орденаш а, медалаш а луш совгІаташ диначийн садаІаран суьйре ю боху-кх цитахь хуьлуш ерг.

— Сох ващий и совгІаташ делла, аса хІун дакъа ло-шур ду цигахь?

— Вай и совгІаташ делларш декъала бийр бу кх.

— Уьш декъала бан ваха мегар ду, — аьлла, чу ваха-

на шен хлума тле а юьйхина, юха схьа аравелтира Хасболат.

— Маржан ца йогIу? — хьаттира Алпатус.

— Ян ца лаьа цунна.

— Хьаха ду аса лоуьйтур-м, — аьлла, чу а яхна Маржан араяьккхира Алпатус...

Генара дуьйна хезаш дара локхучу пондаран аз. Клубан заведующи волчу Супьяна хьалххехь гIайгIа бинера, нахана хазахета халкъан иллеш, эшарш магнитофонни ленти тле дIа а яз деш. И садаIаран суьйре даглаьцчихьана дуьйна, хIоразза, кино полаялале хьалха хаам бора Супьяна оцу садаIаран суьйренах лоций. «Шайна хаза хета эшарш, иллеш собга схьа ала. Шун лаам кхочуш беш и эшарш, иллеш хозуьйтур ю шуна», — олура цо.

Социалистически йохьаллехь толамаш баьхначийн, кьинхьегаман хьалхелелорхойн цIарах лакха кьаьсттина хаза эшарш билгалъяхнера Супьяна.

Юьртарчу бахархошна хууш дара, цу суьйренна лерина клубан активно бинарг, боккха кечам хилар. ХIунда аьлча, клубан майда кечийна ца Iаш, юьртан урамаш а кечдинера цара лозунгашца, байракхашца, транспаранташца, Клубан майданаш, «Тахана клубехь» аьлла йолчу витрина тIе хьалатоьхна афиша яра даккхийчу элпашца язийна «Орденаштелорхойн садаIаран суьйре».

Хасболата тидам бора клубе даьхкинчу адамийн. Хазчу духарца кечделла а, даккхий деш а дара цига схьаобху адамаш. Царна юккъехь шен зудчуьнца Асетца веанчу Рамзанах бIаьрг кхийтира цуьнан. Со сайниг юххе хIоттийна ван изьх хеташ, и цIахь а йитина ван воллура, Рамзан шен нускал юххе а даьккхина веана. ПIаккхахула хаа дика ду-кх, аьлла, ишттачу метте Маржан шеца йига дагахь цIагIо йира Хасболата.

«Накьостий, масех минот яьлча, садаIаран суьйре дIайолало. Зала чу доьху оха шу!» — аьлла, микрофоначухула схьахьиздира Супьяна.

Адамаш клуба чуоьхуш дара.

Ойланашка ваьлла Вадуд Іадда лаьттара.

— Къар-м ца велла хьо? Ма чІогІа дІахІоьттина. мохьтоьхчи а меттах а ца волуш? — бохура цуьнга Расу.

— Ойланашка ваьллера со.

— Ойланаш а ца еш дІога йогІучу жерочух бІаьрг тоха ахьа!

ДІахьаьжначу Вадудана, шен девешин зудчунна тІаьхьа хІоьттийна йогІу Базийка тира.

— Со тІаьхьа висина. ХІинца бІаьргтоьхча а тІаьхьа ду.

— ХІунда боху ахьа?

— Дера ву со Базийка кестта гІалин корах ара хьежа йоллу моьттуш.

— Маре яха йоллу техьа?

— КІентан нана а еана бахара цуьнга хьажа. Барт хиллачух тера ду.

Вадуд, Расуй чувахара. Зударий юххе а баьхна вогІучу ИбрахІимах. Хасболатах бІаьргкхетча, уьш чохьха бовлалц юьстах а таьІна сецира Базийкий, цуьнан денйиший.

Хаза кечъеллера Базийка. Иза шена тича, бІаьрг тІехь ца сацош, иза шена ца гучуха ИбрахІимца кьамеле велира Хасболат.

— Байракхашца ма чІогІа къарзйина-кх хІара клуб. ХІун ду техьа кхузахь хуьлуш дерг?..

ИбрахІим, Хасболат шаьшшиннан зударшца чохьха волучу хенахь, садааран суьйре йовдуш яра. Клубан сцени тІехь цІиен бархат тІетесначу стоьла юххехь президиум яра Іаш. Цу президиумехь бара орденашца совгІаташ дина нах. зударий, хьалхарчу могІара Іара Рамзан. Алпату а, чохьха йоллушехь, цига хьала яьккхира.

Рамзана хьала а гІаьттина кьамел долиьра: — Вайн кхиамаш хьаналчу кьинхьегаман совгІат ду. Кьинхьегамо ло вайна беркат, рицкьа, дахаран ирс. Кьинхьегамца

кхолмало стеган сий. Тховсалера хIара садаIаран суьйре шайгара кьинхьегаман хьуьнарш гайтинчийн сийнна лерина ю. Шуна дика бевза-кх хIорш, — аьлла, орденашца совгIаташ дина нах, зударий дIагайтира цо, цаьргахьа куьг а тосуш. — Хьовсал хIара Алпату. Хьанна моьттура Москва гIалина гена, мегарт мотт-йоза а ца хууш, кьорчу юьртахь ехаш йолчу зудчунна правительствос оццул деза совгIат лур ду. Кьинхьегаман ЦIечу байракхан орден. Вай хIинца дуьйна дозаллийца йоккхур ю Алпатун цIе. Боккха кхаь хилла дийшира вай хIакхарна орденаш, медалаш магош газеташ тIехь зорба тоьхна СССР-н Лакхарчу Совета Президиуман Указ.

Рамзана билталбехира комсомольски кегиьрхойн бригадо баьхна кхиамаш. Йиь звено яра оцу бригадехь. Царна юккьехь шуьйра яржийнера социалистически йохьалла. ХIора звенона тIечIагIийнна яра белхан меттигаш. Шайн таронашка хьаьжжина лаккхара тIелацамаш бинера цара. Социалистически йохьаллехь баьхначу кхиамийн жамIаш а деш, кегиьрхойн жигаралла гIаттайора комсомольски организаци.

Кьаьсттина дика бехлаш бира кегиьрхоша докьар Iа-лашдеш. Йол хьокхуш, гульеш, раьIнаш еш машинашца белхаш бинера цара. Комсомолан обкомо сийлаллин грамоташ а луш, совгIаташ динера дуккха а комсомольцашна.

Комсомольски организацин секретарь Супьян вара. Болх вовшахтохараллин корматалла йолуш вара иза. Супьяна, партийни организацин гIоьнца, дуккха а гIуллакхаш дора кегиьрхой кхетош-кхнорехь. Уьш деша хьовсорца а, белхашка дIанисбарца а кьинхьегаме марзо кхуллуш дуккха а гIуллакхаш дора цо. Социалистически йохьаллехь толамаш бохуш. кьинхьегаман хьуьнарш гайтанчаьрца билгалбохуш, дуккха а комсомольчийн, кегиьрхойн цIераш ехира Рамзана. Оцу садаIаран суьйренца уьш декьала а бира.

Шешан вожатий хьалха а йолуш, цIен галстукаш а

йихкина кечбелла, школера пионераш баьхкира орденаш лелорхой декъал бан. Хйорангахь цхьацца зезатийн курс яра цаьргахь. МогIара дIа а хIиттийна, вовшашкара кар-кара оьцуш дешнаш олуш, уьш декъала бира цара. ТIаккха хйоранна шен-шена кара дIаделира цара зезагаш.

Цигахь дакъалоцуш хиллачийн чIогIа самукъадаьк-кхира, юьртарчу клубан исбаьхьаллин самодетельностан дакъалацархоша. Къуоначу хьехархочо Рукъията беза-ман йиш лекхча, ша Iеччуьра хьала а эккхаш мохь туьй-хира ИбрахIима.

— Iойт горлер дика йиш яI!

— Хьажахь. Мел чIогIа хаза йиш локхуш хилла цо. Суна хиьна дац-кх цуьнгахь оьцул корматалла юйла,— бохура, цецваьллачу Расус, шена юххе Iачу накъостана муьшка а телюш.

— Хьуна хIинца а хIумма а ца хаьа Расу кху хене валлалц ваьхча. Хьожуш хилалахь вайна керла вапйтина кьона агроном хелха муха волу!

— Зуда ялийна вуй иза?

— ХIунда боху ахьа? Цунна захало хьахьо-м ца вол-лу хьо?

— Арахьара тIевеана велахь захало хьахо деза. ХIунда аьлча арахьара тIевеанарг вада кийча хуьлу. Цундела цо беш болу болх колхозана пайда лун болчу агIор хир бац. Кхузахь зуда а ялийна вайна вуь-сий, шегара ледарло яларна кхьоруш чIогIа хьий-зар ву.

— И бакъ ду.

— Хьовсур ду-кх, агроном хелха муха волу а. Цхьана хенахь со а вара голаш сеттош.

— Ткъа хIинца гIуллакх ца хуьлу?

— Дог хелха дуьйла, амма когаш ца лелало. Делахь а цхьа тема дийр ду аса. Кху клубе артист дIаоьцур ва-цара техьа со?

Эшаран мукъамехь хелхарна бай ког а шершош, кир-

хъана тІехъара моглара схъабуйлабелира хаза мехкарий. Глабалеш а юхуш кечбеллачу церан хаза догІмаш къона акхтаргаш санна хеталора.

— ХІай беркат я! Дуьне дууш а ца воллур хІинца берхІитта шо кхаьчна ца хилча! Ванах иштта хаза мехкарий хилла-кх вайн юьртахь! — бохура Расус, мехкарийн хазаллех цецвуйлуш. — Дера беза буха биснарш а иштта кеч а бина сцени тІе хъалабаха!

Концерт чекхъаьллачул тІаьхъа хелхарш дуйладе-тира.

Кегийнах а, баккхийнах а буйлура хелха.

Аьрсмака забаре хелхар дира. Гуттар илогІа къена стаг хиларан сурт хІоттош букар а вирзина, цкъа жуьг букъ тІехъа а диллина, вукха буйна йоллучу Іасанна тІе а тийжаш, астагІа а телаш, юкъа велира иза. Эшаран мукъамехъ цхъа ког беттара цо кагбаларна кхоьруш санна бай охъа, тІаккха важа ког а. Шеца баккхийчу зударех хелха йолуш йолчу Рукъияте бІаьрг таийра цо, бат агІор а йоккхуш. ТІаккха цІехъана тохавелла мекхаш а ластош белш а егийна, хІайтЪаьлла хъаьзира. Массара а цхъабосса тІараш деттара.

— Хьовзае, нанас ца йинарг!

Иштта самукъане дІаехъира садаІаран суьйре.

34

Белхан гІуллакхаш дукха дара Рамзанан. Шен гІелваларан гІайгІа беш а, бала балхош а вацара иза. Велавелла а, векхавелла а хиларца забарш а еш бора цо болх. Бакъду гІийла корта а лозуш, бІаьрган нехарш дазделла а, гІелвелла а вара иза.

— Хьо гІелвелла-кх базе хъаьжча а хуур долуш. Охъа вижий садаІах, — элира цуьнта Асета, стоьла тІера, цо чай мелла стакий, бошхап дІа а доккхуш.

— Охъавижна наб йийр ю аса. Кхана хъалхе гІатта веза...

Стигалан шерачу экъан тЮхъ къаьсташ го ламанийн бахъаш. Лоха когашкахъ буърса хьун ю, лахенгера ялтийн аренаш цоьстуш, охъа догӀу еирла хиш. Малхбалехъара малхбузехъа дӀаӀуьллу автомашинийн магистраль. Хаддаза бес-бесара машинаш уьду цу тӀехула дӀа-схъа «Волга», «Мигули», «Москвич», дизельни моторашца яккхий машинаш, автобусах, кирлело машинаш, нагтахъ «Белорус» трактор шен лачет тӀаьхъа а тосий. Адамаш ду уьш лелориш. Адамийн дуьхъа гӀуллакхаш до цара. Магистралан шина а агӀор шишша могӀа акхтаргаш ду доьгӀна. Генна ялтийн аренашка бӀаьрг тоьхча баьццара тӀа-тӀамарш яржийна шекаран свеклийн плантацеш ю, шера дӀа Южкунш ю ялтийн аренаш. И аренаш хедош, ламанан ярташкахъа могӀа бина лавтташ ду зӀенан богӀа-маш, электросерлонан серий. Адамийн дахаран ирсе серло ло цара. Мел хаза ю ярташ. Хьалха царех кӀора а, бодане а ярташ олура. ХӀунда аьлчи, ца хилла хӀетахъ электросерло, радио, школа, клуб. Доьхна, хоттах дуьзна хилла ураман некъаш. Ткъа хӀинца и ярташ бодане яц. Цитахъ керла дина еттанчу кибарчигийн ценош ду. Басаршца куцдоккхуш кечдина хӀоранийн керт-ков. Сийна бошмаш ю, керташкахъ. Некъашца лекка акхтаргаш доьгӀна шардеш тодина ураман некъаш. Массо а юьртахъ школа, клуб, библиотека, больница ю, баккхал чохъ йолуш туька ю. Хаза а, ирсе а ду тахана юьртахъ вехачу стеган дахар. ХӀораннийн бохург санна чохъ радио ю, телевизорш ю. Баккхий нах а хьуйсу телевизоршка цецбуьйлунш: и суьрташ муха гойту техъа цу чухула схъа, арахъара схьалоцу техъа цо уьш, я шена чуйра схьагойту техъа? — цецбуьйлунш цкъа хойттурса цхьаммо, ткъа вукхо воьллуш жоп лора.

— Ахъа хӀун дуьйцу, вайна бойзучех дукха хуьлу цу чухула къамел деш. Дата ца догӀу хьуна белхаш дика бина аьлла дӀа а бигина вайн юьртахой цу чухула гайти-

на? Вайн делегаци Кубе яхча, цигахь цара хьошаллина тӀесъцуш хьобжуш Ӏийр со. И ма тамашийна хӀума дара ошцул генара телевизоро гайтар. Генахь ю ма боху и Куба, — бохуш дуьйцура воккхачу стата.

Иштта ирсе дахар дӀахӀобттинчу хазчу ярташлахь хаза юрт ю Рамзан вехаш волу юрт. Рамзана Даймехкан хьакъ волчу кьонахчо санна, харц питанечу ямартчу, зуламечу кӀиллошна дуьхьал луьра кьийсам латтийна юрт. Ткъа хӀинца цу юьртахь ирсо заз доккху. Ленинан цӀарах ю, цу юьртахь, Рамзана куьйгалла деш йолу колхоз.

Рамзанан некха тӀехь Къинхьегаман ЦӀечу байракхан орден кхозу. Иза правительствос делла деза совгӀат ду. Маржан а ца йисина хӀумма а цул тӀаьхьа. Цо гайтанчу къинхьегаман хьуьнаршна социалистически йохьаллехь цо баьхначу толамашна цунна а, Алпатуна а, Расуна а, Аьрсомакна а елла Къинхьегаман ЦӀечу байракхан орденаш, медалаш.

Берсанов Хож-Ахмед Ахматович

РАСКАЯНИЕ

Повесть

Редактор В. Б. И т а е в

Оформление художника А. Я с у е в а

Худож. редактор М. Б. Ма г о м а е в

Техн. редактор А. Н. П о з д н я к о в

Корректор А. Т. И с м а и л о в

Сдано в набор 7.I 1976 г. Подписано к печати 6.V 1976 г.
Формат 70x108 1/32. Бумага типографская № 3
Объем 5,75(8,05) п. л. Уч.-изд. л. 8,52
Тираж 2000. СФ04087

Чечено-Ингушское книжное издательство
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров Чечено-Ингушской АССР,
Грозный, 21, улица Ленина, 14

Заказ № 1001
Типография имени И. Н. Заболотного
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров Чечено-Ингушской АССР,
Грозный, улица Интернациональная, 12/33
Цена 25 коп.

**КИНГАШЪЕШАРХОИН ТИДАМЕ!
НОХЧ-ГІАЛГІАЙН КНИЖНИ ИЗДАТЕЛЬСТВЕХЪ
1975 ШАРАХЪ АРАЕВЛЛА ХІАРА КНИГАШ:**

Кибиев М. Шийла цІераш. Мах 35 кеп.

Къоначу поэтан стихаш вайн заманхочух лаьцна ю. Цара гойту адамийн юкъаметтигийн чолхе агІонаш, адамийн ойланаш.

Хаджиев Р. Харцахьадаьлла дахар. Мах 24 кеп.

Ризван Хаджиев сатирически произведенеш язъеш волу дуккха а хан ю. Керлачу сборник тІехь цо Іорабоху вайн дахарехь хуьлуш болу цхьамогІа жуккарш а, малончаш а, динан дай а.

КХУ ШАРАХЪ ИЗДАТЕЛЬСТВОС АРАХОЪЦУ:

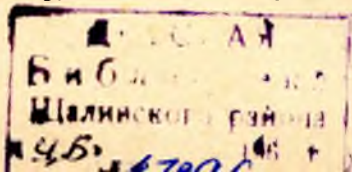
Авторийн коллектив. Къоналлин кхайкхамца. Мах 60 кеп. Къоначу авторийн: С. Дакаевн, А. Осмаевн, Р. Супаевн, иштта дІа кхечеран а стихаш хир ю оцу сборника тІехь, Даймахках а, вайн заманхочух а, турпалчу къинхьегамах а йолу.

М. Мусаев. Хаьржинарш. Мах 80 кеп.

Мусаевн оцу книги юкъа яхана «Дашо маха» а, «Анзор» а цІе йолу повесташ. Вайн заманан тІиллакхаш а, адамийн юкъаметтигаш а гойтуш ю и повесташ.

И книгаш эца таро хир ю Нохч-ГІалгІайн книготорган туькканашкахь.

Заказаш кху адресца яийта: 364046. г. Грозный — 46, Выборгски урам, 6. № 23 йолу туька «Книга-почтой».

Мах 25 кеп.

РАСКАЯНИЕ
(на чеченском языке)